924

उर्दू संग्रह

पुस्तक का नाम बहारे आज़म जामी

लेखक मौलवी गुलाम अब्दुल क़ादिर साहब

प्रकाशन वर्ष 1961

आगत संख्या 924

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

924

924;U

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

924

۷۸۶

بہارِ اعظم جاہی

رودادِ سفرِ میمنت اثرِ نواب اعظم جاہ بہادر کہ
در سنہ یک ہزار و دوصد و سی و ہشت ہجری از
مدراس تا ناگور اختیار کردہ و از انجا براہ ترچناپلی و
چنجی و چیٹ پیٹ و آرنی و آرکاٹ و ویلور و کاویری پاک
و کنجیورم باز بمدراس مراجعت کردہ۔

924:U

تالیف

مولوی غلام عبدالقادر ناظر المتوفی سنہ ۱۲۴۳ھ

بہ تصحیح و تحشیہ و تقدیم

از

افضل العلماء مولوی حافظ محمد یوسف کوکن عمری ایم. اے
ریڈر، شعبۂ عربی و فارسی و اُردو،
مدراس یونیورسٹی

در سنہ ۱۳۸۰ھ = سنہ ۱۹۶۱ء چاپ شد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہار اعظم جاہی

فہرست مضامین

عدد شمار	مضمون	صفحہ
۱	مقدمہ از محمد یوسف کوکن عمری	۱ تا ۶
۲	مقدمہ از مصنف	۱
۳	گل سرسبد	۵
۴	چمن اول دربیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور و آن منقسم برہشدہ گلدستہ است	۱۳
۵	اول روانگی از مدراس	//
۶	دوم ورود در روشن باغ	۱۵
۷	سوم ورود در ونڈلور	//
۸	چہارم ورود در رضا قلی پیٹھ	۱۶
۹	پنجم ورود در کراونگلی	۱۷
۱۰	ششم ورود در اچھرواک	۱۸
۱۱	ہفتم ورود در ولکور	//
۱۲	ہشتم ورود در تنڈی ولم	۱۹
۱۳	نہم ورود در وکرواندڑی	//
۱۴	دہم ورود در بیلپور	۲۰
۱۵	یازدہم ورود در پنوتی	۲۱
۱۶	دوازدہم ورود در منجہ کپم	۲۲
۱۷	سیزدہم ورود در اگرم	۲۳
۱۸	چہاردہم ورود در کورنجی پاڑی	۲۵
۱۹	پانزدہم ورود در سلمبر	//
۲۰	شانزدہم ورود در شیالی	۲۸
۲۱	ہفدہم ورود بر کنارِ کھاری تٹہ	۲۹
۲۲	ہشدہم ورود در ناگور	۳۱

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

عدد شمار	مضمون	صفحہ
۲۳	**چمن دوم** دربیان جلوہ افروزی ازاں مقام ابرکت اثر بطرف صوبۂ دارالنصر نتھر نگر و آں منقسم بر ہشت گلدستہ است	۴۸
۲۴	اول ورود در کیوالور	"
۲۵	دوم ورود درامیاپن	۵۳
۲۶	سوم ورود در نیرامنگلم	۵۸
۲۷	چہارم ورود در پونڈی	۶۲
۲۸	پنجم ورود در نواب چھتر	۶۳
۲۹	ششم ورود در سنگاپٹری	۶۸
۳۰	ہفتم ورود در تاواگوڑی	۷۰
۳۱	ہشتم ورود در نتھر نگر	۷۱
۳۲	حضرت سید فتح اللہ نوری	۷۹
۳۳	حضرت شمس پراں	۸۲
۳۴	حضرت سید عبدالوہاب	۸۳
۳۵	حضرت شاہ فیض اللہ قادری	"
۳۶	شاہ نصیرالدین	۸۴
۳۷	سید فرید الدین شہید	"
۳۸	حضرت چاند مستان	۸۵
۳۹	سید زین العابدین	"

عدد شمار	مضمون	صفحہ
۴۰	سید کریم محمد قادری	۸۶
۴۱	علیم اللہ شاہ قادری	۸۷
۴۲	شاہ امام الدین قادری	"
۴۳	شاہ رحمت اللہ قادری	"
۴۴	سید شاہ عبدالرحیم قادری	"
۴۵	خاکی شاہ	۸۸
۴۶	خواجہ امین الدین چشتی	"
۴۷	خواجہ احمد شاہ حسینی چشتی	۸۹
۴۸	شاہ بھیکا	۹۱
۴۹	شاہ جمال الدین حسین چشتی	"
۵۰	قائم شاہ	۹۳
۵۱	منصف شاہ سہروردی	"
۵۲	اتفاق شاہ	"
۵۳	ولایت شاہ	۹۴
۵۴	مینڈا شاہ	"
۵۵	سید جلال کدری	"
۵۶	محی الدین سرمست	"
۵۷	مہتاب شاہ شیرازی سہروردی	"
۵۸	زیارت مقابر اہل خاندان	۹۶
۵۹	سید حضرت قادری	۱۰۹

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عدد شمار	مضمون	صفحہ	عدد شمار	مضمون	صفحہ
۶۰	چمن سیوم در بیان جلوہ		۷۵	چہاردہم ورود در تمری	۱۴۸
	فرمائی از صوبۂ مذکور بسمت صوبۂ		۷۶	پانزدہم ورود در رمنا	۱۴۹
	دارالنور محمد پور و آن منقسم		۷۷	شیخ احمد سوانح نگار	۱۵۱
	بر پانزدہ گلدستہ است	۱۱۶	۷۸	ذکر مساجد و مقابر	۱۵۶
۶۱	اول ورود بر لب رود		۷۹	بیان آثار مبارک	۱۵۹
	بیرون چنتامنی دروازہ	//	۸۰	ذکر بازار و پور جات	۱۶۰
۶۲	دوم ورود در اوٹانور	۱۲۳	۸۱	ذکر باغات	۱۶۱
۶۳	سوم ورود در تری منگلم	۱۲۷	۸۲	حضرت سید علی محمد قادری	۱۶۳
۶۴	چہارم ورود در تلور	۱۲۸	۸۳	حضرت ثانی شاہ صبغۃ اللہ	۱۶۵
۶۵	پنجم ورود در کرڈی اور	۱۲۹	۸۴	حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ	//
۶۶	ششم ورود در آچانور	۱۳۱	۸۵	حضرت انتر جامی	۱۶۶
۶۷	ہفتم ورود در ولندور پیٹھ	۱۳۲	۸۶	حضرت شاہ ناصر علیہ الرحمہ	۱۶۷
۶۸	ہشتم ورود در ترون نیلور	۱۳۳	۸۷	حضرت عثمان خاں سرور	۱۶۹
۶۹	نہم ورود در کلپیٹھ	۱۳۶	۸۸	شاہ عظمت اللہ قادری	۱۷۳
۷۰	دہم ورود در پنملا پیٹھ	۱۳۷	۸۹	سید احمد عرف یا پیر	//
۷۱	یازدہم ورود در نصر نگڈھ چینجی	۱۳۹	۹۰	شاہ محمد علی علیہ الرحمہ	//
۷۲	حضرت حافظ حسین قادری	۱۴۱	۹۱	یاد اللہ شاہ	۱۷۵
۷۳	دوازدہم ورود در چیٹ پیٹ	۱۴۳	۹۲	ایبن پیر	//
۷۴	سیزدہم ورود در آرنی	۱۴۴	۹۳	کمتو شاہ	۱۷۶

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عدد شمار	مضمون	صفحہ
۹۴	کا سکے میاں وتر تا ترت بی بی	۱۷۸
۹۵	حضرت نور محمد قادری	۱۸۴
۹۶	حضرت شاہ ابو الحسن قادری قربی	۱۸۵
۹۷	سید عبد اللطیف ذوقی	//
۹۸	شاہ علی حسینی چشتی	۱۸۶
۹۹	حضرت علی سلطان علیہ الرحمہ	//
۱۰۰	امین پیر	۱۸۷
۱۰۱	شاہ لطف اللہ قادری	۱۸۸
۱۰۲	صاحب بادشاہ قادری	//
۱۰۳	بخشی بیگم	۱۸۹
۱۰۴	**چمن چہارم** دربیان جلوہ پیرائی از انجا بسوے دار الامارۂ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نہ گلدستہ است	۱۹۸
۱۰۵	**اول** ورود در کاویری پاک	//
۱۰۶	دوم ورود در اوچیری	۱۹۹
۱۰۷	سوم ورود در بالسیٹھی چھتر	۲۰۰
۱۰۸	چہارم ورود در کنجی	۲۰۲
۱۰۹	پنجم ورود در والا جاہ آباد	۲۰۵
۱۱۰	ششم ورود در موو چور	۲۰۶
۱۱۱	ہفتم ورود در فرنگی کنڈہ	۲۰۷
۱۱۲	ہشتم ورود در روشن باغ	۲۰۹
۱۱۳	نہم ورود در دار الامارۂ مدراس	۲۱۱
۱۱۴	خیابان	۲۱۴

ضمیمہ جات در آخر کتاب

عدد شمار	مضمون	صفحہ
۱	معرفی بزبان انگلیسی از ٹی چندر سیکھرن	
۲	دیباچہ بزبان انگلیسی از محمد یوسف کوکن عمری	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مقدمہ

مولوی غلام عبدالقادر ناظر کہ مصنف این کتاب بہار اعظم جاہی است از خانوادۂ بزرگ نوایط است کہ در قرن ہفتم ہجری از نایت کہ مقامی است در نواحی بصرہ ہجرت کردہ بر ساحل غربی جزیرہ نمائے ہند جنوبی کہ بہ علاقہ کونکن معروف است سکونت ورزید۔ سلسلہ نسبش این است:۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر (۱۲۰۰-۱۲۴۳ھ) پسر مولوی غلام محی الدین معجز (۱۱۷۳-۱۲۲۹ھ) پسر محمد ندیم اللہ ندیم (۱۱۴۸-۱۱۸۰ھ) پسر محمد عبدالقادر (۱۱۰۵-۱۱۶۳ھ) پسر مولوی محمد حسین المعروف بہ شیخ احمد سوانح نگار (۱۰۶۴-۱۱۳۴ھ) پسر شیخ ابو محمد پسر شیخ محمد حسین پسر عبدالقادر پسر حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ پسر قاضی رضی الدین مرتضیٰ رضی پسر قاضی محمود کبیر (وفات ۹۹۵ھ) پسر قاضی احمد شافعی پسر فقیہ ابو محمد شافعی پسر فقیہ مخدوم اسمٰعیل شافعی پسر فقیہ مخدوم اسحٰق شافعی پسر فقیہ عطا احمد شافعی۔

فقیہ عطا احمد شافعی معاصر ملا فقیہ مخدوم علی مہائمی (وفات ۸۳۵ھ) کہ صاحب تصانیف بسیار در عربی و فارسی بودہ، بود۔ از اولاد این فقیہ قاضی محمود کبیر نامور گشت۔ او در زمان سلطان علی عادل شاہ (۹۶۵-۹۸۸ھ) قاضی القضاۃ معاملہ گوہ بود در سنہ ۹۸۰ ہجری ہمہ معاملات قضا را بہ پسر خود قاضی رضی الدین مرتضیٰ را سپردہ روانہ حرمین شریفین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زادهما الله شرفا و تحریما گشت و چندے دراں جا اقامت کرد و باز به بیجاپور بیامد و به هفتم ربیع الاوّل ۹۹۵ھ وفات یافت۔ یک تصنیف لطیف ازو در زبان پارسی بنام "تعلیقات قاضی محمود بر معاملہ گووہ" یادگار مانده۔ در بعض مسایل فقهیه از قضاة وقت خود اختلاف کرده و صورت حقیقتِ هر مسئله را واضح کرده۔

قاضی محمود کبیر را یک برادر بنام ملا خلیل الله بود که پیش ازو در سنه نهصد و شصت و هشت هجری ازیں جهان فانی درگذشت۔ او پدر ملا احمد و جد امجد ملا حبیب الله بیجاپوری بود۔ ملا احمد عالم و فاضل و صوفی بزرگ بود۔ پنج سال در مکه معظمه اقامت داشت و از شیخ شهاب الدین ابن حجر الهیتمی المکی المتوفی ۹۷۵ھ و از شیخ علی متقی المتوفی ۹۷۵ھ درس حدیث و فقه گرفته و چوں ملا احمد به بیجاپور باز آمد سلطان وقت علی عادل شاه المتوفی ۹۸۸ھ بسا تعظیم و تکریم کرد و اورا بسیار محبوب داشت در معرکه ها اورا همراه خود داشت تا از برکت او فتح و ظفر میسّر گردد۔ سلطان در ۹۸۵ھ در موضع کندرگی قریب مصطفیٰ آباد المعروف به بلگاؤں با اردوے خود مقیم بود که ملا احمد پیک اجل را لبیک گفت۔ سلطان بسیار محزون شد و اورا باحترام تمام درانجا دفن کرده به بیجاپور باز آمد۔

زوجه او بی بی نعیمه دختر سید ابوبکر از خاندان بزرگ سادات بود۔ نهایت متقی و پارسا و پاک باطن و نیک سیرت بود۔ در سال یک هزار و سی و پنج هجری وفات یافت۔ پسرش ملا حبیب الله در یک قطعه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تاریخ وفات پدر و مادر خود چنیں یافته

پدر و مادرم فرشته بدند انس و جن را دریں چه اشتلم است
زاں یکی را فرشته است تاریخ واں دوم را فرشته دوم است
۵۹۸۵ ۱۰۳۵ھ

ملا حبیب الله در سال نهصد و هفتاد و نه هجری بشب عید الفطر متولد شد و از میاں حبیب الله شهر اوستاد و ملا ابراهیم زبیری و ملا حسن بخفی درس علوم نقلیه و عقلیه گرفت و از قاضی محمد کلیانی و میراں محمد بابا نگری تصوف و سلوک آموخت و خواست که بعربستان و دیگر ممالک اسلامیه رفته بر دست پیرے بزرگ بیعت کند و خرقه خلافت پوشد مگر میراں محمد بابا نگری گفت ترا حاجت رفتن نیست. شیخ کامل عن قریب همیں جا خواهد آمد. چنانچه حضرت سید شاه صبغة الله نایب رسول الله در سنه یکهزار هجری از مدینه منوره وارد بیجاپور گردید و پنج سال دریں شهر اقامت داشت. خلقی ازو مستفید و مستفیض گشتند ملا حبیب الله نیز بنزد او رفت و درس تفسیر و حدیث و فقه و تصوف و سلوک ازو گرفتن آغاز کرد و در اندک مدت چناں مهارتے بهم رسانید که کسے اورا در بحث و مباحثه عاجز کردن نتوانست و چوں سید شاه موصوف در سنه یکهزار و پنج هجری روانه حرمین شد ملا حبیب الله نیز خواست که همراه او رود مگر مرشد گفت تو قصد سفر حجاز مکن تا آنکه من ترا اشاره نه کنم، ناچار ترک قصد سفر کرده تا حوض شاه پور اولین منزل از بیجاپور پیدل مرشد خود را مشایعت کرد. مرشد موصوف ایں جا همه مریدان خود را بصلاح و تقوی وصیت کرده رخصت کرد و ملا حبیب الله را به تلقین مشرف ساخت. چنانکه ملا حبیب الله تاریخ ایں تلقین بایں طور گفته

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تلقین شاہ چوں شدہ ایں جام دستگیر
تاریخ ایں خوش است کہ تلقین گہ فقیر
۱۰۰۵ھ

بشرف و بزرگی حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ چنداں معتقد بود کہ مصاحبش را صحابی قرار دادہ چنانکہ گوید

صبغۃ الٰہی شو ار خواہی مراد کو مصاحب را صحابی می کند

و نیز گوید

صبغۃ اللہ درمیان اولیاء چوں محمد درمیان انبیاء

و در جائے دیگر مجموعہ اعداد نام صبغۃ اللہ را ضامن امن و امان قرار دادہ چنانکہ گوید

یک ہزار و پانصد و پنجاہ و ہشت ضامن امن است در دریا و دشت

ملا حبیب اللہ اوقات گرانمایۂ خود را در درس و تدریس و تصنیف و تالیف و ارشاد و نصیحت صرف می کرد۔ ذات با برکات او جامع شریعت و طریقت و معدن معرفت و حقیقت بود۔ بحالت بیداری و خواب بارہا از رویت جمال چہرۂ مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف شدہ۔ چنانکہ در شب بست و یکم از ماہ ربیع الاول در سال یک ہزار و بست و نہ ہجری بعد از نماز عشا در حجرۂ خود تنہا نشستہ کتاب افراد سخاوی را کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ بود، مطالعہ می کرد۔ ناگاہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از در در آمد۔ ملا حبیب اللہ فی الفور از جائے خود برخاستہ تعظیم ادا کرد و آنحضرت صلعم را بر مسند خود نشانید و خود دست بستہ روبروے او نشست۔ آنحضرت صلعم فرمود، چہ میخوانی؟ او ہموں کتاب را بدست آنحضرت صلعم گذاشت و او بر ہر دو صفحات کتاب انگشتہاے مبارک خود را داشتہ چندے مطالعہ کرد و سر مبارک خود را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چناں بجنبانید کہ گویا مضامین آں ہر دو صفحات را تصدیق می کند۔ ملا حبیب اللہ پرسید ہمہ افراد اقوال حضرت شما کہ دریں کتاب ذکر کردہ راست است یا نہ۔ آنحضرت جواب داد۔ بلی ہمہ ایں اقوال از افراد سنن من است۔ ملا حبیب اللہ ایں واقعہ را در یک قصیدۂ تائیہ قلمبند کردہ است چنانکہ گوید

اتانی رسول اللہ فی عین یقظتی — وجالسنی مستقبلا وھو قبلتی
وعندی افراد السخاوی نخطہ — اطالع باب الطاء منہا بخلوتی
ولی قال ما ھذا؟ فلما اجبتہ — امر اصبع التسبیح فی کل سطرۃ
من اسطر کلتی صفحتی بابہا فقط — کفی شرفا لو راس شعر بنقطۃ
فیا عز قرطاس و یا عز اسطر — و یا عز ظفار بمس و نظرۃ
وحرک تحریک المصدق راسہ — یوقل فی المعنی بتعمیق فکرۃ
و قلت لہ ھل کلہا افراد قولکا — فقال نعم ذا الکل افراد سنتی

"یعنی تشریف آورد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حالت بیداری من و روبرو نشاندہ مرا در حالیکہ آنحضرت در جانب قبلہ من بود۔ و بدست من کتاب افراد سخاوی بود کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ، و من ازاں کتاب باب الطاء را در تنہائی مطالعہ می کردم۔ آنحضرت پرسید چہ میخوانی؟ وچوں من جواب دادم آنحضرت بر ہر دو صفحہ ہائے مفتوح کتاب انگشتہائے مبارک خود را بر ہر سطرش براند۔ پس کاغذ و سطور از مس و نظر مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شرف عظیم یافتہ۔ آنحضرت سر مبارک خود را چناں بجنبانید کہ گویا تصدیق میکند و در معنیش غور و فکر می کند۔ پس من اورا گفتم آیا ہمہ ایں افراد اقوال حضرت شما است؟ گفت بلی ایں ہمہ از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

افراد سخن من است"

ایں قصیدہ طویل است آں را بتمامہ دریں جا نقل کردن ممکن نیست.

ملا حبیب اللہ سخنور بزرگ عربی و فارسی بود ۔ بعضے از اشعار او دریں جا نقل کردہ می آید ۔ اوست کہ گوید ۔

علی ثیاب لاتباع بدرهم — وفیهن نفس لاتباع بعالم

برمن پارچہا است کہ بدرہمی ہم فروختہ نشود مگر دراں نفسی است کہ بعوض عالمی ہم فروختہ نشود ۔

علیکم ذکر ربی کل حال — فان الذکر احلی کل حال

علی جنب قعودا او قیاما — کذا حال الاقامۃ وارتحال

در ہر حالت ذکر پروردگار را برخود لازم گردانید زیراکہ ذکر در ہر حالت خواہ آں بر پہلوے خود بود یا در حالت قعود و قیام یا در حالت اقامت و سفر شیرین است اوست کہ گوید

پریروے مرا دیوانہ کرد است — زخویش و آشنا بیگانہ کرد است

می اشک و قطرہا خم مردمک مغ — حبیبی چشم را میخانہ کرد است

چو عین دوست شدم زاں حبیب خواندم — کنوں مرا زمن امکان اجتناب کجا است

نمک زخندہ بریش جگر ہمی ریزی — بغمزہ لشکر غم بر شکستہ انگیزی

مشعلہ مشغلہ افروختم — دیدہ بدل دل بخدا دوختم

خار و خس غیر بجاروب لا — رفتم و جز ھو ہمہ را سوختم

من بہ تماشاے خودم مشتغل — نیست مرا سوے دگر روے دل

در بحر غم ہمیشہ کند آشنا شنا — بیگانہ است آنکہ بغم نیست آشنا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خنجر من خنجر خصمش نیام | دادۂ خضر است علیہ السلام
ہر کجا می نگرم نقش تو در جلوہ گری ست | منگر نقش تو کآفت زدۂ بے بصری ست
گر نظرے بر دگرے کردہ ام | بہر تو مشق نظرے کردہ ام
فراق یار و وصال رقیب می کشدم | ازیں دو درد یکی عنقریب می کشدم
ہر شب مہ نو سوے فزودن تازد | تا ہمچو جمال تو جمالے سازد
در چاردہم چونکہ بخود پردازد | بیند کہ چو تو نیست ز غم بگدازد

وقتیکہ سلطان ابراہیم عادل شاہ (۹۸۸-۱۰۳۷ھ) ملا حبیب اللہ را بدہلی فرستادہ بود راجہ مان سنگھ و مرزا عبدالرحیم خانخاناں و دیگر ارکینِ دولت شہنشاہی باعزاز و اکرام و احترام بسیار پیش آمدند۔ راجہ مان سنگھ ہیچ وقت بر مسند خود نشستہ ملاقات نمی کرد۔ مرزا عبدالرحیم خانخاناں اورا بسیار عزیز داشت۔ روزے پیش او اشعار خودش می خواند ازانجملہ ایں رباعی بود۔

اے دوست نہ دشمنی دل آزاری چیست | خوی تو نہ دہر است ستمگاری چیست
چشم تو نہ بخت ماست در خواب چراست | بخت تو نہ چشم ماست بیداری چیست

ملا حبیب اللہ گفت بخت را بیداری لائق مدح و ثنا است نہ کہ مذموم و ناستودہ مرزا عبدالرحیم خانخاناں ایں ایراد را شنود و خاموش ماند و جواب نداد

ملا حبیب اللہ تا مدت بست و پنج سال از ہجرت سید شاہ صبغۃ اللہ کسی را مرید نکرد و خود را در لباس اہل علم ظاہر پوشیدہ داشت۔ صرف سہ چہار اشخاص مخصوص را مرید کردہ بود۔ باب بیعت و ارادت مفتوح نہ بود چوں خواجہ حافظ والد ماجد عبدالقادر مصنف کتاب مناقب حضرت شاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حبیب اللہ در سال یک ہزار و سی ہجری مرید شد فیض بیعت و خلافت عام گردید و تا بقیہ عمر شریف کہ یازدہ سال باشد بسا مردمان را مرید کرد و خلافت داد - ملاے موصوف در تاریخ گوئی یگانہ روزگار بود . رقعۂ عنا بانہ بخواجہ حافظ نوشتہ کہ از ہر فقرۂ آں تاریخ . بر می آید . و آں این است .

ھو الحافظ ۱۰۳۱ھ - خلاف بما ورزیدن ۱۰۳۱ھ - کفران حق نعمت بود ۱۰۳۱ھ - راہ شقاق نوردیدن ۱۰۳۱ھ

کفر طریقت . بود ۱۰۳۱ھ - بیائید ببخشیم ۱۰۳۱ھ - بانتقام سیئہ قیام نمائیم ۱۰۳۱ھ

شکر اللتواب الاواب

۱۰۳۱ھ

چوں عمرش بشصت و سہ سال رسید مکتوبی از عارف کبیر سید اسعد بلخی خلیفہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ از مدینہ منورہ بغرہ ذی قعدہ سنہ ۱۰۴۱ھ رسید مضمونش ایں بود -

" اشارۂ ہدایت دستگاہ العارف باللہ سیدنا و مولانا شاہ صبغۃ اللہ نفع اللہ ببرکاتہ و برکات علومہ در باب طلب شما ہرئی شدہ است - باید کہ در ہیچ باب عذر نموده روانہ حرمین شریفین بشوند کہ نفع دارین درین است و تا شما عزم ایں جانب درست نکنند اشارۂ ہدایت دستگاہ نخواہد شد - از دوست یک اشارہ کافی است و مارا بسر دویدن است . التاکید التاکید التاکید"

چوں ایں مکتوب را دید کتاب نفحات الانس تصنیف لطیف حضرت ملا عبد الرحمٰن جامی را بر داشتہ ازاں فال گرفت ایں دو بیت بر آمد

دریں زمانہ منم قائد صراط اللہ ز حد خاوری تا آستانہ اقصی
روندگان معارف مرا کجا بینند کہ ہست منزل جانم بما ورا ے ورا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ازیں فال نیک بسیار مسرور شدہ فکر تہیہ سفر حجاز کرد۔ دریں اثنا آصف خاں سپہ سالار افواج مغلیہ بالشکر جرار از دہلی بیامد و شہر بیجاپور را محاصرہ کرد۔ ہمہ ساکنان شہر از بیم ایں لشکر نیم جاں شدند۔ ملا حبیب اللہ نیز بعارضہ تپ مبتلا شد و بیماری او طول گرفت، چوں احباب متحیر شدہ بیم خود عرض کردند گفت از جانب افواج مغلیہ ہیچ گزند نخواہد رسید۔

آخر ملا حبیب اللہ بتاریخ نہم ماہ شعبان المعظم سنہ ۱۰۴۱ھ روز یکشنبہ پیک اجل را لبیک گفت و روز دوم اورا دفن کردند۔ تاریخ وفاتش قطب آخر الزمان (۱۰۴۱ھ) است۔ بعد سہ روز آصف خاں نیز محاصرہ را برداشت و بتاریخ ۱۲ شعبان المعظم از بیجاپور کوچ کرد۔

او از ام حبیبہ دختر خال اعنی سید اسحٰق کالپی کتخدا شدہ بود۔ سید اسحٰق در مدینہ منورہ تا دوازدہ سال سکونت داشت و باز ازانجا وارد بیجاپور گشت و دست ارادت خود بدست شاہ برہان الدین بیجاپوری داد و در کالپی وفات یافت۔ ام حبیبہ لاولد بود مگر از بطن ستی تفاحۃ الحبشیہ (وفات سنہ ۱۰۳۶ھ) کہ کنیزک بود یک پسر متولد شد و چوں ایں پسر از برکت حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ زائیدہ بود اورا بنام صبغۃ اللہ موسوم گردانید چنانکہ خود گوید

زادۂ من کہ دادۂ شاہ است نام نامیش صبغۃ اللہ است

ایں پسر بیازدہم شعبان المعظم سنہ ۱۰۲۰ھ متولد شد و در سنہ یک ہزار و ہفتاد ہجری وفات یافت۔

قاضی رضی الدّین مرتضیٰ

قاضی رضی الدّین مرتضیٰ پسر قاضی محمود کبیر عالم و فاضل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و شاعر شیریں مقال بود۔ رضی تخلص می کرد۔ یک کتاب در صنائع و بدایع نوشت و آں را بنام تحفۃ الحقیر بخدمت سلطان ابراہیم عادل شاہ گزرانید و بایں طور فخر نمود۔

اے رضی تحفہ ات پسند افتاد کاحسنت گفت زہرہ و مریخ
قدر او بیں کہ از حساب جمل آفریں گفتہ آسماں تاریخ
۹۹۸ھ

نیز گفتہ

تحفہ را چوں نباشد زیب کہ درو لعل و درلبسی سفتہ
پایۂ او ببیں کہ تاریخش آسماں باز آفریں گفتہ
۱۵۲ + ۸۴۶ = ۹۹۸ھ

ایں کتاب بر یک مقدمہ و دو لمعہ و خاتمہ منقسم است۔ مقدمہ در بیان اقسام سخن باصطلاح ارباب ایں فن لمحہ اول در تفصیل محسنات نثر و تعریف و تمثیل آں لمعہ دوم در تعریف و تمثیل اقسام نظم، خاتمہ در خوش طبعی و حکایات و استہزا و ہزلیات فرح انگیز۔ و در لمعہ دوم از اشعار و منظومات خود استدلال آوردہ

از تاریخ وفات قاضی رضی الدین مرتضی ہیچ اطلاعی نداریم البتہ او پنج پسر داشت یکی حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ دوم قاضی حسین لطف اللہ سوم قاضی محمود صغیر چہارم حسین شکراللہ پنجم محی الدین روح اللہ۔ از دو پسران موخرالذکر ہیچ اطلاعی نداریم. قاضی محمود صغیر کتاب مالا بد شافعی را کہ تصنیف لطیف نورالدین محمد الایجی است اختصار کردہ و آں مختصر ہنوز موجود است و بسیار مقبول است. قاضی حسین لطف اللہ پدر میراں عبدالقادر (وفات ۱۰۶۷ھ) و محمد علی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و قاضی نظام الدین احمد کبیر (وفات بعد ۱۱۰۰ھ) است و ایں میراں عبدالقادر پدر مولوی محمد حسین بیدری شہید المعروف بامام صاحب است که به تشرع و دینداری و علم و معرفت الٰہی و فضل و شرف باطنی ممتاز و مشتہر بوده. شہنشاہ ہند اورنگ زیب عالمگیر اورا در مدرسہ محمود گاواں در محمد آباد المعروف به بیدر صدر مدرس مقرر کرد و بخطاب امام المدرسین اورا شرف امتیاز بخشید۔ در حق گوئی و حق نویسی بیباک بود، اکثر حکام و امرا را بر اصلاح امور رعایا و احوال طلبہ و رد فواحش و منکرات متوجہ ساخت، فریضہ امر بالمعروف و نہی عن المنکر را کما حقہ بجا می آورد۔ حدیث شریف کلمۃ حقٍ عند سلطان جائرٍ پیش نظر خود داشتہ بود۔ چوں یکی از زمینداران قوم بیڈر در صوبہ محمد آباد بیدر بعض زنان مسلمانان را غاصبانہ در قبضہ تصرف خود آورد و ہیچ حاکم و امیر بداد او نرسید۔ مولوی محمد حسین غضبناک شدہ رقعۂ پرغیظ بنام اورنگ زیب عالمگیر نوشت مضمونش ایں بود۔

"پیش ازیں دو بادشاہ بدعتی دریں ملک بودند۔ عالمی از خدا التجا می کردند که حق تعالیٰ ایں دو بادشاہ بدعتی را اخراج نمودہ بادشاہ سنی را دریں ملک بیارد۔ حق تعالیٰ شما را آورد و در سلطنت شما بیڈر شقی ایں قدر سر بفساد آوردہ که شرم سادات یغما نمودہ، حالا از حق تعالیٰ مردم دعا می کنند که ہماں بادشاہاں را بیارد و شما را اخراج نماید"

اورنگ زیب عالمگیر فی الفور جواب نوشت: "حق تعالیٰ ایں مرد بزرگ را سلامت دارد ما از چندیں معنی خبر نداشتیم، خبردار فرمود،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خان فیروز جنگ را تعین کردیم - السعی منی والاتمام من اللہ"۔

در تفسیر و عقاید و تصوف چند کتاب ہا و رسالہ ہا نوشتہ۔ یک کتاب لطیف در علم عقاید بنام عقاید نامۂ حسینی تالیف کردہ کہ بر دو باب منقسم است و ہر باب بر چند فصل۔ باب اول در اثبات صانع و وجود و صفات او باب دوم در اثبات نبوت و آں بر سہ فصل منقسم است۔ مگر ہنوز از تکمیل ایں کتاب فراغت یافتہ نبود کہ بشب یازدہم رمضان المبارک ۱۲۸۰ھ برق خاطف بر آتشخانہ کہ متصل مدرسہ محمود گاواں بود افتاد و مدرسہ و مسجد را منہدم ساخت - مولوی محمد حسین با نمازیان دیگر نماز تراویح ادا می کرد - در قعدہ دوگانہ اولی بود کہ از صدمہ برق و صاعقہ آسمانی سقف مسجد افتاد و ہمہ نمازیان شہید شدند حاکم و مردم شہر در شہادت گاہ رسیدند و یک یک را از تودہ خاک جدا کردند۔ مولوی محمد حسین در عالم تشہد بود انگشت او باداے شہادت برداشتہ بود و قرآنی کہ متصل مصلی بود پر از خون شدہ۔ شخصی تاریخ شہادت او بایں طور گفتہ

امام زمانہ محمد حسین — کہ زہد از وجودش گرفت است زین
ولایت مآبی کہ مدحش بود — بر ارباب دیں فرض مانند دین
اجل برق آسا بسویش شتافت — سراپا جہاں سوخت از برق بین
پے رویت ایزد ذوالجلال — ز دنیاے فانی چو پوشید عین
سروش خرد گفت تاریخ فوت — یقینا بہشتی محمد حسین

قاضی نظام الدین احمد کبیر مردے فاضل و یگانۂ روزگار بود - در علوم عقلیہ و نقلیہ مہارتے تام داشت از شیخ عوض بن محمد الضعیف السقاف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سند روایت حدیث حاصل کردہ بود - میر منشی دربار سلطان علی عادل شاہ و سلطان ابراہیم عادل شاہ والیان بیجاپور بود - بعد از سال یک ہزار و یک صد ہجری در بیجاپور وفات یافت -

از نسل قاضی نظام الدین احمد کبیر بسا علماء و فضلا برخاستند مثل محمد عبداللہ شہید (۱۰۸۰ - ۱۱۴۵ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد کبیر و قاضی نظام الدین احمد صغیر (۱۱۱۳ - ۱۱۸۹ھ) پسر محمد عبداللہ شہید و مولوی ناصر الدین محمد (وفات - ۱۲۰۶ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک غالب جنگ بہادر (۱۱۶۶ - ۱۲۳۸ھ) پسر مولوی ناصر الدین محمد و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر (۱۲۰۸ - ۱۲۸۵ھ) و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ بہادر (۱۲۱۱ - ۱۲۸۰ھ) پسران مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر - قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر در زبان عربی و فارسی و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ در زبان عربی و فارسی و ہندی تصنیفات و تالیفات بسیار کردہ اند کہ تفصیل ہریکی ازینہا دریں مقدمۂ مختصر گنجائش ندارد - لہذا ازینہا اغماض کردہ احوال اولاد حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ را بیان می کنیم -

از اولاد حسن فضل اللہ مولوی محمد حسین المعروف بہ **شیخ احمد** بود کہ در زمانہ اورنگ زیب عالمگیر بر خدمت وقائع و سوانح نگاری و خفیہ نویسی احسن آباد المعروف بگلبرگہ مامور بود، ہرگاہ یار علی بیگ خان کہ امیر کبیر و بخشی سوانح نگاران بود روداد ہاے وقائع صوبجات را در حضور شہنشاہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ارسال می نمود اورنگ زیب عالمگیر پیش از ہمہ روداد شیخ احمد سوانح نگار را ملاحظہ می نمود زیراکہ او برو اعتماد کلی داشت.

ہمہ حکام و امرائے بادشاہی اورا بسیار معزز و محترم داشتند و ملال خاطرش را باعث صد رنج و تعب می دانستند ۔ از رقعات مولوی محمد حسین بیدری شہید کہ برادر زوجہ شیخ احمد سوانح نگار بود، چناں ظاہر می شود کہ ہر روز قریب پنجاہ کس از سفرۂ خوان او لذت اندوز می شدند ۔ بسیار مخیر و عالی ہمت بود ۔ شاعر خوش فکر محمد برہان نام بسبب افلاس و تنگدستی پریشان حال شدہ بخدمت شیخ احمد سوانح نگار یک قصیدہ و مثنوی و رباعی گزراند و صلہ و انعام شایاں ازو حاصل نمود ۔ برہان گوید ۔

اے صاحب کریم کرم بخش نامدار ۔۔۔ برخی بیاں کنیم غم دل ز صد ہزار
تا بحر بخشش تو در آید بجوششی ۔۔۔ از فیض تو رسیم ازیں قعر برکنار
ایں باد مفلسی کہ وزیدہ است در جہاں ۔۔۔ چوں غنچۂ خزاں شدہ دل ناتوان و زار
وقت غریب و جائے غریب است و ما غریب ۔۔۔ در مردمان شہر نداریم اشتہار
خالی است جیب و کیسۂ ما از پشیز و دام ۔۔۔ محتاج قوت شب شدہ ایم اندریں دیار
سامان رخت و پخت نداریم ہیچ چیز ۔۔۔ فرشم زمین و ابر لحاف است پنبہ دار
داریم جامہ چوں دلِ عشاق چاک چاک ۔۔۔ چوں زلف دلبراں شدہ دستار تار تار
باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط ۔۔۔ پوشیدہ نیست در نظر مرد ہوشیار
دستم بگیر و جوہرِ مارا نگاہ کن ۔۔۔ عریانم ارچو برہنہ شمشیر آبدار
بے خرچ و بے وسیلہ و بے ساز و بے نوا ۔۔۔ چیزے کرم نمائی سخن را ہمیں مدار
برہان سخن دراز مکن اختصار کن ۔۔۔ دست دعا بر آر بدرگاہِ کردگار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یارب دریں زمانہ کہ تا دور مشتری است　　ایں فیض بخش را بجہاں فیض بخش دار

زہے خفیہ نویس شیخ احمد　　وجودت آیۂ خلق محمد

جواں بخت و جواں دولت جوانے　　بذات خود جہانے را چو جانے

ز خاص و عام چوں وصفت شنیدم　　برائے خدمتت ایں جا رسیدم

پریشاں حالم و بس ناتوانم　　دریں شہر غریبم بے زبانم

بود نہ سال من بے روزگارم　　عجب منصوبۂ دشوار دارم

منم بے دست و پا و بے وسیلہ　　ندارم غیر الطاف تو حیلہ

توئی مخلص نواز و چارہ سازم　　ز لطف خویشتن کن سرفرازم

قبائل ہفت کس دارم بہمراہ　　ندارم جز توکل در جگر آہ

ہمہ عریاں و بے سامان و بے دل　　پریشاں حالم و وقت است مشکل

ز تو آساں شود ایں مشکل من　　چو گل خنداں شود غنچہ دل من

بکام خویش برخوردار گردی　　قبول حضرت جبار گردی

گرہ از کار برہاں چوں کشائی　　کند ایزد ترا حاجت روائی

آنی کہ پناہ اہل رازت کردند　　بیچارہ نواز و چارہ سازت کردند

لطفی فرما بحال یاران قدیم　　شکرانہ آنکہ سرفرازت کردند

در صوبہ احسن آباد المعروف بہ گلبرگہ جاگیرے باو مرحمت شدہ بود کہ بست و چہار ہزار روپیہ محاصل سالیانہ داشت ۔ مگر مولوی محمد حسین بیدری از جاہ و حشمت دنیوی او اندیشناک بود و ہمیشہ اورا تاکید کرد کہ از کسب مال حرام بسیار اجتناب و در نوشتن اخبار ببارگاہ سلطانی بسیار احتیاط باید نمود ۔ اورا رقعۂ بایں مضمون نوشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"مجمل آنکہ خود تصدیع باید کشید و از تصدیعات اندیشید و موت لما نصب العین داشتہ و از حرام احتراز کردہ کہ سعادت دنیا و آخرت دارین است، در طعام ہم تخفیف بکنند بر شما فرض نیست کہ البتہ با چند کس بخورید و فرض است کہ از مال حرام احتراز ورزید اگر کسے رشوت بگیرد و بہ فقیرے بدہد یا بخوراند موجب ثواب نیست۔ بلکہ اگر امید ثواب در تصدق بمال حرام داشتہ باشد ہیم کفر است و در حق آں فقیر ہم ظلم کردہ باشد کہ مال حرام بخورد و آں بیچارہ را دادہ۔ الحال شکر بسیار باید کرد کہ بہر حال منصب دارید و جاگیر ہست و از تصدیعات لشکر فارغ ہستید و جاگیر شما در محل خدمت شما واقع است و بہ نان جوار باید ساخت و اگر حرام را بر خود حلال بگیرید ظاہر است کہ چیزے نخواہد ماند و وبال تا ابد باقی است و در صورت اخذ حرام از رسوائی دنیا نیز امن نیست۔ غرض اینکہ خرچ بسیار دارم عذر ایں نمی شود کہ حرام بگیرم بر من لازم است کہ خرچ کم کنم و گرسنہ باشم و حرام نگیرم۔ زمین شما ہم ہست چند سال ازاں ما را خرچ می شد۔ الحال برائے خرچ خالہ صاحبہ و برادران خود بکنند کہ صورت حل بہم رسانند و از سابق کہ ما خرچ کردہ ایم امید داریم کہ ان شاء اللہ ادا بکنیم حساب نوشتہ نگاہ داریم"۔

"نوشتہ بودند کہ آنچہ می شنود و می بیند بے کم و کاست حضور بر می نگارد۔ مشفق من! چوں احتمال آن است کہ نوشتہ شما بعرض بادشاہ رسد لازم است کہ در نوشتہا بسیار احتیاط بکار برند۔ بعضے چیزہا است کہ البتہ باید نوشت و زود باید نوشت مثل آنکہ فوج غنیم یا بیڈر فلاں جا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آمد و فلاں دیہ را تاخت و مویشی گرفت و چناں وچنیں کرد و فلاں سردار بادشاہی با فوج آمد و جنگ شد و بعضے چیزہا است کہ تا یقین نہ شود ہرگز نباید نوشت مثل آنکہ فلاں خان ایں قدر زر از مخالفاں گرفت و ایں قدر زر نہی کرد و چوں باعث دشمنی مردمان و ضرر دنیوی نوشتن ایں قسم است پس دریں نوشتن بسیار احتیاط باید کرد تا آنکہ کالشمس فی نصف النہار برخود ظاہر نشود بمجرد گفتہ کسی نباید نوشت و بعضے چیزہا است کہ پیش از نوشتن آگاہ باید کرد مثل آنکہ متصدی بر کسے ظلمے کند اولا اورا بملائمت باید گفت کہ ظلم خوب نیست و ما نیک خواہ دنیا و آخرت شما ہستیم اگر از گفتہ شما از ظلم باز آمد ہم شما ثواب حاصل کردہ باشید و ہم مظلوم سلامت ماند و ہم ظالم از ظلم و مثل آنکہ مسکرات وغیرہ منہیات شرعیہ در جا عام بودہ باشد اولا اورا منع درخفیہ باید کرد کہ فلاں جا منہیات است و بر ما نوشتن لازم است کہ بادشاہ برائے ہمیں کار فرستادہ است و نیز اگر ننویسم و خبر برسد بغضب بادشاہی گرفتار شویم بہتر آن است کہ چوں نفع سہل است و ضرر دنیا و آخرت بسیار، منع بکنند، اگر منع کرد فبہا و الا آخر باید نوشت۔ برادرا دریں صورت ان شاء اللہ ہم مردمان دشمن نخواہند شد و ہم فرض از ذمہ خود ادا کردہ باشیم" (رقعات خطی از مولوی محمد حسین)

و مکرر التماس نمود

"مکرر التماس آن است کہ بہ ہر تدبیر خود را از آفت خدمت مالی برآرند کہ خسران دارین می نماید. دنیا متاعی نیست کہ عاقل از بہر آں دست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از دولت ابدی بشوید۔ مع ہذا دریں خدمت سوائے درد سر و تصدیعات لاطایل چیزے نیست۔ بہر نحو مسبب سببے سازد کہ ازیں بخوب ترین وجہ برآیند۔ حضرت والدہ سلمہا اللہ تعالی ہمیں الحاح دارند، مفصلا احوال خود بر نگارند کہ جمعیت خاطر است"

بمجرد رسیدن ایں مکتوب از خدمت شاہی سبکدوشی حاصل کرد و گوشہ عافیت و قناعت اختیار کرد و ازاں پس از گلبرکہ ہجرت کردہ در محمد پور المعروف بہ آرکاٹ توطن گزید۔ ناظم آنجا نواب سعادت اللہ خاں (وفات ۱۱۳۷ھ) دو صد روپیہ ماہوار باو وظیفہ مقرر فرمود آخر بسیزدہم رمضان المبارک در ۱۱۳۴ھ پیک اجل را لبیک گفت و متصل توپخانہ در مقبرہ صادق در آرکاٹ مدفون شد۔

او از شہر بانو دختر میراں عبدالقادر و خواہر مولوی محمد حسین بیدری شہید کتخدا شد ازو دو پسر محمد عبدالقادر و محمد مخدوم و یک دختر بیگم صاحبہ متولد شد۔ بیگم صاحبہ زوجہ نظام الدین علی پسر مولوی محمد حسین بیدری شہید بود۔ **محمد عبدالقادر** در سال یکہزار و یک صد و پنج ہجری تولد یافت و از اساتذہ آرکاٹ تحصیل علم عربی و فارسی کردہ۔ تدبر و دانائی بمرتبہ کمال داشت۔ گاہ گاہ بسخن سنجی ہم رغبت می فرمود، مرید سید علی محمد قدس سرہ المتوفی ۱۱۳۸ھ بود۔ پیش از دو ماہ و دہ روز از شہادت نواب ناصر جنگ شہید بعمر پنجاہ و ہشت بہ ہفتم ماہ ذی قعدہ ۱۱۶۳ھ در آرکاٹ وفات یافت و در مقبرہ مرشد خود در تاجپورہ مدفون شد۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

محمد مخدوم پسر خورد شیخ احمد سوانح نگار در ۱۱۱۵ھ تولد یافت، در فقه و عقاید و ادب فارسی مهارتی بهم رسانیده و از علم باطن نیز حظّے وافر داشته از مریدان خصوصی حضرت سید علی محمد قدس سرهٗ بود و بعمر هفتاد سالگی به بست و ششم شوال المکرم ۱۱۸۵ھ ازیں جهان فانی درگذشت و در مقبره تاجپوره بجانب غربی گنبد مرشد خود قدس سره مدفون شد، در قبول دعا مقبول همگناں بود. میر اسد الله خاں که از جانب نواب محمد علی والاجاه المتوفی ۱۲۱۰ھ نیابت صوبه داری آرکاٹ داشت ازو ملتجی شد که برائے نزول باران رحمت نماز استسقا ادا می کند. هنوز از مصلی بر نخاسته که آں قدر باراں بارید که در کوچه و بازار گذر خلایق دشوار افتاد.

مولوی محمد ندیم الله ندیم پسر محمد عبد القادر در ۱۱۴۸ھ متولد شد و از اساتذه وقت علم عربی و فارسی حاصل کرد. در زبان پارسی مهارتے داشت که مزید براں متصور نمی شود خط نسخ خوب تر می نگاشت اکثر دوستان و شاگردان در فن خطاطی ازو بسیار مستفید گشتند. نهایت وجیه و بالا قد بود و در اوصاف نیک و اخلاق جمیل ممتاز بود عم محترمش محمد مخدوم دو دختر داشت. دختر کلاں حسین بی بمولوی ناصر الدین محمد پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر منسوب شد و دختر خورد شهر بانو بعقد نکاح مولوی ندیم الله ندیم در آمد. شهر بانو در صلاح و تقوی و عفت و اخلاق یگانه روزگار بود. از سن هفت سالگی تا روز رحلت بجز عذر شرعی هیچ نماز و روزه را قضا نه کرد. بروز شادی هم از نماز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غافل نہ شد - چوں بر ادائیگی رسم جلوہ بر تخت عروسی نشست و بوجہ نغمہ پیرائی مشاطگان رسم جلوہ بطول انجامید بدایہ خود کہ از زمان طفلی مانوس بود گفت دریں رسم نامشروع نماز فرض عصر برباد می رود - باید کہ پردہ نمودہ سامان برائے ادائیگی نماز مہیا کنی ورنہ ازیں حجاب عرفی بدر آیم و فرض خودرا ادا کنم دایہ اش اورا بجانبے بردہ مصلی مہیا ساخت و بگسترد و شہر بانو بر و ایستادہ نماز ادا کرد۔

بعد از یک سال و چند ماہ بتاریخ یکم ماہ صفر ۱۱۷۳ھ شب یکشنبہ ہنوز نماز عشا ادا نکردہ بود کہ درد زہ برخاست . باوجود درد زہ نماز عشا ادا کرد ۔ بعد اندک وقت پسرے تولد شد کہ آں را بنام غلام محی الدین موسوم گردانید . مادرش شہر بانو علیل و فریش شد و ہیچ علاج فائدہ نداد۔ سررشتہ امید زندگانی از دست رفت ۔ بشب پنجم از ولادت ایں پسر شمع نور خانہ ہم گل شد ۔ مادرش بی بی مخدومہ اشرف دختر محمد عبداللہ شہید کنیزک خودرا ندا داد و گفت بزودی دریں جا شمع روشن کن ۔ شہر بانو گفت ای مادر عزیز من! افروختگی شمع احتیاج ندارد ۔ چراغ نور ایمان کافی است ۔ وپس ایں شعر ہندی برخواند ۔

اگر شمع ایمان تجھ سات ہے
اندھیری لحد تجھ پہ شب برات ہے

یعنی اگر شمع ایمان ہمراہ تست قبر تاریک ہم برائے تو حکم شب برات دارد کہ درو روشنی بسیار چراغاں میشود ۔

و نیز گفت اے مادر من بمادر مادر تو یک دختر تولد شد و بفضلہ تعالیٰ کثیر الاولاد گردید و ہنوز سلسلہ نسل او جاری است . من ایں پسر خود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

را بتو می سپارم خدائے تعالیٰ قادر است کہ ایں پسر را نیز معزز و طویل العمر گرداند و سلسلۂ اولادش تا قیامت جاری باشد۔ باید کہ بہ پرورش ایں نور دیدۂ من کماحقہ متوجہ شوی و بکسے دیگر اورا نہ سپاری. شہر بانو ہموں شب کہ شب جمعہ ششم ماہ صفر بود پدر و مادر و شوہر و ہمہ اقارب را الوداع گفت و سفر آخرت اختیار نمود و در مقبرۂ تاجپورہ با دوستان خود بیاسود۔

بعد رحلت زوجہ خود مولوی ندیم اللہ ندیم بخانہ داری ہیچ رغبت نفرمود۔ وقتیکہ نواب حیدر علی از میسور بر آرکاٹ لشکر کشی کرد اکثر ساکنان آنجا باطراف و جوانب منتشر شدند مولوی ندیم اللہ نیز باخویشان و دوستان خود بر کوہ ہی منڈل گڑھ کہ دراں وقت دار امن وسلامتی بود پناہ گزید۔ وکسان دیگر ہم دراں جا آمدند و سکونت ورزیدند۔ سوء اتفاق است کہ اکثر ساکنان ایں کوہ بعارضہ تپ مبتلا شدند و بعضے ازاں راہی ملک بقا گردیدند۔ بعد چندے مولوی ندیم اللہ نیز بیمار شد۔ روز بروز تپ او زیادہ شد و ہیچ علاج فائدہ نمی بخشید۔ آخرکار حاجی سید عبد اللہ بن سید قاسم کہ داماد مولوی ناصر الدین محمد بود از کوہ ہی منڈل گڈھ بآرکاٹ رفت و از صوفی بزرگ عثمان خان سرور (وفات ۲۹ رجب ۱۱۹۰ھ) تعویذ گرفتہ باز بر کوہ ہی منڈل گڈھ بعد نماز جمعہ رسید۔ دید کہ مولوی محمد ندیم اللہ جان خود را بجان آفریں سپردہ۔ بسیار حزین و متاسف گشت۔ دوستان و خویشانش جمع شدند و تجہیز و تکفین کردہ بعد نماز مغرب اورا متصل دروازہ قلعہ دفن کردند۔ تاریخ وفاتش بست و دوم جمادی الاول ۱۱۸۰ھ بود و عمرش دراں وقت سی و دوسالہ بود۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مولوی ندیم اللہ شاعر خوش فکر بود۔ ندیم و ندیمی تخلص ہمی کرد۔ دیوانے مشتمل بر غزلیات یادگار ماندہ۔ کلامش پختہ و مضامین نازک و رنگین است۔ ایں جا سہ غزلیات نقل کردہ می آید۔

شکست عارض صاف تو قیمت گل را ۔۔۔ فگند زلف تو در پیچ و تاب سنبل را
فروخت عارض گل شمع وادی ایمن ۔۔۔ بباغ منصب پروانگی است بلبل را
میان عاشق و زاہد مسافتے است بعید ۔۔۔ کہ ایں جمال تو می جوید آں تجمل را
چمن شناخت کہ گلبن شداست فتنہ بتو ۔۔۔ نکردہ بیہدہ زنجیر پاے سنبل را
فتیلہ از پر پروانہ خوش بود اے عشق ۔۔۔ چراغ مشہد بلبل اگر کنی گل را
بہ غمزہ دادہ اجازت بجنگ گل حشمت ۔۔۔ بہانہ ساختہ آشفتہ کاری مل را
ربودۂ دلم از عشوہ لیک جانب من ۔۔۔ نمی کنی نگہی بندہ ام تغافل را

خموش بود ندیمی بگفت و گو آمد
شنید تا ز صراحی نواے قلقل را

گل چو داغ دل من ز باغ من غلط است
نسوخت لالہ گر از رشک داغ من غلط است

بہ بحر حسن شدم محو قطرہ وار اے خضر
مجو از بیہدہ کز تو سراغ من غلط است

ز داغ فرق نشد فرق در جنوں یک مو
بداغ فکر صلاح دماغ من غلط است

کسی بداغ دل من نہ سوخت جز دل من
کہ خانہ سوزی غیر از چراغ من غلط است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدور چشم تو کز جور پایمالم ساخت
بغیر خون جگر در ایاغ من غلط است
ندیم بے تو اگر باغ جنت است گلشن
ہوائے آں بدل بے دماغ من غلط است

تاکی افسردہ نشینی شررے پیدا کن — دلبرے غمزہ زنے عشق گرے پیدا کن
ہر طرف جلوۂ حسن است نہٗ واقف ازاں — برو از بہر تماشا نظرے پیدا کن
تا بسر منزل مقصود کہ راہی است دراز — نہ رسی زین تگ و دو بال و پرے پیدا کن
کاشت دہقان محبت بدلت تخم وفا — از پی نشو و نما چشم ترے پیدا کن
تاکی از کوہکن و وامق و مجنوں گوئی — از پی شہرت خود ہم سمرے پیدا کن
مفلساں را نبود پیش بتاں منزلتے — وصل ایشاں طلبی سیم و زرے پیدا کن

زہد خشکت نبرد راہ ندیمی جائے
میل خاطر بہ بتاں ہم قدرے پیدا کن

پسرش مولوی **غلام محی الدین** چنانکہ ذکر کردہ ایم در آغوش مادر مادرش بی بی مخدومہ اشرف پرورش یافت و تا سیزدہ سال چناں زندگانی گزراند کہ ہیچ وقت فقدان مادر خود را محسوس نمی کرد۔ اولا از اساتذہ آرکاٹ درس فارسی و خطاطی آغاز کرد و در سنہ ۱۱۹۰ھ با خویشان و اقارب خود بمدراس منتقل شد۔ و از میر محسن خاں امتیاز المتوفی سنہ ۱۱۹۹ھ و محمد عاصم خاں المتوفی سنہ ۱۲۱۶ھ و امیر الدین علی المتوفی سنہ ۱۲۰۸ھ و مولوی باقر آگاہ المتوفی سنہ ۱۲۲۰ھ و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر المتوفی سنہ ۱۲۳۸ھ علوم عربیہ و فارسیہ حاصل کرد۔ نواب محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ فرزند کلان نواب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سراج الدولہ انورالدین خان بہادر شہید بسابقہ معرفت کہ با اولاد شیخ احمد سوانح نگار داشت غلام محی الدین را از کمال قدردانی تائید مالی می نمود. غلام محی الدین معجز تخلص می کرد و اشعار خود را از نظر مولوی باقر آگاہ ہمی گزاند. و در اندک مدت نکات و غوامض شعری را یاد گرفت و مقدمات علمی وشعری را خوب می فہمید. او بیک واسطہ شاگرد میرزا عبدالقادر بیدل بود ونسبت شاگردی از علی دل خاں مروت المتوفی سنہ ۱۲۰۱ھ داشت کہ از مرزا عبدالقادر بیدل اصلاح گرفتہ. در اندک مدت فضایل وکمالات معجز شہرت گرفت و بلند آوازگی علم و ہنرش بہ ہر سو رفت.

روزے در تتبع سلطان قلمرو سخندانی حکیم افضل الدین خاقانی قصیدۂ نعتیہ کہ مشتمل کہ بر پنجاہ بیت بود نوشتہ بخدمت آگاہ روانہ کرد تا دو روز پیش خود نہاد وبچشم انصاف آں را مطالعہ کرد و باز آں را واپس کرد و نوشت :۔ کلام شما بسیار مربوط و مضبوط است ہیچ گنجائش اصلاح ندارد۔ ایں قصیدہ در گلدستہ اشعار معجز موجود است مطلعش این است

در شب ہجر تو اے خورشید مہ سیماے من

زد بہم نظم کواکب آہ محشر زاے من

در زبان فارسی بعد آگاہ شہر اوستاد بود۔ نواب امیرالامرا المتوفی سنہ ۱۲۰۳ھ پسر خورد نواب محمد علی والا جاہ المتوفی سنہ ۱۲۱۰ھ اورا براے تعلیم و تربیت پسر خود عبدالعلی خاں کہ بعد ازاں بخطاب نواب عظیم الدولہ بر مسند نشست مقرر فرمود. شش سال اورا تعلیم نمود و چوں نواب امیرالامرا وفات یافت نواب محمد علی والا جاہ اورا براے تعلیم و تربیت دامادان و نبیرہ گان مامور کرد۔ چوں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نواب عمدۃ الامرا چہین فرزندانش بر مسند حکومت جلوہ گر گردید بسبب اختلاف مسلک و مزاج ازو بر گشت و در دور حکومت خود اورا حبۂ نداد حتیٰ وجہ یک سالہ کہ بر پدرش واجب الادا بود آں را ہم در خزینہ خود نہاد۔ در اوایل ریاستش منکوحۂ نواب محمد علی والا جاہ مسماۃ رئیس النساء بیگم اورا برائے تعلیم پسر خود معین فرمودہ بود۔ قریب یک سال در تربیتش سعی بلیغ بکار بردہ چناں حق یک سالہ ہم رائیگاں رفت۔ و چوں نواب عظیم الدولہ در سنہ ۱۲۱۶ھ بر مسند ریاست متمکن شد یک صد و چہل روپیہ ماہوار باستاد قدیم خود مقرر فرمود۔ کہ تا وفاتش جاری بود۔

معجز اکثر در زبان فارسی طبع آزمائی می نمود۔ گاہے گاہے در عربی و ہندی ہم سخن سنجی می کرد۔ اکثر غزل می سرود و قصاید نعتیہ و منقبتیہ ہم می نوشت۔ از مدح و قدح حکام و امرا و اہل دنیا بالکلیہ پہلو تہی کرد۔ در دیوانش ہیچ قصیدہ در مدح و منقبت امیرے از امرائے زماں یافتہ نمی شود۔ خود را غلام محی دین حضرت عبدالقادر جیلانی می پنداشت چنانچہ گوید

زہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

در یک بیت ہندی ہمیں مضمون را ادا کردہ است

کج روی سے چرخ کے معجز نہ ڈرنا زینہار
تو غلام محی دیں ہے ہر بلا سے پار ہے

یعنی اے معجز از کج روی چرخ بد رفتار ہرگز مترس۔ زیرا کہ تو غلام محی دین است و از ہر بلا آزاد است۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آخر در سال ۱۲۲۹ھ اورا مرض اسہال لاحق گشت و با این ہمہ روزہ ہاے رمضان را ترک نکرد و خواست کہ شش روزہ ہاے نفل شوال را نیز ادا کند۔ پسرانش مانع آمدند گفت نمی دانم کہ این سال بر من خواہد گذشت از روز دوم شوال روزہ شروع کرد دردشکم زیادہ شد۔ روز چہارم از شوال دستہاے خونیں آمدن گرفت پسرانش براے افطار اصرار نمودند پذیرا نفرمود۔ روز پنجم بہ جبر و اکراہ اورا از روزہ باز داشتند۔ حالت او روز بروز بتنزل رو گرفت تا آنکہ فراش شد و از اشارہ نماز ادا کرد۔ بہ بست و چہارم ماہ شوال ۱۲۲۹ھ جان خود را بجان آفرین سپرد۔ روز دوم در مسجد انوری مدراس نماز جنازہ ادا کردند و در صحن مسجد میلاپور اورا دفن کردند۔ پسر کلانش مولوی غلام عبدالقادر ناظر تاریخ وفاتش چنیں تحریر فرمود۔

حضرت محی دیں ز صرصر مرگ چوں صبا رفت سوے باغ نعیم
بود سالار اہل فضل و کمال متصف با سخا و خلق کریم
ماتم آنجناب بے ہمتا دل این مضطرب نمودہ دو نیم
ہاتفم گفت با لب افسوس سال مرگ پدر کہ درد عظیم
۱۲۲۸+ا = ۱۲۲۹ھ

دو دیوان قصاید و غزلیات یکی در فارسی و دیگر در ہندی دارد۔ بترتیب دیوان خودش نپرداختہ و اتفاق تصنیف ہم نیفتادہ. ذکاوت مزاج و رسائی فہم بمرتبۂ داشت کہ اگر بہ تصنیف و تالیف متوجہ شدے بسا تصنیفات و تالیفات کردے۔ رقعات بر طرز بیدل ہمی نگاشت بیش از سی سال از وفاتش قصیدۂ لامیہ مشتمل بر اصطلاحات علوم و فنون از صوبۂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بنگالہ بمدراس رسید خواست کہ در تتبع ایں قصیدہ قصیدۂ لامیہ دیگر نویسد و لیکن اتفاقش نیفتاد بعد چندے آں قصیدہ را تلاش کرد۔ در ہیچ جا آں را نیافت۔ باز بعد پانزدہ سال روزے در محفل یاران ذکر ایں قصیدہ آمد۔ فی الفور بجوابش پرداخت و در یک نشست سی بیت نظم کرد و از تشبیب تا حسن التخلص رسید. باز گفت اکنوں ایں امر مشقت طلب است۔ مگر ان شاء اللہ المستعان بوقت فرصت ایں قصیدہ را باتمام رسانم. لیکن اتفاق اتمام و نظر ثانی ہم نیفتاد۔ تبرکاً آں سی ابیات را ایں جا نقل می کنیم۔

امروز منم مصدر انواع فضایل در اہلِ کمالات مضاعف بجلایل
اجوف بود از علت ایراد کلامم ہر طبع صحیح است ازیں مسئلہ قایل
منفی است ز فکرم اثر معنی ناقص مثبت بود ایں صیغہ باصحاب فواضل
لفظم ہمہ بامعنی سنجیدہ لفیف است کو ہست نہاں از نظر مختل جاہل
ماضی بود امرم باقالیم معانی مستقبل آں نہی نماید بر کامل
تاکید کنم نفی مخاصم چو بیک حرف جحدم نبود قدرت حاسد بمقابل
مفعول بود واہمۂ خصم غلط کار در درک کمالم کہ بود بر ہمہ فاعل
از دقت فکرم کہ بود مبتداء عقل پر بے خبر آمد نظر جاہل غافل
از معرفتم صاحب ادراک رسا را تنکیر مقالات فضولاں شدہ حاصل
در بزم ادب بسکہ منادی شدہ اسمم ترخیم پذیرفت ازاں نام افاضل
از رفع مقامم شدہ مجرور بد اندیش نصب علمم کردہ نگوں اہل رذایل
ہر گوشہ کمالے کہ بود ہست مضافم موصول منم باہمہ اقسام فضایل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

متبوع بود جودت ذهنم بکمالات — باقی همه اذهان بودش تابع و ناقل
معدول بود دشمنم از جادهٔ تحقیق — تخمیر من از عدل و منم منصف عادل
وضعم همه ظاهر و محتاج بیان نیست — ترکیب وجودم شده از حسن خصایل
وضعم نشود همچو خسان جمع بتانیث — موزون بود افعال من از لطف شمایل
امکان حدکس نبود رسم لطیفم — جنسم همه عالی است نه از نوع اسافل
شد صلح کلم خاصیت از مبدأ ایجاد — از کینه دهد فصل مرا طینت فاصل
کارم نبود هیچ گهی با عرض عام — چون جوهر من گشته مخمر بجزایل
کلی چو منم در همه اخلاق معالی — با من چه کند جزئی کم پایهٔ سافل
واجب بود اقرار کمالم بجز و کل — شد ممتنع انکار ملامت گر عاذل
مدلول کمالم بدلالات ثلاثه — این امر بدیهی است بر ناظر عاقل
با من نرسد خصم مرا لاف تساوی — باشد متباین ز ازل ناطق وصاهل
موضوع بود ذاتم و محمول مکارم — شرطیهٔ من منفصل از صدق رذایل
طبعم چو بود مانعة الجمع بلادت — شد منع خلو لازم اوصاف کوامل
مفهوم بسیط است قضایای کلامم — نی قول مرکب چو سخن وار مجادل
در نهر حیات دل من روح سخن تا — زد غوطه و افشاند پر و بال بساحل
املاک معانی شده موجود ز رشحش — در کعبهٔ توحید مسبّح بجلایل
توحید وحیدی که بود وحدت ذاتش — بیگانه ز اعداد و مبرا ز اماثل
واریخت ز اوج قدمش سلّم برهان — بگسسته ز کاخ صفتش حبل دلایل

بعد از وفاتش پسر کلانش مولوی غلام عبد القادر ناظر بترتیب مجموعه‌های اشعارش در فارسی و هندی پرداخت بغرهٔ محرم از تسوید دیوان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فارسی و بغرۂ رمضان المبارک ۱۲۳۲ھ از تسوید دیوان ہندی فراغت حاصل کرد۔ از دیوان فارسیش سہ غزلیات ایں جا نقل کردہ می آید۔

تا بکی محروم داری ذرۂ بیتاب را
جلوہ گر فرما زمانی مہر عالم تاب را

حسن جاناں بے نیاز از طعنہ بدبیں بود
از خروش سگ چہ نقصاں پرتو مہتاب را

غنچہ اش تا گلفشانی کرد در صحن چمن
سر فرو شد از خجالت ہر گل شاداب را

گل نہ تنہا خوں شدہ اے جان گلشن در غمت
خار و گل باہم کشد ہر لحظہ خون ناب را

کی کشد باغ محبت منت ابر بہار
ابر باشد گریہ ایں گلزار آتش تاب را

نیست غم، نخوت سرے کز بہر تعظیم نخاست
مست لایعقل چہ داند شیوۂ آداب را

معجزا از درگہ سلطان جیلاں رُخ متاب
قبلۂ خود ہمچو باب اللہ ساز ایں باب را

ز دنیا حاصل رنگ وفا نیست
گل ایں باغ جز جور و جفا نیست

گرفتاران دام عاشقی را
پر پرواز جز آہ رسا نیست

چہ می جوئی ز گردوں ساز عشرت
نوائے عیش در ماتم سرا نیست

ز اقبال کف پایش سرم را
خیال سایۂ بال ہما نیست

بجان دردمند مبتلایم
بجز لعل لبت حاجت روا نیست

برنگ عقد شبنم آب گردد
بخورشید رخت چشمی کہ وا نیست

چو جوہر ہمدم شمشیر بادا
سری کو در سر راہت فدا نیست

بہ بند کلفت و غم مبتلا باد
دلی کو بندۂ زلف شما نیست

شود پامال ہمچوں خاک یارب
ہر آنکو بر در تو جبہہ سا نیست

دل الفت پرست معجزم را
بجز وصل تو جاناں مدعا نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدام زلف شب رنگ پری تا مبتلا گشتم
چو شمع از جلوه صبح جمالش جاں فدا گشتم

پی اوج محبت جانکنی ہا کردم و آخر
سراپا شعلہ گشتم سوختم آه رسا گشتم

دلا سر باختن در راه اویش اجرہا دارد
بکویش تا فدا گشتم شہید کربلا گشتم

فگندم شعلہ ایمن بصحرائے جہاں یکسر
بباغ آرزو تا در غمش آتش نوا گشتم

نمودم خویش را تا خاک جولانگاه شبرنگش
بچشم قدسیاں خلوت گزیں چوں توتیا گشتم

رسیدم در حریم وصل آں صبح چمن پیرا
برنگ رنگ گشتم ہمچو بو گشتم صبا گشتم

کشیدم سر ز اوج عرش ہم یک نیزه بالاتر
بخاک آل احمد تا چو معجز جبہہ سا گشتم

مولوی غلام محی الدین معجز از ایں صاحبہ کتخدا شده بود کہ در سنہ ۱۱۸۱ھ تولد یافت و بعد مرگ شوہرش چہل سال زیست تا آنکہ بیازدہم رجب سنہ ۱۲۶۹ھ وفات یافت او دختر حافظ ابو محمد پسر حافظ محمد سعید پسر حافظ حسین قادری بوده، اکثر افراد خاندانش حافظ قرآن بودند، حافظ حسین قادری در نصرت گڈھ المعروف بہ چنجی سکونت داشت، در زہد و تقوی و خدا شناسی و خدا رسی معروف و مشتہر بود،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خرقہ خلافت از سید شاہ مصطفی قادری خواہر زادہ حضرت سید میراں محی مدرس قدس سرہما پوشیدہ، بعمر ہشتاد و شش سال بہ ہفدہم محرم الحرام سنہ ۱۱۵۸ھ در نصرت گڈھ وفات یافت۔ تاریخ وفاتش ؎

از کرم مصطفی بجنت برد۔
۱۱۵۸ھ

پسرش حافظ محمد سعید در فقر و خاکساری مشہور بود، از پدر بزرگوار خود خرقہ خلافت در بر کردہ، بیازدہم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ ۱۲۱۶ھ بعمر نود و یک سال در میلاپور مدراس وفات یافت۔ مولوی باقر آگاہ قطعۂ در تاریخ وفاتش چنیں نوشتہ

چو حافظ محمد سعید آنکہ بود　　بفضل و کمال و بزرگی وحید
نشان سعادت ز ناصیش عیاں　　فروغ عبادت ز رویش پدید
بریں دار کلفت بر افشاندہ دست　　بنزہت سرائے تقدس رسید
بتاریخ سال رحیلش خیال　　سراسیمہ ہر جانبے می دوید
بگفت از سر بیقراری سروش　　زخود وارہید و بحق آرمید
۲　　۱۲۱۴ = ۱۲۱۶ھ

از اولاد حافظ محمد سعید دو پسر نامور گردیدند یکی حافظ ابو محمد (ولادت ۱۱۵۵ھ) و دوم حافظ حسین قادری (۱۱۷۷ - ۱۲۵۹ھ) کہ داماد مولوی باقر آگاہ بود و در مکہ معظمہ وفات یافت حلیمہ بی دختر حافظ محمد سعید زوجہ مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مادر مولوی عبدالوہاب مدار الامرا و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدر الدولہ بود۔ در سنہ ۱۲۱۳ھ بسبب گزیدن مار در سدھوٹ قریب کڈپہ وفات یافت و درانجا مدفون شد۔ پدر مادر ایں صاحبہ نیز حافظ قرآن بود. نامش غلام محی الدین بود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در دارالنصر نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی سکونت داشت، گاہ گاہ بمدراس رسید و چندے دریں جا اقامت ورزید۔ بہ بست و نہم ماہ محرم الحرام سنہ ۱۲۱۳ھ روز شنبہ بخانہ امین صاحبہ بیامد و بعد از فراغت طعام بہ بستر خواب رفت۔ بآخر شب سہ بار ندائے الّا اللّٰہ بگوش حضار رسید۔ گمان بردند کہ حسب عادت در ذکر الٰہی مشغول است چوں صبح شد و آفتاب برآمد و او از حجرۂ خود بیروں نیامد اندروں رفتہ دیدند کہ روح او از قفس جسد عنصری پرواز کردہ است۔ انا للّٰہ و انا الیہ راجعون۔ و ہمچنیں شیخ میراں بارہ ہزاری پدر حافظ غلام محی الدین موصوف مردے مقدس و عابد و مرتاض بود ہر روز دوازدہ ہزار بار درود می خواند۔ بایں سبب اورا بارہ ہزاری می گفتند تا دم واپسین خود را ازیں نعمت عظمی محروم نداشت۔

معجز را چہار پسر بود۔ یکی غلام عبدالقادر ناظر دوم غلام رضا سوم محمد صبغۃ اللّٰہ چہارم محمد ندیم اللّٰہ۔ محمد صبغۃ اللّٰہ (۱۲۰۹-۱۲۱۷ھ) در طفلی مرد[۱]۔ غلام رضا و محمد ندیم اللّٰہ از خوشہ ہاے شجر حیات ثمر بر چیدند و

---

[۱] تاریخ ولادتش از معجز

(۱) در خانہ بندہ چوں پسر شد — از فضل خدائے بے ریائے
(۲) موسوم بنام صبغۃ اللّٰہ — کش باد پنہ زہر بلائے
(۳) یارب بحمایت خودش دار — محفوظ بہر زمان و جائے
(۴) درسال تولدش برآمد — فرخندہ سیر ز دل ندائے
۱۲۰۹ھ

تاریخ وفاتش از معجز

اے جان عزیزم چو ازیں دار فنا رفت — خلقی زدہ آہی کہ عجب جان جہاں شد
لخت جگر من سمی نائب مختار — ہیہات چہ گویم ز برمن بجہاں شد
در جوشش الم خاطر آمادۂ اندوہ — در فکرت سال غم آں راحت جاں شد
زد نالہ سوز عجبی با لب ۱ فسوس — ہاتف ز فلک کاں گل خنداں بجناں شد
۱۲۱۶ھ + ۱ = ۱۲۱۷ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صاحب اولاد شدند غلام رضا بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۰۵ھ متولد[1] شد و بتاریخ ۲۸ ربیع الآخر ۱۲۹۲ھ وفات یافت و برادر او محمد ندیم اللہ در سال ۱۲۱۳ھ تولد یافت و بہ پنجم شعبان ۱۲۹۰ھ پیک اجل را لبیک گفت[2]، تذکرہ ایشاں و ازواج و اولاد ایشاں کہ تا حال جاری است خالی از طوالت نیست. لہذا بر احوال مولوی غلام عبدالقادر ناظر فقط اختصار کردہ می آید.

مولوی غلام عبدالقادر ناظر بتاریخ ہفدہم ماہ جمادی الاولی ۱۲۰۰ھ در ترملکھیڑی مدراس بخانہ پدرش کہ قریب مسجد الوری بود، تولد یافت پدرش تاریخ ولادتش بدینگونہ نظم کردہ

چوں ز فضل قادر بے ریب وعیب	شد بایں عاصی پسر فرخندہ خو
ساختم نامی بعبد القادرش	تا معین او شود محبوب او
کردم از دل بر در دانائے غیب	بہر تاریخ تولد سر فرو
از سر آمین بگفتا ہاتفم	والی بغداد بادا عون او
+	۱۱۹۹ = ۱۲۰۰ھ

[1] تاریخ ولادت غلام رضا از معجز.

چو فرزند مسعود شد کمترین را	غلام رضا شد باو نام نامی
شدم بہر تاریخ سر در تفکر	مناجی بدرگاہ رب الانامی
دریں فکر بودم ز ہاتف ندا شد	جناب امام رضا باد حامی
	۱۲۰۵ھ

[2] تاریخ ولادت محمد ندیم اللہ از معجز.

چوں ندیم اللہ از فضل خدا	جلوہ آرا گشت در دار سرور
حضرت معجز ز جوش انبساط	گفت برخوردار تاریخ ظہور
	۱۲۱۳ھ

تاریخ وفاتش این است

با عبادت زندہ بود و در عبادت جاں سپرد	داد فضل عابداں دادہ ندیم اللہ خاں
حسب حالش سر بہ پیش افگندہ فرمود آسماں	در نماز صبح جاں دادہ ندیم اللہ خاں
	– ۱۲۹۱ = ۱۲۹۰ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

روز تولدش مادرش بسیار ناتوان بود۔ معجز از ناتوانی او خائف شده بخدمت حضرت فتاح شاہ مجذوب بمتیال پیٹھ مدراس رفت۔ دید کہ مجذوب موصوف بکنار دریا می رود۔ باہستگی درود خواند و گماں برد کہ موافق مضمون حدیث اگر آں مجذوب واقعی بود باو التفات آوردہ از مطلوب و مقصودش آگاہی نماید۔ مجذوب مذکور فورا بطرفش متوجہ گشت و بزبان ہندی گفت "سوہات کی پگڑی" یعنی "دستار صددست" معجز مطمئن شد کہ حق تعالیٰ اورا فرزند صالح و طویل العمر عطا خواہد کرد زیراکہ او کلمہ بد از زبان مجذوب نشنیدہ بخانہ خود باز آمد و ہموں شب پسرے زائید کہ آں را بنام غلام عبدالقادر موسوم گردانید۔

بعد از ادائے رسم مکتب و بسم اللہ خوانی بعمر چہار سال و چہار ماہ و چہار روز جزو الف بے را شروع کرد و در عرصہ یک دو ہفتہ آں را باتمام رسانید۔ پس ازاں قران مجید شروع کرد و در ضمن آں پند نامہ سعدی و رسالہ آمدن یاد گرفت، و منظومہ کفایت الاسلام در فقہ شافعیہ تصنیف حضرت شاہ نعمۃ اللہ ولی نیز حفظ کرد۔ بعد ازاں گلستان و بوستان سعدی و انشائے خلیفہ و یوسف زلیخائے جامی و رسالہ عقایدش و رسالہ احسن التبیین فی آداب المتعلمین مصنفہ مولوی محمد باقر آگاہ را سبقا سبقا از پدر خود خواند۔ و بعمر دوازدہ سالہ بدرس علوم عربیہ پرداخت اولا از مولوی محمد باقر آگاہ رسالہ میزان تیمنا و تبرکا شروع کرد و در مدت چہار سال اکثر کتب درسیہ مثل میزان و اوزان و صرف میر و ہدایۃ الصرف و زنجانی و مائۃ عامل و شرح مائۃ عامل و سجاوندی و مصباح و کافیہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باتمام رسانید و در ضمن آں سکندر نامہ و گلشن سعادت و دفتر اول انشاے ابو الفضل و رسالہ قانون فارسی مولفہ عبدالواسع ہانسوی کہ بنام دستور العمل نیز مشتہر است و رسالہ حسن و عشق نعمت خان عالی را با ہمدرسان دیگر سماع کرد۔ معانی و مطالب سکندر نامہ کما حقہ ذہن نشین او نشدہ بود. بار دیگر پیش پدر خود قرات نمود۔

بعد از وفات نواب عمدۃ الامرا چوں نواب عظیم الدولہ مسند نشیں شد مولوی غلام محی الدین معجز بسابقہ محبت کہ بااو داشت اوقات عزیز خود را در ہمنشینی او صرف می کرد۔ لہذا پسر خود را حوالہ مولوی حافظ محمد حسین قادری برادر علاتی مولوی حافظ ابو محمد نمود تا اورا در علوم عربیہ تدریس کند۔ در خرد سالی ازو گلستان و بوستان سعدی خواندہ بود۔ اکنوں فواید ضیائیہ المعروف بشرح ملا جامی و کتب منطق مثل رسالہ صغری و کبری و قال اقول و شرح تہذیب و شرح ایساغوجی خواندن آغاز کرد۔ مگر بعمر بست سالگی مزاجش بعارضہ نفث الدم علیل شد و سہ سال تعلیمش موقوف گردید و چوں صحت یافت کتاب مختصر المعانی پیش پدر خود خواندن گرفت. فن اول و دوم کہ متعلق بہ معانی و بیان است ختم نمودہ فن سیوم کہ در بدیع است آغاز نمود۔ چند اسباق ازاں یاد کردہ بود کہ دشمنان معجز خلافش شورش برپا کردند معجز از دربار قطع تعلق کردہ خانہ نشیں شد۔ دریں زمان مولوی غلام عبدالقادر ناظر دیوان ناصر علی سرہندی و رسالہ عروض سیفی و رسالہ قافیہ مولانا جامی و سہ نثر و پنج رقعات ملا ظہوری ترشیزی و رقعات مرزا عبدالقادر بیدل از پدرش خواند و مہارتے در زبان پارسی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہم رسانید - در فارسی و ہندی سخن سنجی ہم می کرد و از پدر خود اصلاح می گرفت -

عبدالعلی خان فرزند نواب امیرالامرا پیش از تخت نشینی خود ماہوار پانزدہ روپیہ بہ مولوی غلام محی الدین معجز برائے میوہ خوری پسر کلانش از سن دو سالگی می داد و چوں بہ بست و نہم ربیع الاول ۱۲۱۶ھ روز جمعہ اورنگ نشیں شد مولوی غلام عبدالقادر ناظر را منشی دربار مقرر فرمود و ماہوار سی روپیہ می داد و بعد چندے اورا داروغہ کتب خانہ و میر سامان توشک خانہ گردانید و بہ ہفدہم ذی قعدہ ۱۲۱۹ھ بوقت جشن استقلال اورا بخطاب قادر عظیم خان بہادر و منصب دو ہزاری و عطاے پالکی و دوشالہ لاکھی و اضافہ ہفتاد روپیہ ماہوار سرفراز کرد - شخصے قطعہ تاریخ ایں خطاب یافتگی چنیں تحریر کردہ -

خان قادر عظیم را چو خطاب ... شد بفضل عظیم بے ہمدم
سر دشمن بریدہ ہاتف غیب ... گفت سالش بہادر اعظم
۱۲۲۳ - ۴ = ۱۲۱۹ھ

در ۱۲۲۲ھ شال سفید مرحمت کرد و بعد چند ماہ دو ہزار روپیہ بتقریب رسم خواستگاری کتخدائیش بہ مولوی غلام محی الدین معجز فرستاد و وعدہ کرد کہ بعد از وصول زر پنجم حصہ محاصل ریاست کرناٹک برائے اداے کار کتخدائی پنج ہزار روپیہ خواہد داد - معجز بامید وصول ایں زر قرض گرفتہ ہمہ رسوم کتخدائی ادا کرد - مگر حسب دستور انتظام رقص و سرود نفرمود - یکی از دوستان پدرش قطعۂ بدینگونہ گزراند

کرد قادر عظیم خاں شادی ... برضاے پدر چہ نیک پسر
بودم اندر خیال تاریخش ... ہاتفم گفت شادیش بہتر
۱۲۲۲ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از زر موعود از جانب نواب ممدوح فقط نصف زر موصول شد.

هرگاه نواب اعظم جاه فرزند نواب عظیم الدوله برای زیارت جناب حضرت قادر ولی گنج سوائی و حضرت نتھر ولی قدس سرهما بجانب ناگور و ترچناپلی نهضت فرمود مولوی غلام عبدالقادر ناظر را بسرانجام و انتظام امور سفر میمنت اثر معین نمود و چون بشیالی رسید حکم کرد که وقائع و سوانح روز مره این سفر میمنت اثر را نگاشته بعد اختتام این سفر براه چنجی وچیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ بصورت کتاب پیش کند چنانچه حسب حکمش کتابی بنام بهار اعظم جاهی (۱۲۳۸ھ) که نام تاریخی است بحضور نواب ممدوح گزرانید و در اقران و اماثل خود علم عزت و اعتبار افراشت. مگر بعداز پنج سال به چهارم شوال ۱۲۴۳ھ ازین جهان فانی درگذشت.

یک تصنیف بنام روضة النساء بزبان هندی در فقه شافعیه و پنج کتاب ها بزبان فارسی گزاشته تفصیلش این است.

۱. گلستان نسب. رساله مختصریست مشتمل بر ۱۵۶ صفحات که در ۱۲۲۴ھ در احوال خانوادهٔ خودش نوشته بر یک مقدمه و سه ابواب و یک خاتمه منقسم است

مقدمه در بیان مولد و توطن آباء و اجداد و برخی از احوال این عاصی (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) عجز بنیاد عفی الله عنهم

باب اول در بیان فضیلت قوم بنو نایط

باب دوم در بیان نسب راقم سطور (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) کان الله له فی جمیع الامور و آن متضمن است بر سه فصل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فصل اول در بیان سلسلہ پدری فصل دوم در بیان سلسلہ مادری
فصل سوم در بیان سلسلہ صہری
باب سیوم در بیان فضیلت اسلاف بزرگان خود
خاتمہ در بیان رسیدن سلاسل اقارب بجد اعلی رحمہ اللہ تعالیٰ و اختتام
رسالہ۔ نسخہ خطی ازاں در کتاب خانہ مدرسہ محمدی موجود است و ہرچہ
دریں مقدمہ مختصر از احوال ایں خانوادۂ بزرگ ذکر کردہ ام اکثر آں
از ہمیں کتاب ماخوذ است۔

۲۔ **روضہ دلکشا** شرح یوسف زلیخاے جامی۔ ایں ہم رسالہ
ایست مشتمل بر ہشتاد و دو صفحات۔ در دیباچہ آں می گوید۔

"لہذا آنجناب کرامت انتساب (مراد ازاں پدرش مولوی غلام
محی الدین معجز است) کہ زبان در محامد ذاتی و صفاتی او بس قاصر
است زنگ شبہات مشکلہ ایں کتاب مستطاب کہ در سن دہ سالگی
بقرات آمدہ بود از مرات خاطر عجز مآثر زدود و بحسب فہم و استعداد
نارسا جادۂ تالیف ایں اوراق پیمود و موسوم بروضہ دلکشا شرح
یوسف زلیخا نمود"۔

ایں رسالہ را در ۱۲۲۶ھ تالیف کرد و براے اصلاح بخدمت
پدرش حاضر کرد۔ و او در اوایل جمادی الاخری سنہ الیہ آں را باتمام
رسانید نسخہ خطی ازاں در کتاب خانہ امیر نواز جنگ دیوان صاحب باغ
مدراس موجود است۔

۳۔ شرح سکندر نامۂ نظامی گنجوی۔ مسودہ اصلی ایں کتاب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نزد حاجی ابواحمد محمد عبداللہ، دیوان صاحب باغ، مدراس موجود است مگر اوراق پریشانش کہنہ گشتہ و چناں پر از حک و اصلاح و اضافہ است کہ ازاں استفادہ کردن خیلی دشوار است۔

۴۔ غلدستان شرح بوستان سعدی ۔ یک نسخہ خطی ازیں کتاب در کتاب خانہ سعیدیہ حیدرآباد موجود است

۵۔ بہار اعظم جاہی ۔ یک نسخۂ ازیں کتاب در کتاب خانہ مخطوطات شرقیہ حکومیہ مدراس موجود است، مصنف ایں کتاب را در چہار چمن منقسم ساختہ و ہر چمن مشتمل بر چند گلدستہ است ۔ ایں کتاب بچند وجوہ دارائے اہمیت خصوصی است۔

یکی آنکہ مارا از مردمانی کہ در خاک مدراس آسودہ اند معلومات مہیا می کند ۔ دوم آنکہ احوال وضعیہ سیاسیۂ آں زمان را ایضاح می کند و از امرائے مسلمین و راجگان ہنود ہم خبر می دہد سوم آنکہ از مساجد و باغہا و بناہائے شہرہائے قدیم مثل نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی و محمد پور المعروف بہ آرکاٹ کہ اکثرے از آنہا ویران شدہ احوالے فراہم میکند۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر شاعر خوش فکر ہم بود۔ بعضے از غزلیاتش در تذکرہ صبح وطن مذکور است آں را ایں جا نقل می نمائیم۔

خداوندم بود آں صاحب تاج	دو عالم بر در او می دہد باج
چو دیدم آب و تاب روئے اورا	بلا شک شد دل من بحر مواج
شدہ چوں فوج عشق او صف آرا	بیک دم قلعہ دل کرد تاراج
کماں ابرو نگاہی کرد بر من	خدنگش را دل من گشت آماج

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدرگاہت چنین ناظر کند عرض
خداوندا مکن محتاج محتاج

کفر و ایماں را فدا سازم بروے یار خویش
تار زلفش ساختم ہم سبحہ ہم زنار خویش

کردہ ام آہنگ کسب عشق از قانون او
می کند ساز دلِ من نغمۂ دلدار خویش

جور بد اصلاں باقصاے مدارج سر کشید
بر خدا تفویض کردم جملہ کاروبار خویش

گشت بر اعدا مظفر ناظرم از فضل حق
چونکہ دارد در حمایت حیدر کرار خویش

جلوہ تا کرد در آئینہ دل شوخ مہک
نشدم سایہ وش از مہر جمالش منفک

وصل او دست نداد از فلک کج رفتار
گرچہ مانند فلک ساختہ ام گردش و تک

خال مشکیں برخت طرفہ تماشا دارد
سورۂ لیل وضحی جمع شد اللہ معک

تا دلم سوخت بیاد لب میگون کسی
محو شد از دل من لذت صہبا و گزک

دیدۂ ناظر ما ابر صفت می گرید
برق ساں می زند آں شوخ ستمگر چشمک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیند بچشم تیز اگر آں نگار گل از حدت نگاہ شود تار تار گل
ہرگاہ کرد زاں رخ چوں مہر ہمسری بر روے ہر دکاں شدہ بے اعتبار گل
از رشک چہرۂ بت نازک ادائے من از خوی انفعال شدہ آبشار گل
گر بہر سیر آں بت گل پیرہن رسد از سر شود بپاے بت من نثار گل
ناظر شود بسوی چمن چون نگار من
خندد بدلکشائی صبح بہار گل

نوک مژگان تو شد از جگرم نیست اندیشہ ز تیر و تبرم
بستہ ام خاطر خود با زلفت مثل زنجیر مکن در بدرم
تخم مہر تو بدل کاشتہ ام کردہ حاصل بخدا برگ و برم
در خیال گہر دندانت ہر زماں ابر صفت چشم ترم
گشتہ ام ناظر روے محبوب
ہست چتر کرم او بسرم

بہر نظارہ ات ز عدم وا رسیدہ ام
از سر نمودہ پا قلم آسا دویدہ ام
چوں گشت یار من بخط سبز جلوہ گر
بر خط دلبران جہاں خط کشیدہ ام
زنار کفر و سبحہ اسلام را بہم
جز تار شمع و دانہ اشکش ندیدہ ام
دل منقبض ز صحبت اغیار گشتہ است
عنقا صفت ز مجلس اینہا رمیدہ ام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یارب بپاس احمد مختار و آل او
ناظر برحم شو کہ مضرت چشیدہ ام

زہد بہتر بہ شباب است تو ہم می دانی عمر خود پا برکاب است تو ہم می دانی
تکیہ بر ہستی فانی مکن اے بادہ فروش زندگی مثل حباب است تو ہم می دانی
غرہ زنہار مشو یار بر افسانۂ دہر ایں جہاں صورت خواب است تو ہم می دانی
مصحف چہرۂ خویش بنظر دار مدام مونس مرد کتاب است تو ہم می دانی

ناظرا بر سخن یار چرا دل بستی
وعدہ اش نقش بر آب است تو ہم می دانی

مولوی غلام عبد القادر ناظر از خیر النساء عرف خیرو بی دختر عبد القادر مخاطب بقادر علی خاں پسر محمد اولیاء کتخدا شد - و ایں خیر النساء کہ خواہر خورد رقیہ بی زوجۂ مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر بود از ناظر دو دختر و یک پسر داشت و بعد از وفات شوہر خود قریب بنجاہ و دو سال زیست و بہ پنجدہم ربیع الثانی سنہ ۱۲۹۵ھ وفات یافت. دختر کلانش شہربانو[ا] عرف بڑی بی بہ بست و دوم رمضان المبارک سنہ ۱۲۲۴ھ متولد شد و بہ چہاردہم ذی حجہ سنہ ۱۲۴۳ھ از محمد رحمت اللہ پسر غوث محمد خاں کتخدا شد و بیازدہم شعبان المعظم سنہ ۱۲۵۹ھ وفات یافت و خواہر خوردش بی بی مخدومہ عرف اشرف بی

[ا] زہی اختر بافزایش سر انبساط تاریخ ولادت است - قطعہ تاریخ از مولوی غلام عبد القادر ناظر ۱۲۲۴ھ

بمن دختر عطا فرمود قادر قدوم او مسرتہا بیفزود
زجوش دل جناب قبلہ گاہی بتاریخش زہی اختر بفرمود
۱۲۲۴ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به بست و ششم ذی حجه ۱۲۴۵ه از حکیم صبغة الله خاں (المتوفی ۶ صفر المظفر ۱۲۶۶ه) کتخدا شد و به بست و یکم جمادی الاخری ۱۳۰۴ه وفات یافت برادر ایناں اعنی مولوی محمد حسین[۱] مخاطب بقادر عظیم خاں ثانی در ماه صفر ۱۲۲۷ه تولد یافت، و از صاحبنی صاحبه عرف زهرا بی دختر حضرت صاحبه خواهر خیر النساء کتخدا شد و به هشدهم محرم الحرام ۱۲۹۹ه وفات یافت. سلسله اولاد ایناں هنوز جاری است. و تفصیلش دریں مقدمه مختصر گنجائش ندارد. لهذا برخے از احوال مولوی محمد حسین مخاطب بقادر عظیم خان ثانی ایں جا ذکر کرده می آید.

مولوی محمد حسین از پدر خود مولوی غلام عبد القادر ناظر و دیگر اساتذهٔ بزرگ مدراس مثل قاضی ارتضا علی خاں خوشنود (المتوفی ۱۲۷۰ه) وغیره تحصیل علم نمود. در خطاطی و خوشنویسی مهارتے تام داشت. بعضی از کتابهاے عربی و فارسی که او بدست خویش نوشته در کتاب خانهاے شخصی مدراس یافته می شود. بعد از وفات پدر خود از نواب عظیم جاه خطاب قادر عظیم خاں ثانی یافت و صد روپیه ماهوار بنامش قرار گرفت. وقتیکه غلام محمد غوث خاں بهادر در ۱۲۵۸ه مسند نشین شد و در مشاهرات ملازمین سرکار تخفیف بعمل آمد پنجاه روپیه از مشاهره مولوی محمد حسین کم نمودند. بعد چندے یک قطعه عرضی متضمن

---

[۱] قطعه تاریخ ولادتش از مولوی غلام عبد القادر ناظر

بفضل خدا چوں محمد حسین　　بعزت سراے جهاں گشت ظاهر
بافزایش سال تاریخ او　　بفرمود جدش بود فضل قادر
۱۲۲۷ه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تکلیف و تباہی خود بحضور نواب معلی گزرانید۔ و او بدستخط خاص
خود حکم اجرای پنجاه روپیه مخففه در دفتر سرکار خود ارسال نمود.
مگر پیش ازین که بران عمل شود نواب موصوف در ۱۲۷۲ھ وفات یافت
و همهٔ اختیارات حکومت ریاست کرناٹک نیز بدست صاحبان انگریز
ایسٹ انڈیا کمپنی East India Company رفت۔

مولوی محمد حسین یک عرضداشت[1] بخدمت صاحبان انگریز روانه کرد و
مترصد بود که در بارهٔ اجرای معاش قدیمش که یک صد روپیه بود
حکم خواهند فرمود و نیز در بارهٔ مرحمت کردن وجه بقیه پنجاه روپیه مخففه
از زمان دستخط نواب غلام محمد غوث خان بهادر اجازت خواهند داد.
نمی دانیم که این وجه مخففه بحال شد یا نه۔

اکنون کلماتی چند متعلق تصحیح و تحشیهٔ کتاب بهار اعظم جاهی
گفته می آید۔ سوای یک نسخهٔ خطی که در کتاب خانهٔ مخطوطات شرقیه حکومیه
مدراس Government Oriental Manuscripts Library, Madras.
محفوظ است از هیچ جا نسخه های دیگر بدست نشد ناچار برین یک
نسخه اکتفا کرده از روزنامچهٔ مولوی عبد الوهاب شرف الملک مدار الامرا بهادر
و کاغذات دیگر قدیم که بنزد حاجی ابو احمد محمد عبد الله موجود است
استمداد نموده حواشی ضروری نوشتیم. و بعد اتمام تصحیح و تحشیهٔ
مسودهٔ کتاب بهار اعظم جاهی را حواله چاپ خانه کردیم - بعد چندی

---

[1] مسودهٔ این عرضداشت تا این زمان نزد حاجی ابو احمد محمد عبد الله پسر مولوی حاجی عبد الرحمن پسر مولوی غلام محمد شرف الدوله پسر مولوی عبد الوهاب شرف الملک مدار الامرا موجود است۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وقتیکہ زیادہ از نصف کتاب بہار اعظم جاہی نوشتہ شد در دوران تلاش و تحقیق صندوقی پُر از مسودات تصانیف اصلی مولوی غلام عبدالقادر ناظر نزد حاجی ابو احمد محمد عبداللہ برآمد ۔ و چوں مطالعہ کردیم دیدیم کہ در ہر مسودۂ کتاب حک و اضافہ بسیار است و ایں مسودات در ترتیب و تسوید عبارات از نسخہ ہاے خطی کہ در کتاب خانہ ہا یافتہ می شوند۔ اختلاف کلی دارند ۔ چناں معلوم می شود کہ ناظر ہر یک کتاب را دوبارہ نوشتہ است و ہر یک را بر ترتیب جدید مرتب کردہ ۔ ازیں سبب از مسودۂ بہار اعظم جاہی مقابلہ کردن خیلی دشوار بود ۔ و ہیچ فائدہ نداشت ۔ البتہ در یک دو جاہاے مشکوک مسودۂ اصلی را مطالعہ کردیم ۔ مثلاً در بیان ارادت حضرت شیخ نتھر ولی کہ در ترچناپلی مدفون است در مسودہ اورا مرید حضرت شیخ شہاب الدین ابوحفص عمر بن محمد السہروردی المتوفی سنہ ۶۳۲ھ گفتہ و لکن در نسخہ خطی اورا مرید مرید حضرت شیخ موصوف ظاہر کردہ و چوں او از نام ایں مرید خبر نداشت آں نام را بیاض گذاشتہ ۔

دریں کتاب ہر جا نامہاے دیہات و قریہ جات کہ بعضے ازانہا تا ایں زمان موجود است یافتہ می شود ۔ مقامات معروف را در حروف لاطینی نیز نقل کردہ ایم تا تلفظ نامہاے غیر مانوس آسان شود ۔ ہر کجا کہ حروف (R. S.) در قوسین است مراد ازان Railway Station است ۔ یعنی آں مقام اکنوں محطۂ قطار شدہ است ۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ناظر در هرجا نام روز و تاریخ نوشته مگر ماه و سنه را ذکر نکرده. برای سهولت خوانندگان کتاب ما مناسب دانستیم که بمقابل روز و تاریخ ماه و سنه هجری و عیسوی یعنی مسیحی را نیز ذکر کنیم.

باوجود سعی و جد و جهد بلیغ در تصحیح و تحشیهٔ کتاب غلطی ها در طباعت راه یافته. قلت وقت و ضیق مجال فرصت نداد که پیش از طباعت هریک غلطی را درست کنیم. امید که خوانندگان کتاب بچشم اصلاح بینند و غلطی ها را درست کنند. و ما توفیقنا الا بالله. علیه توکلنا و الیه انبنا و الیه المصیر.

محمد یوسف کوکن عمری (ایم. اے. افضل العلماء)
ریڈر، شعبهٔ عربی و فارسی و اردو
دانشگاه مدراس

روز شنبه
۲۰ر شعبان المعظم سنه ۱۳۸۰ھ
۷ر فروری سنه ۱۹۶۱ء

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بسم اللہ الرّحمٰن الرّحیم ؕ

حمد و سپاس بے منتہا سزاوار درگاہ قادرے است کہ بقدرت عظیم خود جادہ پیمایان دشت غربت را بسر منزل مراد رسانید و بدل رنج دیدہ آرزومندان قدیم باعانت فضل اعظم شاد گردانید۔ جلّ جلالہ و عمّ نوالہ، گلدستہ صلوٰت و سلام نذر بارگاہ عرش پایگاہِ جناب شہنشاہی کہ گروہ تقدس شکوہ حضرات انبیا علیہم السّلام بجلوداری او دست بسر و گرد و غبار لشکر نصرت اثر آں قافلہ سالار شاہراہ قلمرو حق یقیں سرمہ بصر، آل باکمالش بدرجہ سفینہ نوح است کہ تمسک ازاں واسطہ نجات و رستگاری، و سرتابی بداں کشتی مقصود باعث سرگشتگی و گرفتاری اصحاب فیض انتساب او بمنزلہ نجوم برکات منظوم اند کہ اقتدا ازانہا ذریعہ ہدایت دارین است بلاخلاف، و اعراض بآں کواکب نورفشاں قطعا سبب سیاہ روئی و ضلالت نشا تین است بے گزاف، صلی اللہ علیٰ محمد و آلہ الامجد و صحبہ الاسعد من الازل الی الابد، تحفۂ منقبت ہدیہ خلوت سرائے محبوبی کہ بچار سوے عالم از پنجہ ولایت طبل الاولیاء رعیتی بلند آوازہ ساخت، و از ارشاد قدمی ھذہ علی رقبۃ کل ولی اللہ بحکم حاکم مطلق علم ناموری در ششش جہت افراخت، الغرض انیس غریبان است و سرشکن گردن کشاں، محبتش زاد راہ آخرت، و مآل عداوتش وصول اسفل السافلین و خانہ براندازی عاقبت اللّٰھم بطفیلہ اعطنا سعادۃ السرمدیۃ و ارنا طریق ھدایۃ الابدیۃ،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اما بعد از کمترین بندگان ربّ غافر، غلام عبد القادر المتخلص بناظر، کان اللہ لہ من الاول الی الآخر، بن غلام محی الدین معجز تخلص مغفور مبرور، ملاء اللہ قبرہ بالنور، کہ بعنایت و قدردانی خداوند ہنگام طفلی خود یعنی حضرت نواب رحمت مآب نواب والاجاہ امیر الہند مدار الملک عظیم الدولہ عبد العلی خاں[۵] بہادر شوکت جنگ سپہ سالار علیہ الرحمۃ والغفران مخاطب بقادر عظیم خاں بہادر گردیدہ معلوم سامعان باد کہ جناب خداوند زادہ قدیم کہ بعونہ تعالیٰ اکنوں رئیس مسلمین و ولی نعمت من خاکسار است اعنی امیر صاحب تدبیر، خلائق پرور روشن ضمیر، نیر اعظم برج ریاست، ماہ منور فلک کیاست، امیر الہند والاجاہ حال ادام اللہ تعالیٰ ایام دولتہ کہ بہنگام صاحب زادگی بخطاب نواب اعظم جاہ فخر الامرا مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ بچار سوے عالم مشہور بود۔ و وصف خوبیہاے آنجناب معلی القاب

نگنجد دریں تنگ میدان کتاب

بمقتضاے کمال قدر شناسی و نوازش دلی کہ آفتاب جہانتاب را پرورش ذرہ منظور است باین خاکسار کہ از عدم لیاقت و ہیچیت مشتہر آفاق گشتہ در سفر ناگور فیض معمور بمنزل شانزدہم کہ شبالی نام داشت بشب ہفتم ماہ جمادی الاخرے سنہ یکہزار و دو صد و سی و ہشت ہجری کہ شب چہارشنبہ بود وقت یازدہ گھڑی درباب تحریر احوال منازل

---

[۵] فرزند نواب امیر الامرا بہادر المتوفی ۱۴ محرم ۱۲۰۳ فرزند نواب محمد علی والاجاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نواب عظیم الدولہ بتاریخ ۱۴ رمضان ۱۱۸۹ھ تولد یافت و بتاریخ ۱۹ ربیع الاول ۱۲۱۶ھ مسند نشین شد و بتاریخ ۱۰ شوال ۱۲۳۴ھ وفات یافت۔

ست وفات ۱۲۳۹ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایما فرمود۔ استماع ایں معنی براقم مضمون مصرع

افتادہ کاہ من بمیان دو کہربا

یاد دہانید یعنی بے مشقی و عدم استعداد ایں قلیل البضاعت بمانعت ایں کار می پرداخت، و امتثال امر جلیل القدر مستعد می ساخت، چار و ناچار موافق فہم ناقص خود بہ تحریر ایں اوراق کمر ہمت بست و ہر روز بقدر جادہ پیمائی آنچہ بدریافت می رسید با قید اسمای دیہ و مقابر آسودگاں گوشہ راحت و مساجد و سرا و امکنہ و دکاکین و جداول و نہر و تالاب و چشمہ و باغ وغیرہ کہ دراں مقام ضرور افتاد بحیز عبارت در آمد بلکہ احوال منازل مابقی ہم اجمالا بقید قلم در آورد۔ التماس ایں ناچیز بخدمت اہل کمال اینکہ بمعائنہ نقصان عبارت و قصور ربط مطلب باصلاحش پردازند، و بریں ناظر بہار اعظم سخن و گلچین چمن قابلیت بار منت ننہند، و از ستم ظریفی و غلوے جہل و حسد کہ شعار ابنائے دہر شدہ خاصۃ بعضے اشقیا کہ ازیں خانہ زاد جناب غوث الوری علیٰ جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بخباثت باطن انواع عناد دارند ہیچو آں مردودان چشم عیب بینی نکشایند، و لب بہ ہزل و بدگوئی وا نہ نمایند، کہ عیب چینی کارے است ذمیم، و پیشہ ایست نامستقیم، خندہ بیجا نمودن گل فضیحتی خود چیدن است، کہ جناب مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام می فرماید "من عاب عیب" خوش گفت کسے کہ گفت

سینہ صافاں را تمسخر می کنی ہوشیار باش

خندہ بر آئینہ کردن خندہ بر ریش خود است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میر غلام علی آزاد بلگرامی[۱] کہ مرد مستثنے و جامع الکمال بود بآئین ہمیں بریں مضمون جرس می جنباند

عیب مردم فاش کردن بدترین عیبہا است
عیب کو اول کند بے پردہ عیب خویش را

خدایا ایں ذرّہ ناچیز کہ بمتابعت حکم جہان مطاع مہرِ منور خود بہ بیاض ایں اجزا پرداخت منظور نظر خورشید اثرش باد و بمعاندین کہ ہمشکل موشک کور یعنی شپر بے نور اند سیاہ روئی ابدی نصیب کناد، کوکب عمرو اقبال نیر اعظم ما تا ابد روشن باشد، و اختر طالع ہمایونش ضیا افروزِ عالم گردد، آمین بحق طٰہٰ و یٰسین ہر کہ ملاحظہ ایں منفعتے بردارد، برائے غفران راقم برجرم وخطا از دعاے خیر بیاد آرد، "دعاء الغائب للغائب اسرع بالاجابۃ"

ایں کتاب مسمی بہ بہار اعظم جاہی گردید، چہ ایں لفظ بطور الہام از اعانت روح جناب اُستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی ۱۲۳۸ھ بوقوع آمد کہ ہم اسم وہم تاریخ است وچنیں اتفاق بندرت دست می دہد، باید دانست کہ ہر کتاب منقسم بمقدمہ و باب و فصل و خاتمہ می شود لہذا راقم برعایت نام بجاے مقدمہ گل سرسبد و بجاے باب چمن و بجاے فصل گلدستہ و بجاے خاتمہ خیاباں طرح نہاد، و بگل سرسبد و چار چمن و پنجاہ گلدستہ و خیابان ترتیب داد، نخلبند ازل بچار چمن مدعا سرسبز کند، و نہال وجود ممدوح ما از خزان حوادث درپناہ خود

---

[۱] درسنہ یک ہزار و دو صد ہجری وفات یافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دارد، بالنون والصاد

چمن اول ۔ در بیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور و آں منقسم بر ہشدہ گلدستہ است۔

چمن دوم در بیان جلوہ افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبہ دارالنصر نتھر نگر و آں منقسم بر ہشت گلدستہ است۔

چمن سوم در بیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دارالنور محمد پور و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است۔

چمن چہارم در بیان جلوہ پیرائی ازانجا بسوے دارالامارۂ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نہ گلدستہ است۔

گل سرسبد

بعون اللہ تعالے و حسن توفیقہ رئیس ذی اقتدار ما صاحبِ ہمت و عزم و مرد بزم و رزم است، از حین حیات جناب رحمت مآب اسکنہ اللہ تعالے بالجنان و البسہ خلعۃ الرحمۃ والغفران، کہ مادر دہر از ولایت چنیں سرور والا گہر کہ جامع کمالات خیر و خوبیہاے دین و دنیا بود اگر ہزار سال عقیم ماند می تواند شد ہواے زیارت مزار فیض بار حضرت سید عبدالقادر المشہور بہ قادر ولی[1] قدس سرہ الزکی کہ نسبش بدرجہ یازدہم

---

[1] یکی از اکابر اولیاء ہند جنوبی است در سنہ ہنصد و دہ ہجری در مانکپور متولد شد و تعلیم تصوف و سلوک و اشغال و اوراد از شیخ محمد غوث گوالیاری المتوفی ۹۷۰ھ گرفت و بعد از زیارت حرمین شریفین وارد ایں دیار گشت و بر ساحل سمندر در ناگور سکونت ورزید و در انجا بتاریخ یازدہم جمادی الثانی ۹۷۸ھ وفات یافت و مدفون شد۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

منتہی می شود بجناب عرش قباب مالک رقاب اولیا غوث الوری مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا در سر می داشت ازانجاکہ مضمون "کل امر مرھون باوقاتھا" متحقق و پیش از وقت ظہور آں امکان ندارد بمودائے۔

کار موقوف بوقت است کہ چوں وقت رسید

خوابے از بند رہانید مہ کنعاں را

تمنائے صاحبزادگی در ہنگام ریاست بعرصہ ظہور آورد یعنی از استصواب دوستان شفیق خود موست نوبل[1] مارکویس آف ہیستنگس بہادر گورنر جنرل ہندوستان ومیجر جنرل سر[2] طامس منرو بہادر گورنر کونسل مدراس بانتظام تہیہ سفر پرداخت، وآمادگی اسباب لشکر ساخت، از جانب ارباب حکومت اشتہار نامہ کہ آنرا بزبان انگریزی نیوس[3] پیپر می نامند متضمن شوکت وشان حضور و احوال نہضت چھاپہ شدہ چنانکہ ترجمہ اش قلمی می گردد۔

"بندگان نواب صاحب بروز دوشنبہ وقت شام از چیپاک جنوب رویہ باراده سفر تشریف فرما شدند و بوقت تشریف فرمائی در باغ دارالامارہ القواب تعظیم شاہی بلند آوازہ گردید، بدستور در قلعہ ہم سر شد، و نوزدہ ۱۹ نوزدہ ۱۹ توپ تعظیم حضرت نواب بیگم صاحبہ[4]

---

[1] Most Noble Lord Moira Marquis Hastings (1813—1827)

[2] Sir Thomas Munro (1820—1827)

[3] News Paper

[4] زوجۂ نواب عظیم الدولہ بہادر و مادر اعظم جاہ و عظیم جاہ بہادر۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

و پرنس نواب عظیم جاہ بہادر نیز سر گردید۔ بکمال شان و شوکتِ
عظیم تشریف فرمائے سفر گردیدند۔ و سوائے جلوس نواب صاحب کاٹ
عزت باڈیگاٹ[۱] ہانربل گورنر و فوج گورنمنٹ ہمراہ نواب صاحب بودہ
وقت غروب آفتاب سواری نواب صاحب از راستہ فرنگی کنڈہ[۲] بآراستگی
جلوس بکمال شوکت و نور نظر آمدہ، شاید گاہے بدیں طور بطرف
کرناٹک بہ نظر نیامدہ باشد، آں روز نواب صاحب وقت مغرب
بامیر باغ رسیدند، و روز سہ شنبہ بمانلم[۳] یعنی موضع است کہ روشن باغ
درانجا واقع گردیدہ روانہ شدند۔ و ازانجا پیش آں روانہ خواہند شد،
معلوم می شود بناگور می روند و ازانجا برام ناتھہ[۴] و ترچناپلی[۵] و آرکاٹ[۶]
جلوہ فرما شدہ باز بہ چیپاک تشریف خواہند آورد، روز چہارشنبہ وقتِ
صبح از سر شدن انتواب تعظیم در فرنگی کنڈہ[۷] معلوم گردید کہ نواب صاحب
ازاں طرف تشریف بردند انتہی"

برائے انتظام امور اینجا بہ ممتاز الامرا امیر الملک عماد الدولہ
محمد عماد الدین خاں بہادر ظفریاب جنگ[۸] کہ خال خرد حضور و مرد زیرک
است و فی الحال چنیں اشخاص در دولتخواہی ولی نعمت و خیر طلبی
خلایق خال خال خواہند بود نصب فرمود، ہزاراں روپیہ بہ تیاری اسباب
فراش خانہ بصرف درآمد و بمقتضائے صلاح و تقوی و تشرع و دینداری

۱؎ Body Guard ۲؎ آں را کنوں سینٹ تھامس موٹ گویند

۳؎ Mambalam (R. S.) ۴؎ Ramnad (R. S.) ۵؎ Tiruchirapalli (R. S.)

۶؎ Arcot ۷؎ St. Thomas Mount ۸؎ وفات ۱ شعبان سنہ ۱۲۵۸ھ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بمضمون صدق مشحون حدیث شریف" السعید من سعد فی بطن امہٗ"
کہ مخمر است، و درین زمان در ہنگام حکومت و آغاز جوانی خصوصًا بایں
خاندان چنیں جوانان صالح حکم کیمیا می دارند دو خیمہ عالی شان مسجد
با مینار و کلس ملمع طلائی و حوض چرمی برسم سلطان دین پناہ ابوالمظفر
محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی خلد مکانی طاب ثراہ،
تیار کرد تا مسافرین از نماز جماعت محروم نشوند، پس ازاں ہر اسبابیکہ
شایان شان ریاست و لایق طریق امارت است بایں مرتبہ کہ ہیچ چیز
در عسکر ظفر پیکر مفقود نباشد از عطاے زر تقاوی برعایا مہیا نمود،
و از علما و مشایخ و اہل خاندان و منصبداراں و مدد خرچ و اہل کمال
ہر قسم و حکما و اہل قلم بجمع کثیرے ہمراہ رکاب سعادت انتساب حکم
فرمود، و بہر واحد براے صرف باورچی خانہ و سواری و باربرداری سواے
وجہ مقررے ماہواری معین شد، آنانکہ از اہل عزت درماہہ سواری
نمی داشتند بہر فرد نود روپیہ تقرر یافت الّا راقم را باوجودیکہ پیش از
یک سال و چہار ماہ بسبب بے وسیلگی بر درماہہ سواری خط نسخ کشیدہ
شد، براے مصارف سفر مبلغ شصت روپیہ ہمچو ارباب سواری مقرر
گردید، ازیں معنی چناں متیقن دل صدق منزل می شود کہ حقیقتا بدفتر
تقدیر الٰہی معاش ایں امیدوار فضل کریم مطلق بفحواے کلام برکت التیام
حضرت شیخ مصلح الدّین سعدی شیرازی روح اللہ روحہ الزکی

او چارہ کار بندہ داند
چوں ہیچ وسیلتش نماند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سالم و کامل است و بظاہر ناقص لہذا این قسم تعین پذیرفت، بہرحال رضینا برضاء اللہ۔ ؎

بدرد صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقی ما ریخت عین الطاف است

علی ہذا القیاس اہل سواری را نیز فراخور رتبہ معین گشت و چند کس را رعایتاً نوبت بصدہا ہم رسیدہ، غرض دریں سفر خیر اثر لکوک روپیہ و خلاع و کمخواب و دوشالہ وغیرہ بخرج در آمدہ، و صندوق خزینہ مفتوح گردیدہ، سواریہاے محلات مع علاقہ داران زنانہ و اہل امتیاز و فوج سرکار با احتشام و شاگرد پیشہ و متفرقات مثل بہل و بنڈیہا و افیال و اشترہا و اسپان و کہاران و مشعلچیان و خلاصیان و مزدوران وغیرہم و اہل بازار و لشکر انگریز از بار و سوار یعنی یک بٹالین بار و دو صد ترپ سوار با سرداران آنہا خصوصاً گورمنٹ ایجنٹ میجر مکڈنل و کرنل منرو مع احمال و اثقال خودہا کہ ہمراہ رکاب بود ہمگی لشکر بہیئت مجموعی تخمیناً زیادہ از بیست ہزار کس بودہ باشد جمع شد و اسباب بار برداری اینقدر ترتیب گرفت کہ در حکومت روساء دیگر شاید بلشکر پنجاہ ہزار نفر ہم اشتباہ دارد کہ بہیل و بنڈی زیادہ از پانصد منزل و کہار و مزدور سواے ملازم قدیم و کہاران اہل سواری کہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب اند زیادہ از پانصد نفر و زنجیر فیل و چہار شتر قریب صد و اسپان طویلہ خاص نزاید از یکصد راس فراہم گشت، سواے خدمات سابق بوقت روانگی در عسکر نیز خدمتہاے تازہ تقرر یافت، خدمت میر منزلی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بصفی الدین محمد خاں[1] و در اثنای راه بعد تغیری داروغگی فراش خانه از
از نبی نواز خاں بخان مذکور مفوض گردید، و در مقام ونڈلور[2] بشرف الملک[3]
حال خدمت آمادگی اسباب ضروری لشکر از تحصیلدار مقرر گشت، چنانکه
نامبرده از صبح تا شام در خیمه مشار الیه حاضر می بود و موصی الیه آنچه حکم
سرکار می رسانید دست بسته بسر براہی آں می پرداخت، چنانکه ہماں روز
خود بدولت به کلکٹر چنگل پیٹھ که مسٹر اسمالے نام دارد دریں باب بمبالغه بالغه
تاکید فرمود، ہر کاریکه ضرور افتد شخص مرقوم به تحصیلدار تاکید کند و او بلا عذر
و حیله ادا نماید، ہماں وقت بر کلکٹران دیگر که عبارت از مسٹر ہیڈ و
مسٹر گاٹن و مسٹر لشنگٹن و مسٹر کوک مع پیشدستان آنہا است و
تحصیلداران علاقه شاں حکم نافذ شد بر ہماں اسلوب در سرحد خودہا
بسر براہی لشکر می پرداختند، و کلکٹران مذکور تا حدود خودہا دایر و سایر
سواری مبارک بوده بشرف ملازمت مشرف می شدند، زیراکه پیش از خروج
موکب اقبال در مقاماتیکه گذر سواری خاص خواہد شد دریں باب از
جانب گورنر کونسل بہادر حکم مستحکم صدور یافت، در منزل ششم خدمت
ہراول یعنی پیش خانه بغلام عبدالقادر بیجاپوری که از بلده فرخنده بنیاد
حیدرآباد بقدامت نمکخواری بامید پرورش دریں جا رسیده بود از پیشگاه

---

[1] صفی الدین محمد ناصر فرزند قادر علی خاں بہادر فرزند محمد حبیب الله بن محمد جعفر برادرزاده مولوی باقر آگاه بود. بتاریخ ۲۴ رجب ۱۲۴۳ھ در حیدرآباد وفات یافت۔

[2] Vandalur (R. S.)

[3] یعنی مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر فرزند مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر در ۱۲۰۸ھ متولد شد و در ۱۲۸۶ھ در مدراس وفات یافت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عنایت حضور[۵۱] مفوض گشت، موصی الیہ خوف خداوندی بدرجۂ کمال ملحوظ داشتہ بر کار سرکار کمال سرگرمی داشت، چنانکہ در حالت خواب ہم بزبان او کلمات اہتمام بر فراشان وغیرہ برائے نصب خیمہ ہا و سراپچہا سر می میزد، و داروغگی کہاران سواری خاص مع محلات بمحمد صفدر حسین[۵۲] کہ بسبب نمک حلالی و سلیقہ شعاری تا عرصہ بیست سال بخدمت خانسامانی نزد محمد خانجہان خان بہادر تہور جنگ مرحوم خال خرد حضرت نواب رحمت مآب علیہ الرحمہ مامور بود معین شد، و بقادر محمد خان خدمت داروغگی کہاران متعینہ و بہنگی ہا عنایت شد، و خدمت داروغگی بنڈیہا بمسیح الزمان خان[۵۳]، و بعد تغیری و در منزل سلمبر بداروغہ مزدوران و بہل و بنڈی صندوقی بہ سید ولی اللہ و بعد عزلش بر اعظم نواز خان بہادر پسر حاجی محمد مغربی[۵۴] مرحوم کہ مرد متشخص و ہشیار است، و تولیت مسجد انوری و مسجد والا جاہی می دارد قرار گرفت، و داروغگی گاوان بہ برہان اللہ، و در شہر نگر خدمت لنگر خانہ بغلام مصطفےٰ* فرزند غوث محمد خان بہادر[۵۶] مقرر شد، چون خدمت بنڈیان و مزدوران از نامبردہ در تلور عزل گشت فرزند حاجی مذکور بر خدمت اول و سید حبیب اللہ[۵۵]

---

۵۱ این جا عبارتی است کہ قلمزد شد، "بخدمت داروغگی مقبرۂ نواب سراج الدولہ محمد انور الدین خان بہادر شہامت جنگ کہ بحضرت نواب شہید مشہور است سرفراز شدہ بود" ازینجا ہویدا میشود کہ قبل از ورود درینجا میر غلام عبد القادر بیجاپوری داروغہ مقبرۂ نواب شہید بودہ۔ غلام عبد القادر بیجاپوری بتاریخ بست و دوم شوال المکرم سنہ ۱۲۴۶ھ در حیدر آباد وفات یافت

۵۲ وفات ۹ محرم سنہ ۱۲۴۸ھ ۵۳ بتاریخ ۶ شوال سنہ ۱۲۳۷ھ وفات یافت ۵۴ وفات ۱۵ محرم سنہ ۱۲۵۹ھ ۵۶ فرزند سید محمد قاسم نواز خان فرزند سید محی الدین شافعی۔ ولادت سید حبیب اللہ بغرۂ رجب سنہ ۱۲۱۷ھ در مدراس بود و بتاریخ ۱۴ جمادی الاخری سنہ ۱۲۹۲ھ وفات یافت۔

۵۵ وفات ۵ ربیع الاول سنہ ۱۲۴۳ھ * وفات ۱۶ شعبان سنہ ۱۲۸۰ھ در ترچناپلی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بر خدمت ثانی نصب شد، و خدمت چنڈول یعنی پس خانہ بوجیہہ[1] اللہ خاں تقرر یافت، علیٰ ہذا القیاس اکثر خدمات جزئی عزل و نصب گردید۔ تا کجا بشرح آں پردازم، خدمات دیگر کہ از سفر تعلق نمی دارد بحالی و موقوفی در منازلی کہ بعمل آمد بہ تحریر خواہد آمد۔ قصہ مختصر کریم مطلق و معین برحق کہ موصل الی المطلوب است بجناب خداوندی مع لواحق و ہوا خواہاں بلکہ سایر لشکریاں مع الخیر والسلامہ بمنزل مقصود رساند و بطفیل جناب رحمۃ للعالمین صلوات اللہ و سلامہ علیہ فی کل آن وحین، و وسیلتنا رئیس المحبوبین علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بوطن مالوف کہ ؎

حب الوطن از ملکِ سلیماں خوشتر

پیش اہل شعور متحقق است سالم و غانم آرد، و ہر واحد را باہل و عیال او براحت و دلجمعی فائز کند، و بتوفیق نیک و ترقی روز افزوں و خلایق پروری و عدالت گستری و ترحم باحوال مادر کلاں و دفع مفسداں برئیس ما دیرگاہ سلامت داراد بمحمد و آلہ الامجاد ؎

بریں دعا سزد از ساکنان عرشِ بریں
باتفاق سرایند نغمہ آمین

---

[1] وفات ۲۲ محرم ۱۲۵۸ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چمن اول در بیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور

و آں منقسم بر ہشدہ گلدستہ است

گلدستۂ اول

دوشنبہ ۲۱ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ
۳ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و یکم شہر جمادی الاولیٰ ۱۲۳۸ھ ہجری روز مبارک دوشنبہ مطابق سوم ماہ فیبروری ۱۸۲۳ء عیسوی بعد فراغ نماز عصر رئیس اعظم ما بخلعت زر تار گراں بہا و جواہر آبدار نور فزا بسراپاے خود زیب کمال بخشیدہ بر نالکی سبز رنگ مخملی چنانکہ مہر عالمتاب از برجے جلوہ افروز می شود، با یزنہ[1] خویش نجم الملک ضیاء الدولہ غلام صمد خاں بہادر قیصر جنگ جلوس فرمودہ بشکوہ تمام و تجمل تمام کہ کثرت پالکی نشیناں و جلو سرکار و بٹالین بار انگریز مع سواران باری کاٹ[2] و اجماع اہل تماشاے آں روز تفوق بر ہجوم تماشائیاں عید می ربود، با سواریہاے محلات کہ عبارت از حضور قدسیۂ حضرت نواب بیگم صاحبہ یعنی والدہ ماجدۂ حضور است کہ

---

[1] شوہر خواہر نواب اعظم جاہ یعنی شوہر عظیم النساء بیگم دختر نواب عظیم الدولہ

[2] Body Guard

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شرح نیک طینتی آنجناب وہمت بلند و ترحم بر حال بیکساں و پرورش غریباں دریں اوراق مختصر گنجائش پذیر نیست و محل عالیہ کہ عبارت از محل خاص جناب خداوندی است، و ہمشیرہ بیگم صاحبہ و غیرھن از دارالامارۂ چیپاک[۱] یعنی خاص باغ بامیر باغ کہ از یک میل زیادہ مسافت دارد نہضت فرمود و برادر والا اختر نواب عظیم جاہ امیر الامرا عمدۃ الملک اسدالدولہ محمد علی خاں بہادر ذوالفقار جنگ بر اسپ تیز رو بہ ہمراہ حضور چوں نور بدنبال نیر گیتی افروز حاضر بود ہرگاہ سواری متصل باغ گورنر رسیدہ، بر قلعہ نشیناں تعظیم برپا گردید، و توپہاے عزت حضور و توقیر حضور قدسیہ و صاحبزادہ سرشد ہر فردے از زن و مرد چہ کافر و چہ دیندار در مفارقت حضور کہ گاہے اتفاق سفر نشدہ بود دست بدعا بودند، و در طبق چشم گوہر اشک آمادہ می داشتند، زیراکہ دعاے ہنگام بارش و وقت گریہ مستجاب است، الغرض بوقت نماز مغرب جلوہ افروز باغ مذکور شد و اکثرے از ہمراہیان رخصت یافتہ باین ارادہ عازم فرودگاہ خود شدند کہ فردا منزل قیصر است بامور ضروری خودہا پرداختہ محرم حضور خواہند شد چنانکہ براقم ہم رخصت فرمود، و بسبب شب تار مشعلچی ہمراہ نمود، خداے تعالےٰ چراغ ایمانش منور دارد و باین التفات و وارسی بر اہل حقوق خود طول حیات و اعتلائے درجات نصیب کند،

---

[۱] Chepauk

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گلدستهٔ دویم

روز شنبه ۲۲ جمادی الاول سنه ۱۲۳۹ه ۲۴ جنوری سنه ۱۸۲۴ع

بفضله تعالی بتاریخ بست و دویم بوقت طلوع آفتاب بر سواری بهل اسپان سوار شده بروش بارغ که از منزل گذشته زیاده از مسافت ۱۶ میل است در عرصه قلیل جلوه فرما گردید و بمضمون بیت عاشق بلند پرواز جناب بلبل شیراز ؎

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست
هر جا که رفت خیمه زد و بارگاه ساخت

درانجا آنقدر اجماع عالم گردیده که اگر آں قطعه را بخطهٔ اعظم نگر شهرت دهند بجا است. بوقت شب مسٹر عود[۱] چیف سکریٹری گورنمنٹ مدراس که از عصر حضرت نواب رحمت مآب محب قدیم و دوست صمیم است بمقتضاے الفت دیرینه بملاقات جناب خداوندی فائز شده تا دیر جلسه نمود و رخصت یافت۔

گلدستهٔ سوم

روز چهارشنبه ۲۳ جمادی الاول سنه ۱۲۳۹ه ۲۵ جنوری سنه ۱۸۲۴ع

بفضله تعالی بتاریخ بیست و سیوم هنگام برآمدن دو گھڑی روز بر اسپ رکوب فرموده بمنزل ونڈلور[۲] که مسافت پانزده میل دارد قریب دو پاس روز جلوه پیرا گردید۔ تحصیلدار و رعایا

---

۱ چوں مسٹر مکڈونل رخصت رفتن بادرنگ آباد حاصل کرد درعوض آں مسٹر عود (Wood) بتاریخ ۱۰ ذی قعده ۱۲۳۶ھ چیف سکریٹری گردید و بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۳۹ھ وفات یافت۔

۲ Vandalur (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و رقاصگاں وغیرہم علاقہ داران آں سرحد برسم استقبال حاضر رکاب شدہ تا منزل گاہ مثل خدمت گزاراں می دویدند، و بعد ورود بخیمہ نذر و خوانہائے میوہ بنظر انور می گزرانیدند، فراخور رتبۂ ہر واحد بعطائے انعام سرفراز می فرمود، حکم مذکور بر ہمیں اسلوب است کہ در ہر منزل ایں قسم خدمت گزاری بعمل آرند، و ناخوشی مزاج وہاج حضور را موجب خرابی خودہا دانند، لہذا ہر یکے از علاقہ داران حدود خود آنقدر باطاعت و خوف می پردازد کہ مزیدے براں متصور نباشد، دریں راہ منزل آبادی فرنگی کنڈہ کہ کیارسین[1] عمدہ دارد و قریہ میننم[2] پاک و ارملور و جاوڑی کولر و دو تالاب و منرو پیٹھ آمدہ . چوں سواری مبارک داخل سرحد فرنگی کنڈہ شدند، توپہا سہ دفعہ موافق معمول سر گردید و نشان بر قلعہ کوہی آں برپا گشت و اہل فوج بہ سلام صف آرا بودند .

گلدستہ چہارم

روز پنجشنبہ ۲۴ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ
۶ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالی بتاریخ بیست و چہارم بہ وقت طلوع آفتاب بسواری بادپا بارادۂ منزل رضا قلی پیٹھ کہ براج کویل پیٹھ[3] زباں زد عوام است و مسافت پانزدہ میل دارد متوجہ گردیدہ . بوقت نہ ساعت فرود آمد، دریں منزل سہ دیہ یکے موسوم بہ بچیری دوم کارا وسیوم شکنم واقع شدہ، جاے کہ مضرب خیام بود تالاب چنگل پیٹھ ازاں اتصال

ے1 Garrison　　ے2 Minambakkam (R. S.)　　ے3 Rajakilipakkam

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

داشت و بکنار آں مقبرۂ حاجی عمر است کہ از فقرائے حضرت شاہ علی گنج گوہر قادری قدس سرہٗ بود و بمستر اسمالی کلکٹر ضلع چنگل پیٹھ دریں جا تورۂ پنج خواں عنایت شد۔

گلدستہ پنجم

روز جمعہ ۲۵ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ ۸ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و پنجم بعد نماز صبح بسواری فرس بمنزل کرُنکُٹ پالہ و آنرا کرنگلی[1] نیز گویند و فاصلہ پانزدہ میل دارد گرم جولان شدہ بوقت نہ ساعت رونق افزا گشت۔ در راہگذر چنگل پیٹھ وارد شد کہ جاگیر عمدہ و آباد است و قلعہ محکم می دارد و در زمان گذشتہ بحکومت نواب صلابت خاں ملقب بنگا بہاں بود بعد تسلط نواب والا جاہ جنت آرامگاہ و نظر بدولتخواہی و جانفشانی اہل کمپنی ہمراہ کنجی[2] بطریق جاگیر بآنہا مرحمت گردید۔ بعد ازاں سہ دیہ و یک رود بنظر آمدہ میوّر[3]، مامنڈور[4] یگ تیری رود پالار کہ دریں ہنگام اگرچہ ایام برشکال نیست لکن بعبور عرض آں عرصہ بست دقیقہ کشیدہ وجہ تسمیہ اش اینکہ پال در زبان اروی[5] شیر را می گویند و آر بمعنی رود باشد یعنی آب ایں جوے مثل شیر سفید و صاف است کرُکنُٹ پالہ در قدیم الایام جاگیر جعفر علی خاں بہادر مہکری بود نسبت بدیہات گذشتہ البتہ رونق و آبادی دارد و درانجا قلعہ

---

[2] Conjeevaram (R. S.) [1] Karunguli (R. S.)

[5] یعنے تامل [4] Mamandur [3] Maiyur

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایست کہ بے مرمت محض و ویران شدہ، متصل آں مقبرہ مراد شاہ مستان است کہ مرد صاحبدل بود و عرس او بہفدہم شہر ذی قعدہ بوقوع می آید

گلدستہ ششم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و ششم بعد فراغ نماز صبح بسواری توسن تیز رفتار بمنزل اچھرواک[1] کہ فاصلہ یازدہ میل دارد بوقت ہشت ساعت سی و پنج دقیقہ زیب افروز گردید و در گذرگاہ سہ قریہ رسید مدرانت پاکم[2] پوروتور[3] دراں سہ تالاب و یک جدول کہ آں را عوام الناس نالہ میگویند و قبر سید شاہ احمد برادر شاہ علی مستان است عرس او بہ یازدہم ماہ رمضان شریف می شود۔ روز شنبہ ۲۶ جمادی الاول سنہ ۱۲۳۸ھ ۸ فروری سنہ ۱۸۲۳ع

گلدستہ ہفتم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و ہفتم بعد طلوع خورشید بسواری نالکی سبز بمنزل ولکور[4] کہ مسافت دہ میل دارد قریب نہ ساعت فائز شدہ برہگذر قریہ تریپتور و سہ جدول در آمد ازیں منزل تا سلیبر علاقہ مستر ہیڈ کلکٹر ضلع ورداچلم[5] است روز یکشنبہ ۲۷ جمادی الاول سنہ ۱۲۳۸ھ ۹ فروری سنہ ۱۸۲۳ع

---

[1] Acharapakkam (R. S.)

[2] Madurantakam (R. S.)

[3] Pakkam (R. S.)

[4] Olakkur (R. S.)

[5] Vridhachalam (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گلدستہ ہشتم

بروز دوشنبہ ۲۸ جمادی الاولی ۱۲۳۸ھ ۱۰ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و ہشتم بوقت شش ساعت یانزدہ دقیقہ بسواری راہوار بقصد منزل تنڈی ولم[1] کہ عرصہ ہفت میل دارد متوجہ شدہ قریب نہ ساعت رونق بخش گردید و یک قریہ بنظر منور گزشت کہ مسمی است بآلَم بَری و آں دو تالاب و یک جدول دارد۔

گلدستہ نہم

بروز سشنبہ ۲۹ جمادی الاولی ۱۲۳۸ھ ۱۱ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و نہم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ بسواری ادہم برق رفتار بقصد منزل وِکْروانڈی[2] کہ مسافت شانزدہ میل دارد و تالاب وغیرہم کہ سواری ازانجا جلوہ پیرا گردید بشرح می آید گذر سواری جانب جنوب بود و سمت مشرق کوہے وارد شدہ و بسوے مغرب دہانہ تالاب تنڈیولم است و ازانجا قریہ پسار[3] رسیدہ و بطرف شرق تالاب وِرُومٹِ نمایاں گردیدہ بعدہ صحراے لق و دق و ریگستان ہویدا شد کہ تعلق از قریہ پنڈہ منگلم[4] کہ غربی است دارد و خارج از شارع عام است۔ پس ازاں مابین شمال و مغرب دیہ کوٹیری پیٹھ[5] و وِلُکم باڑی[6] در رسید

۱؎ Tindivanam (R. S.) ۲؎ Vikravandi (R. S.) ۳؎ Pasar

۴؎ Pandamangalam ۵؎ Kutteripattu ۶؎ Vilukkam

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دریں مقام خود بدولت از سواری مذکور فرود آمده بر سکهساون جلوس فرمود جانب مشرق تالاب و سمت مغرب کوه هاے چنجی[1] ظاهر گشته. پس ازاں قریه شتّوژ رسید که کشت توز و بید انجیر بکثرت دارد و در اثناے راه دهانه تالاب پرّواپتی است و سنگستان دهانه چند تالاب درانجا اجتماع پذیرفته، بعد ازاں نهر پرّواپتی حایل شد، پس ازاں قریهٔ کُتّاپتی است که زراعت جوار می شود و صحراے است وسیع که درختاں بفاصله دارد دریں مقام بکلکٹر ضلع مرقوم پنج خوان توره مرحمت شد.

گلدسته دہم

بفضله تعالےٰ بسلخ ماه مرقوم بوقت پنج ساعت و پنجاه دقیقه بسواری سکهساون شیر دہاں بعزم منزل بیلپور[2] که مسافت هفت میل دارد متوجه گردید. و هنگام هشت ساعت و بست و هفت دقیقه بجاده مقصود رسیده بضیافت میز بسرداران انگریز پرداخت مستر هیڈ کلکٹر ضلع مذکور مع هر دو کلکٹر پیشدست خویش بملازمت حضور مشرف شد و شریک ضیافت میز گردید و تورهٔ پنج خواں مرحمت شد.

روز چهارشنبه بسلخ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ ۱۳ فروری ۱۸۲۳ء

درهمیں منزل از قصور کار پردازاں تعلقه فی الجمله تکلیف در فراهمی اسباب بلشکریاں روداد. از صدور ایں حرکت مزاج مبارک منغض گشت و بعتاب حضور زهرهٔ کار پردازاں آب شد به ندامت پیش

[1] Gingee [2] Villuppuram (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آمدند و عفو جرائم خواستند و بتدارک مافات پرداختند۔ ازانجاکہ مضمون ایں مصرعہ حضرت کعب بن زہیر رضی اللہ تعالے عنہ کہ از اجل صحابہ بود متحقق است متوجہ انتقام نشد و الا بس دشوار بود ؎ العفو عند کرام الناس مامول۔ دیہات و نہر کہ سواری خاص ازاں عبور یافت بنوک خامہ می آید۔ رود ترواماتور[1]، پاپن پیٹھ[2]، منڈم پاک[3] دریں جا بطرف مغرب نیل خانہ است و ریگ بکثرت دارد چنتامنی[4] کشت زار نیل دارد و بجانب مشرق نیز نیل خانہ ہست وینکٹاتری اگرم[5] کجی پالہ کہ نہر جنجی درانجا است۔

گلدستۂ یازدہم

روز پنجشنبہ اول جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۳ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالے بغرہ ماہ جمادی الاخری روز پنجشنبہ بسواری گلگوں صبا رفتار بوقت پنج ساعت و سی و نہ دقیقہ متوجہ سر منزل پنروتی[6] کہ مسافت پانزدہ میل دارد گردیدہ بوقت نہ ساعت زیب بخش خیمہ خاص شد۔ در راہگذر بطرف مغرب بیراگی منڈف و دیہات کہ واقع شد مرقوم می شود ترپاشانور[7] کہ باشناء راہش رود پنار[8] دو آمد و نہایت عریض و طویل است۔ ترتلور کہ درختان تاڑ بکثرت دارد۔

---

[1] Tiruvamattur [2] Papanpettai [3] Mundiyambakkam
[4] Chintamani [5] Venkatadriagram [6] Panruthi
[7] Tiruppachchanur [8] Pennar

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بنی پیٹھہ کہ آنرا روشن پیٹھہ نیز گویند وجہ تسمیہ ثانی اینکہ نواب امیرالامرا بہادر فردوس مکان برعایت نام صاحبزادگی کہ روشن الدولہ بود ہنگام مہم تنجاور[۱] و بآبادی آں پردختہ بایں اسم مسمی فرمود. رنگا رڈی پالم[۲] پنوتی کہ درانجا مردے از رجال اللہ موسوم بحضرت نور محمد قادری چراغ ہستی خود را بہ کاشانہ خاک بتاریخ بست و ہفتم ماہ محرم محترم روشن کردہ ہر آئینہ دراں مقام نور اسلام از نام ہماں بزرگوار است وبس الحق گنبد او عالی شان و زیارتگاہ مردان است و مسجد و مسافر خانہ و چشمہ آب دارد حضور ہنگام سواری بر مزار فیض بار او بخضوع و خشوع حاضر شدہ چشم خود منور نمود و باداے فاتحہ و نیاز گنج سعادت حاصل فرمود - عیدگاہ آنجا بفاصلہ اندک خارج از دیہ مذکور است ۔

گلدستہ دوازدہم

بفضلہ تعالے بتاریخ دویم بوقت شش ساعت و ہفدہ دقیقہ بجلوس سکھپاون شیر دہاں بسمت مشرق متوجہ جلوہ آراے گردید و بوقت یازدہ ساعت دہ دقیقہ بکنار رود بکنار منجہ کپم[۳] کہ عرصہ دوازدہ میل دارد و متصل کوڈلور[۴] واقع کہ آبادی خوب و عمارات کثیر انگریز دارد رسید، درآغاز سواری قبر سید شاہ عبدالرحیم

روز جمعہ ۲ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۴ فروری ۱۸۲۳ء

---

۱. Thanjavur (R. S.)

۲. Nannattampalayam

۳. Manjakuppam (R. S.)

۴. Cuddalore (R. S.) وآں را اکنوں کڈلور می نامند.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خلیفۂ شاہ مرتضیٰ اند نمایاں شدہ جناب خداوندی بزیارتش مستفید گشت و دیہاتے کہ از نظر انور گذشت بقید قلم می آید. تیبل پالہ ترویدی ش کوڑپٹ ک دراںجا سوئے شمال سرائے است کہ مردماں اینجا چھتر می نامند و برائے راحت مسافرین احداث می نمایند۔ پٹناؤ پاک درانجا مزار قلندر شاہ است حضور بعادت معہود فاستعینوا من اہل القبور حاضر شدہ بقرات فاتحہ سرمایہ برکت اندوخت۔ ترکنڈہ ع چارم و اڑاپٹہ ۳ع بطرف شمال چھتر و جانب جنوب عیدگاہ نلّی کپم ۱ع است شو لولی شمالی است۔ نلی کپم مسجد و دو تربت مردان خدا دارد کہ بشیخ محمد صاحب و شیخ میراں صاحب اشتہار دارند۔ رئیس ما بمقتضائے توفیق خیر بفاتحہ راحت بروح ہر دو شیخ بزرگوار رسانید، و از انجا تا منزل بر سواری ہوا ڈول جلوہ افروز گردید۔ کارامنی کپم شع جنوبی است۔ ویرار ڈی پالم لونڈ ۱ع پیٹھ یج کنڈور شمالی است۔

گلدستہ سیزدہم

روز شنبہ ۳ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۱۵ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

بلفضلہ تعالیٰ بتاریخ سیوم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ بسواری بور برق تگ بارادہ منزل اگرم ش کہ مسافت نہ میل دارد

Attipattu ۳ع Tirukandeswaram ۲ع Tiruvadi ۱ع

Nattapattu ۱ع Karamanikuppam ۵ع Nellikuppam (R. S.) ۲ع

Agaram ۵ع Kondur ۲ع

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بجانب مشرق بمضمون شعر شیخ محمد علی ماہر اکبرآبادی ؎

نہند گرم رواں گر براہ او پا را
چوں آفتاب بسے سر کنند دنیا را

متوجہ گرم روی گردیدہ طی ارض مشرق نمود و در فرصت اندک رُخ بجانب جنوب فرمود، و بوقت دہ ساعت و پنجاہ دقیقہ فائز منزل گردید - زہے فارس مضمار فراست وبکہ تا ز عرصہ ریاست کہ بچشم برہم زدن تسخیر دو جانب ساخت امید دارم کہ اگر فضل قادر متعال مشمول حال شود از دعاے عاجزاں وجبر خاطر شکستہ حالاں بمضمون نشید جاں فزاے حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی کہ ؎

تیغے کہ آسمانش از فیض خود دہد آب
تنہا جہاں بگیرد بے منت سپاہی

بحکومت و تسلط بچار سوے آفاق خواہد پرداخت برخی احوال راہگذر امروز قلم آشنا می شود، در اثناے راہ رود گڈلم و چند دیہ حایل شدہ ترپاپلی شیل کپم دراں نہر آب شور یعنی کہاری است ـ کوڈلور کہ پرنڈ چاوڑی ازاں اتصال دارد و تنڈومانتم آشوری کہ درانجا صحراے وسیع و رستہ پہلچری کہ بندر قدیم نصاراے فراسیس است ملحق میشود، اگرچہ تا مدت دراز بندر مذکور در قبضہ اقتدار نواب والاجاہ جنت آرامگاہ بود اما دریں ولا برہگذر مصالحت قوم انگریز باآنہا بدستور قدیم گذاشت یافتہ است ـ دریں مقام اکثرے از لشکریاں

Tondomanattam ۵ لہ

3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

علی الخصوص حمالان بمغالطهٔ اتصال دو راهه جادهٔ مقصود فراموش نموده براه دیگر اُفتادند و مشقتها برداشتند و بعد درنگ بسیار افتان و خیزان بسر منزل فائز شدند۔

گلدستهٔ چهاردهم

روز یکشنبه ۴ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۶ فروری ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بتاریخ چهارم ۔بوقت شش ساعت پنج دقیقه بسواری خیل تیز رو بقصد منزل کُورنجی پاڑی[۱] که مسافت یازده میل دارد نهضت فرمود و ۔بهنگام هشت ساعت و ده دقیقه بخیمه گاه زیب و رونق افزود در راه گذر دو مقام که بکنار دریا است لاحق گشت تیل گڈنه پٹن، گمجنہ پٹن

گلدستهٔ پانزدهم

روز دوشنبه ۵ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۷ فروری ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بتاریخ پنجم ۔بوقت پنج ساعت و سی دقیقه بر سکهپاسن طلائی نو خرید که مشابه پادشاهی اهل اسپان است سوار گردید و ۔بمنزل سِتمبر[۲] که جنوبی است و مسافت پانزده میل دارد هنگام بلند شدن ده ساعت بست و پنج دقیقه رونق و عزت بخشید، در اثنای راه موضع بُهونگیری[۳] درآمده و رودے دارد عریض و طویل و عیدگاه و مسجد قدیم است که اکثر مومنین بصحن آں دفن یافته اند و بیشترے ازانها علما و فضلا و قضات هستند، به ثبوت پیوست که بنای گورستان را عرصه دو صد سال

---

[۱] Kurinjipadi [۲] Chidambaram [۳] Bhuvanagiri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بل زاید است، معہذا دراں احاطہ دو مرقد اند کہ دو کس بمضمون سے
درویش صفت باش و کلاہِ تتری دار
در صورت جامہ پوشاں سبقت بر اہل خرقہ می ربودند و سیاحان قلمرو لاہور
یا پنجاب بودند، باز مقبرہ ایست کہ بنام خان محمد درویش اشتہار دارد۔
سلمبر شہرے است مختصر آباد کہ دو مسجد سنگ بست در احاطہ واحد دارد،
بانی یکے عبدالنبی خاں صوبہ دار سدھوٹ و بانی دیگرے لعل خاں جاگیردار سلمبر
کہ مرد صالح بود۔ سلسلہ بیعت از حضرت خواجہ حاجی رحمۃ اللہ[1] نقشبندی
رحمہ اللہ تعالےٰ می داشت۔ خان مذکور درہمیں مقام بصحن مسجد مع اقارب
خود بخواب عدم رفتہ است، و حوض ایں بہ نہایت خوبی و خوش قطعگی است۔
معہذا نیز مسجدے است قدیم کہ بالفعل چنداں آباد نیست، و دراں احاطہ
یکے از بنی فاطمہ موسوم بہ سید حسین کہ صاحبدل بود مدفون شدہ و
بفاصلہ ازاں مقبرہ ایست کہ سید امین الدین چشتی درانجا دفن یافتہ،
قریب ہشتاد سال میشود۔ معہذا متعدد تکیہ فقراء و عیدگاہ است، حضور
بعد فراغ نماز عصر برائے فاتحہ اش بسواری نالکی نیز تشریف فرما شدہ،
و راقم نیز ہمراہ بودہ بعد ادائے فاتحہ و ملاحظۂ شہر بمسجد جاگیردار مرحوم
تشریف فرمودہ بجماعت نماز مغرب ادا نمود و بروشنائی مشعل و قنادیل
بہ خیمہ خاص معاودت فرمود، دریں آبادی اکثر اہل اسلام بقلت و خانہائے ہنود

---

[1] در سنہ ۱۱۹۵ھ وفات یافت قطعہ تاریخ وصالش کسے چنیں گفتہ

شہ ملک ولایت رحمت اللہ ز دنیا سوئے عقبی رخت بربست
اگر پرسند تاریخ وصالش بگو بار حمتِ اللہ پیوست
۱۱۹۵ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بکثرت است اگر بکفار پور تشہیر کنند سزا است، احوال بتانِ آنجا چہ
رقم کنم پہلوے لات و منات و ہبل و عزی است کہ در عالم جاہلیت بسرحدِ
عرب زور و شور می داشت۔ و بتکدہ و قلعہ ایست مستقل و مستحکم، میگویند کہ
دیو آنجا از اکبر است و سفالش از طلا و مس، و غلط عوام کالانعام است
کہ سریر با توقیر جناب فرمانروائے انس و جاں حضرت سلیمان علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ
والسلام ہم دراں جا متمکن است۔ چنانکہ بعض ہمراہیاں بمغالطہ ایں کار نمایاں
اندرون بتخانہ اقدام گذاشتند چوں خلاف گفتار یافتند پسپا شدہ بہ ندامت
پرداختند عفی اللہ عنھم و اکثرے پست اعتقادان و ناقص الایمانان از سر
لہو و لعب دراں مقام ضلالت انتظام بتبرک ہدایت بار یافتند و خوف حاکمِ
برحق و منتقم مطلق از خاطر بدر کردند۔ نعوذ باللہ منھم و من سیئات اعمالھم
او تعالےٰ برئیس ما دیرگاہ سلامت دارد کہ باستماع ایں معنی از حرارتِ
اسلام نایرۂ غضبش برنگ شعلۂ جوالہ مشتعل گردید و پہرہ جوانان سرکار
و کمپنی بتاکید اکید و قدغن شدید بر در بتکدہ ہا فرستاد و بہ تحصیلدار وغیرہ
کارکنان آنجا حکم محکم داد کہ ہر کسے از اہل اسلام دراں جا پا گذارد دخل
نیابد۔ و اورا حاضر حضور سازند۔ اگرچہ آں گمراہان از خوف سلطان مطلق
بے فکر بودہ باقدام ایں کار می پرداختند لکن خشم و تقید رئیس دین پناہ ما
باآنہا ازیں حرکت باز داشت۔ و الا بس دشوار بود یا الٰہی بخداوند ما کہ در خطہ
کرناٹک حامی دین متین و مرجع مومنین است بایں توفیق خیر و عالم پروری
و تشرع و دینداری بہ درازی عمر و عطاے ولد صالح بسلم مراد رسانی و
ہمیشہ از صحبت اہل بدعت و فساد در ظل حمایت خود داری آمین۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از تحریر چند فقرات بعض ابنائے روزگار ازیں خاکسار از غبارہ نفاق در دل کدورت منزل خواہند داشت و ہمت بر عداوت خواہند گماشت زیراکہ دیوانہ را ہوے بس است معہذا اکثر اشقیا خذلہم اللہ تعالیٰ بے وجہ ازیں غلام محبوب کبریا عناد می دارند و بہ اصناف بدی لب کشائی می سازند لہذا باں جماعہ روسیاہ بر منتقم حقیقی سپردہ ام۔ ہر آئینہ وسیلہ اعظم ما بحول و قوت قادر مطلق بحمایت ناظر خود خواہد پرداخت و تدارک ایں عاجز درماندہ از ہمہ حاسدین و اعدا بواقعی خواہد ساخت رحمہ اللہ علی قائلہ

باصاف دل مجادلہ از خویش دشمنی است
ہر کس کشد بر آئینہ خنجر بخود کشد

کلکٹر سوم ضلع مذکور بسبب اتمام سرخود درینجا رخصت یافت و تورہ چہار خوان عنایت شد۔

گلدستہ شانزدہم

بفضلہ تعالے بتاریخ ششم بوقت ہفت ساعت پنج دقیقہ
بعزم منزل شیالی[1] کہ فاصلہ سیزدہ میل دارد بسواری سکھساون سمت جنوب تشریف فرما کردند و بہ ہنگام بر آمدن یازدہ ساعت مع الخیر بمقام مذکور رسید، در اثنائے راہ بسوے مغرب یک چہتر و پس ازاں رود کولرام[2] بمیان آمد دیہاتے کہ گذر سواری ازانجا بوقوع آمد بقلم می آید۔ پَرْوَاگْرِہْٹی رودِ مذکور دریں جا ہم لاحق گشت آرِنی کَارَم وَکَّتیرَہ ازیں منزل تا سنگاپیٹری بروز شنبہ ۶ جمادی الآخر ۱۲۳۸ھ / ۱۸ فروری ۱۸۲۳ع

[1] Shiyali
[2] Coleroon

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عمل مسٹر گاٹن کلکٹر تجاور است کُنتُور[1] پرَکُورَه آرَچپُرَم[2] چَندَنگَرُیان آرُملی پَلَه چهتر .

گلدستهٔ هفدهم

شنبه روز چهار : ۲ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۹ فروری ۱۸۲۳ع

بفضله تعالیٰ بتاریخ هفتم بعد بر آمدن هفت ساعت روز خود بدولت و اقبال بر سکهساون شیرد مان جلوس فرموده در اندک زمان تا کنار کهاری تنگه نزول اجلال نمود، بر خنگ پدرام سوار شده تا بر آمدن ده ساعت همانجا قیام فرمود، بمقتضائے ترحم بر بندگان الهی لشکریان بلکه عامهٔ مسافران را مع احمال و اثقال سوار کشتی ها کنانیده عنانش منعطف کرد و از آب مذکور با همراهیان رکاب سعادت که عبارت از فیل نشان و نقاره و اسپان نوبت و شتر سوار و سواران ترپ و جوانان بار و غلامانِ حبشی و اهل احشام و شاگرد پیشه وغیرهم اهل متفرقات است که به هیئت مجموعی همگی از سه صد نفر متجاوز خواهند بود و همین قدر جلو بیشتر اوقات همراه سواری خاص می باشد، بنزِ کُنتُور که مسافتِ چهار ده میل دارد و قریب نصف النهار رونق افروز گردید و بوقت جلوه پیرائی سواری خاص از انجا براقم سطور حکم شد که مردمان باقی را با اسباب پس آئنده از زورقها عبور کنانیده بسر منزل فایز شود موافق ایما چنان بامتثال امر پرداختم که احدمن الناس را بفرصت قلیل همکنار کنار نهر ندیدم، معهذا حسب الحکم احتیاطاً بمحمد احسن الله خان[3] داروغه مودی خانه که شخص ذی عزت و سلیقه شعار است با چند

---

[1] Kuttur [2] Arichchapuram [3] وفات ۲۴ شوال سنه ۱۲۴۴ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جوانان رسالہ جیش و دو پہرہ ترپ سواران رجمنٹ درانجا گذاشت کہ آنچہ سامان پس ماندہ درانجا رسد ہمچو امر جلیل القدر بر زورقہا عبور کنانند دریں اشتغال آفتاب جہانتاب از خط معدل النہار درگذشت راقم عازم منزل گردید۔ دیہاتے کہ بزیر قدم لشکر ظفر اثر درآمد بقید قلم می آرد، تِمّبارڑی دیہے است شرقی کہ چشمہ آب و باغ و نود و پنج خانہ و چہار دوکان و اکرار یعنی محلۂ برہمناں دارد، شٹاّوَرم ہم مثل اوست و در طول ازاں زاید لکن باغ و دوکان نمی دارد و راستہ وسیع و مصفا است و رود پَلْوارْ از پائین آں می گذرد و ملحق شدہ است باکہاری مرقوم کارْاْ مُوڑ[1] دیہے است غربی کہ سہ چہار خانہ و چاوڑی دارد، تِلْنگرْی[2] نیز دیہے است غربی مانند آں و یک چشمۂ آب دارد، کَرِی گُڑی[3] دیہ شرقی است کہ چند خانہ و درختان سایہ دار دارد و نہر صغیرے میان ہر دو دیہ می گذرد و جدولے ہم ازانجا جاری است۔ بعدہ کریوۂ رسیدہ کہ بہر دو جانب چہار دیہ مختصر دارد۔ پاشالیٔ ٹیٹیاگڑی غربی است، کَیلاشالی مِیلاشالی شمالی است گاتیئر پور دیہے است کہ قریب بست خانہ و دو دوکان و دو چشمہ دارد چِمّبی نرپُو جنوبی است دہ خانہ و یک چشمۂ آب دارد مِیلاَنانگوز شرقی است چند خانہ دارد گَلی وِلاُوْن ہم دیہے شرقی است کہ درانجا جدولے از نہر کاویری می گذرد و چشمۂ آب و چاوڑی است مسمی بگرُہنک چاوڑی و دہ خانہ میدارد۔ رنزاپَلی چاوڑی سمت جنوب واقع است

---

[1] Karaimodu [2] Tirunagari [3] Karaikudi

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جدولے از نہر کاویری ازاں جاری است چند خانه و دوکان و یک چشمهٔ آب دارد و گرداگردِ آں درختان نارجیل است، گرونا ورم ده خانه و چشمهٔ آب دارد، نَل چنگاڑ دیہے است شرقی قریب بست خانه و سه چشمه دارد. پونڈالن چاوڑی نیز باں سواست یک چشمهٔ آب و چهار خانه و باغ مختصر می دارد - انگور نود و پنج خانه و سه چشمه دارد، اپّا پونٹی چهار خانه و چشمه و چاوڑی دارد، ترنگنور نسبت بدیہات امروز آباد است یکصد و ده خانه و ده دوکان و چهار چشمه و فی الجمله کثرت مردمان و وسعت مکان دارد و دریں سفر خیر اثر عادت حضور چنین است که بعد فراغ نماز عصر برائے ملاحظه آبادی منزل بسواری نالکی یا اسپ بکمال آهستگی و سنجیدگی جلوه فرما می شود. عالمے از گرد و پیش آں نواح جمع شده بمنتہائے آرزو بدیدن ماه منور ما برنگی چشم وا میکنند که گویا بقول جنت مکانی نورالدین محمد ابوالمظفر جهانگیر بادشاه غازی ؎

هلال عید بر اوجِ فلک هویدا شد

گلدستهٔ هشدهم

روز پنجشنبه ۸ جمادی الاخری ۱۲۳۸ ھ ۲۰ فروری ۱۸۲۳ ء

بفضل قادر مطلق و معین برحق هشتم شهر مرقوم روز پنجشنبه بعد فراغ نماز صبح در اول وقت باراده منزل مقصود که عبارت از ناگور فیض معمور است و مسافت هشده میل دارد بسواری شبدیز نسیم آسا با ملازمین معتبر که زیاده از پنجاه شخص پالکی نشین و اسپ سوار خواهند بود و سواران ترپ و جوانان بار و احتشام و شاگرد پیشه و تحصیلدار مع رعایائے آں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سرزمین و دیگر ہمراہیان سواری و اہل تماشا متجاوز باشند از پانصد نفر
بَنَا رَاینْ نَگرِی چھتر کہ جانب جنوب واقع است و چند خانہ و دو سہ دوکان
و یک چشمہ آب دارد فائز شدہ در عرصہ ستہ چہار گھڑی بآبادی پُرنْیاز کہ
بندرے است آباد در حکومت نصارٰی ڈینْ مَارْ ملحق بتنْگم بَاڑِی کہ بالسنہ
از تِلَنْگَم بَاڑِی مشتہر است فائز گردید. بمجرد داخل شدن سواری مبارک
در شروع سرحد موافق معمول اتواب عزت سر شد و چیف سکریٹری آنجا کہ
موسوم است بمسترکُفِ بایک سردار فوج بجلوداری تا آخر حد خود ہمراہ بود
بر قلعہ نشان تعظیم برپا ساخت و ہم توپہا سر یافت برائے ملاحظہ سواری
بآں مرتبہ ازدحام خلایق گشت کہ عرصہ تنگ آمد. غرض آبادی خوب است
کہ شمار خانہا مع دوکان بمرتبۂ الوف رسیدہ. عمارات و باغات کثیر دارد
و مسجد و دو مقبرہ سفالی با مجر چوبی ازاں اتصال دارد. میگویند کہ ہر دو
قبر اہل دل است یکے ازاں میاں خال و دیگر خواہرزادہ است. معہذا
اندرون قلعہ تربتے است کہ مدفون آں شیخ اسمٰعیل صاحب است
احوال آں مرد خدا چناں مفہوم شد کہ پیش از یکصد و پنجاہ سال
در حکومت قوم مذکور صندوقے باموالج دریا شناوری میکرد آنہا قریب
شدہ خواستند کہ بیروں آرند معًا از مخالفت جنس بعید گردید پس ازاں
اہل اسلام بکمال ادب بقرأت و درود و مولود مستقبل شدند از یشاں
نزدیک شد بر دوش کشیدہ آوردند و بخاک سپردند کسانیکہ بخدمت آں مرد
راہ حق بجاں کوشیدند در عالم رویا بمشاہدۂ جمال باکمال و تعارف اسم مشرف
شدند، ہرآئنہ ایں امر اشتہار یافت. واللہ اعلم بحقیقۃ الحال.

ڈینمار Denmark

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از انجا تا فرودگاہ از دیہاتے کہ سواری خاص جلوہ افروز گردید بقید خامہ می آید۔ کیتُوسِتّی چاوڑی دیہے است بر کنار کہاری تِنڈلاڑ جانب جنوب کہ چند خانہ سفالی و کلبہ خس پوش و سہ چہار دوکان و یک چشمۂ آب و چھتر دارد۔ وَرَنچ کرڑی دیہے است ملحق با چاوڑی مذکور کہ یک دوکان و چاوڑی و چند کلبہ و باغ و سہ چہار چشمہ دارد و فقیرے از فقرائے شاہ جلال حسینی درآنجا آسودہ است، گوٹکر چیری دیہے است مائل بجنوب خانہ و کلبہ دراں قریب صد باشد و یک دوکان و دو چشمۂ آب دارد و چند درختِ انبہ و مہا فراہم است، کاسا گرڑی جنوبی است باغ و چشمہ و چاہ و چند کلبہ و دوکان دارد، گلکتڑ ہم دیہے است بآں طرف چند خانہ و دوکان و یک باغ و دو چشمہ و دو رستہ درختِ بڑ می دارد، کوئی پتّو نیز جنوبی است قریب صد کلبہ و خانہ سفالی و یک چاوڑی و سہ دوکان و سہ باغ و سہ چشمہ دارد و راہش وسیع و بہ ہر دو جانب سایہ درختان است۔

کاریکال[1] بندریست از علاقہ نصارائے فرانسیس کہ قریب آبادی ثلث بندر مرقوم باشد دو رستہ عمارات و مکانات و چند باغ و دوکان اند و چشمہ ایست کلاں کہ برکنارہ آں کارفرمائی آنجا با چند جواں بار اقامت دارد و مجذوبے ہم دراں مقام از مدت ممتدہ طرح سکونت انداختہ و باسم امام شاہ مستان مشہور شدہ، مردے است معمر و خمیدہ پشت ژولیدہ موے و پست قامت حضور مع ہمراہیاں بملاقات آں شخص مقدس

[1] Karikal (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از سواری فرود آمده تا اندک زمان اقامت فرمود و حسبةً للہ از اشرفی و روپیہ تواضع او نمود چوں خود بدولت رخصت یافت کلمہ نیک بر زبان آں مجذوب سرزد حاصلش اینکہ بخدائے تعالیٰ اعتقاد باید داشت بعد یک گھڑی راقم ہم درانجا رسیده بملاقاتش مستفید گردید بمقتضائے کرم عاجز نواز بلحاظ نسبت غلامی ایں خاکسار سراپا نیاز کہ با جناب سلطان الاولیا علیٰ جده و علیہ التحیۃ والثنا متحقق است بے درخواست لیموے تر و تازه عطا فرمود و برسم سلام دست بسر گذاشت شرف دستوری یافتہ سوار شدم دیدم کہ از چہرۂ آں مرد راه خدا آثار بزرگی ہویدا است ، و اکثرے از کافر و دیندار بمضمون ؎

کہ در ہوائے شکر مور پر برآورده است

آنقدر ہجوم کرده بودند کہ گذر دشوار افتاده اگرچہ خاکساراں در نظر حقیر اند اما عندالله با توقیر، رحمۃ الله علیٰ قایلہ ؎

خاکساران جہاں را بحقارت منگر

تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

قشون چاوڑی نیز جنوبی است کہ پانزده کلبہ و یک دوکان و چشمہ دارد. آگری ورَم مابین جنوب و مشرق است بر کنار نہر شیریں، ترمَا نایم پٹن بعض کس تمراج پٹن ہم میگویند فی الواقع ترمُل رابن پٹن است کہ بمرور ایام تبدل یافتہ و آں بر جانب دویم نہر مذکور واقع شده در آغاز آبادی زیارتگاہے است کہ صاحب آں سید عبدالقادر یمنی است بر مرقد او مکان سفال پوش چہار دری است۔ پٹن مسطور بندرے است در علاقۂ نصارائے مزبور کہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہم پہلوے کاریکال باید گفت چند عمارت و حویلی و دوکان دارد درین معمورۂ آلقدر چشمۂ آب است کہ درمنازل گذشتہ ہیچ جا بنظر نیامده، ناظم آنجا با چند جوان بار دراں دیار مقیم است۔ وانچی اُور[۵۱] ہم جنوبی است قریب صد کلبہ و خانۂ سفالی وشش دوکان و یک چشمۂ آب دارد، تنگچی منڈوا[۵۲] کہ آنرا تنگچی منڈہم نیز می گویند در ابتدا ویرانہ بود کہ خواہر راجۂ تنجاور[۵۳] برائے زیارت بادشاہ ناگور قدس سرہ وارد شدہ معمور نمود یعنی یک سرا بنا کرد و یک دوکان حلوائی و دو سہ دوکان دیگر قریب دہ خانہ ترتیب داد وجہ تسمیہ اش اینکہ خواہر را بزبان اروی تنگچی میگویند چوں اخت راجہ باحداث آں پرداخت بایں اسم شہرت پذیرفت، بعد اندک فاصلہ کہاری ناگور شریف رسید احوالش چہ نویسم کہ بعرض وطول و عمق بحرِ دریاے است خطرناک و بے کشتیہا عبور محال، معائنہ آں زہرہ شورشید سواراں آب می نماید ازانجا کہ ورود خدیو عالم پرور نا گردید۔ ازیں کنار تا کنار دیگر بہ تختہ بندی مثل صراط المستقیم شد ہریکے از اعلیٰ و ادنیٰ بلا مشقت چنانکہ بصحن خانہ خرام میکنند باسانی تمام بساحل رسید الحمد للہ علی ذٰلک۔ جناب خداوندی باوجود ریاست آلقدر عجز و فروتنی و پاس ادب ملحوظ می دارد کہ دیگرے دریں امر مقابل او نتواند شد بموداے

فروتنی است دلیل رسیدگان خدا ؎

کہ چوں سوار بمنزل رسد پیادہ شود

بہ تعظیم آں بارگاہ گردوں پایگاہ از سواری فرود آمده زیاده از یک کروه تا

---

[۵۱] Vanchiur

[۵۲] Tangachchi Mandwa

[۵۳] تنجاور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خیمہ پیادہ پا رسید، و بحسب تمنائے دیریں بر ہنمونی با توفیق فائز منزل مقصود گردید، خداوندا بآں نو بادہ دولت و جاہ از خزان حوادث در امان داری و بمقتضائے فضل عظیم خود سرسبز و بارور فرمائی۔

اکنوں سطرے چند از احوال آں معمورہ ارجمند بہ تحریر می آید تا بر دل مشتاقان زیارت آں مزار فیض بار بمضمون بیت جناب مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی قدس سرہ السامی کہ ؎

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد
بساکیں دولت از گفتار خیزد

ولولہ شوق مستولی شود، عجب شہر خوش اسلوب است و استحکام عمارات و طرح چشمہائے آب و باغات بس مرغوب، خاصۃ احاطہ درگاہ عالی و جایگاہ و مسجد و چاہ کہ بسکندر باوڑا مشتہر است و قطعہ باغچہ خاص کہ بانواع ریاحین مرتب گشتہ تازگی بخش دماغ و نضارت دہ بصر، قبہ گردوں شکوہ و کلس ملمع طلائی براں چناں ماند کہ بشب چہاردہم بدر منور طلوع شدہ، و امکنہ و کارخانجات آں بارگاہ خوقین سجدہ گاہ و چہار مکان کہ معروف است بچہار چوک و نشیمن چہار گروہ فقرا و گنبد مختصر شاہ یوسف کہ فرزند لطفے آں جناب بود و مساجد متعدد دراں احاطہ مع حوض بکمال درستی انتظام پذیرفتہ۔ چہار منارش بچہار سوے آفاق در ارتفاع و خوش قطعگی مشتہر، و نظارہ دوکان جوہریاں و شامۂ خوشبوئیہا و عطریات طبلہ عطاراں باعث تقویت مشام و افزائش نور نظر، علی الخصوص کہ مینار پنجم کہ خارج احاطہ است در رفعت با فلک ہفتم سرساتی نمودہ، و روشنائی چراغانش بلا تصنع کہ آسمان خود را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بکواکب آراستہ تا کجا بوصف آں پردازم کہ زبان عجز زبان در تقریرش قاصر و خامہ خام بہ تحریرش عاجز. القصہ اگر بلحاظ برکت آنرا نمونہ بغداد گویم بجا است، و باعتبار آبادی ایام عرس شریف مقابلہ بجہاں آباد دہم ہم زیبا، بروز دویم ورود کہ ہم ماہ بود محمد صبغۃ اللہ[1] پسر عموی شرف الملک شرف الدولہ مولوی محمد غوث خاں بہادر غالب جنگ مرحوم نور اللہ تعالےٰ مرقدہ کہ مخاطب بمعتمد جنگ است بخدمت صدر الصدوری و خلعت کارچوبی از پیشگاہ مراحم خداوندی سرفراز و مفتخر شد و ہماں روز محمد علی مرکای کہ انتظام امور درگاہ و مصارف آنجا و تقسیم حصہ ہائے مجاورین متعلق ازوست از ملازمت حضور مشرف شدہ بعنایت فرد شال گلناری عزت و اعتبار حاصل نمود و بعد فراغ نماز عصر از جانب محلات حضور یعنی حضور عالیہ[2] کہ عبارت از محل اول است و مختار النسا[3] بیگم کہ عبارت از محل دوم است نشان گوم سرخ زردوزی کہ شوخی رنگش سبقت بر اطلس شفق می ربود و کار زرتار آں بشعاع خورشید شرمندہ می نمود، درہما ڈول نور افروز گذاشتہ و پالکی جھالردار با جلو شائستہ باہتمام تام و تجمل تمام بدرگاہ عالی جاہ بوقفہ اندک اندک روانہ کردند و بر ستون علم مینار کلاں افراشتند، حضور ہم از جانب محل نو برسم ادائے نیت مثل نشان مذکور ببارگاہ بلند پایگاہ روانہ کرد و ہماں شب

روز جمعہ ۹ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ
۲۱ فروری ۱۸۲۳ء

---

[1] پسر دوم مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر المعروف بقاضی بدر الدولہ ولادت ۵ محرم ۱۲۱۱ھ وفات ۲۵ محرم ۱۲۸۰ھ [2] والدۂ نواب غلام غوث خاں بہادر۔ بتاریخ ۲۸ جمادی الاولی ۱۲۶۵ھ وفات یافت [3] بتاریخ دوم ربیع الثانی ۱۲۹۲ھ روز شنبہ وفات یافت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بعد نصف اللیل بکمال خضوع وخشوع سبوچۂ نقرئی کہ از صندل مملو بود بر سر خود گذاشتہ با جماعۂ ملازمین اعلی و ادنے و تمامی اسباب جلو بروشنائی کثیر و جم غفیر بقیۂ نور بار آں محرم اسرار قادر مطلق در رسید و بوقت صندل کہ ہنگام طلوع صبح صادق بر مزار رحمت بار می مالند باریاب گردید و بعد انفراغ ازاں بخلوص دل و اعتقاد کامل مبلغ کثیر بحضور فیض معمور آں جگر گوشۂ حضرت غوث الوریٰ مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدّہ وعلیہ التحیۃ والثنا حسبۃً للہ گذرانید و بخوش نصیبی از نتیجۂ نیک طینتی خود و حسن نیت والدِ ماجد علیہ الرحمۃ والغفران چنانکہ باید وشاید مردانہ وار زاد دنیا وعقبیٰ حاصل نمود و در ظہور ایں حسنات و امور خیرات نام نامی پدر بزرگوار زندہ فرمود الحق

سہ زندہ است کسے کہ در دیارش
ماند خلفے بیادگارش

بادائے نماز صبح در مسجد احاطۂ آں روضۂ مقدس کہ بنا کردۂ جد امجدِ خود است پرداخت، بعد فراغ نماز تا حاضر شدن بدرگاہ معلی عالیے آنجناب را بمشابۂ مرشد کامل خود دانستہ بہزار تمنا برائے پائے بوس چوں پروانہ بشمع بر قدم حضور می افتاد، ہر واحد می خواست کہ پیشدستی کند و بایں رتبۂ اعظم فائز گردد، غرض تا وصول رئیس مامرۃ بعد اولی بزیارت مرقد مبارک و بعد مراجعت ازانجا تا بیرون احاطہ قریب دہ ہزار کس از اہلِ اسلام و ہنود بکمال فخر و مباہات بدرجۂ مصافحہ و قدمبوس رسیدہ باشد، ازانجا کہ احدے بجز محرمان بحضور روسا دخل نمی یابد نسقچیان مطابق قانون دربار باہتمام دور باش پرداختند۔ از ملاحظہ ایں معنی شعلۂ غضب جناب خداوندی مشتعل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شد و قریب بود کہ خرمن جمعیت آنہا پاک سوزد، زیرا کہ دراں مقام تقدس التئام اہتمام علاقہ داران خود منافی ادب پنداشت۔ غرض از خوف حضور ترسان و لرزان کنارہ گیر شدند، از وقوع ایں امر بمضمون ؎

بریں خوان یغما چہ دشمن چہ دوست

ہر کس و ناکس ہمیں جا با دوش بدوش شدہ دولت جبہہ سائی و دست بوس حاصل می ساخت و ہزاراں دست بے خواستہ بدعا برخواست، بیرون احاطہ سواریہائے متعدد ہمچو جہاڈول و نالکی لاجوردی عنایت سلطانی و پالکی سبز زردوزی و سکھپاون شیر دہان و سکھپاون طلائی و اسپان حاضر بود بپاس ادب برکوب اقدام نفرمود و تا بلند شدن آفتاب بقدر یک نیزہ نیر اعظم ما با ذرہ ہا کہ وابستہ دامن ضیا فشانش بودند بخرام آمدہ توجہ بمشرقستان کہ عبارت از خیمہ گاہ است نمود۔ جہانے بتماشائے مہر منور ما برنگ گل خورشید چشم وا کردہ و بآداب تسلیم مشغول شدہ خود بدولت و اقبال بفرط اخلاق بفحوائے تخلقوا باخلاق اللہ بر ہر یکے نور التفات می افشاند یعنی دست بر سر گزاشتہ، عزتے می بخشید۔ قریب یکپاس روز داخل خیمہ گردوں شکوہ گردید۔

روز شنبہ ۱۰ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۴ فروری ۱۸۲۳ء

وبمقصود دلی کہ از دیر باز ادائے نیت مرکوز بود رسید۔ ہماں روز کہ تاریخ دہم بود بعد فراغ نماز ظہر با جماعۂ متوسلان احرام بند آں بارگاہ با رتبہ و جاہ گشتہ بیرون احاطہ از سواری شیر دہاں فرود آمد تماشائیان مانند کثرت نہار ہجوم آوردند۔ دریں ازدحام خود بدولت را با ہمراہیان قدم برداشتن دشوار افتاد الغرض بعد زیارت ضریح مقدس بہ تہیۂ نماز عصر قصد مسجد موصوف فرمود باز مضمون شعر نواب آصف جاہ غفران پناہ کہ ؎

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیم ساغر نبرد تشنگی مستاں را

صادق آمد یعنی از مجمع آرزومنداں دراں جا چنداں ضیق شد کہ بر مصلیان قافیہ تنگ گردید۔ و دراں حالت ماجرائے عجیب روداد کہ بلا تشبیہ اشارہ بر قصہ حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ پیرزنے بعوض چند تار رشتہ مستعد خریدی شدہ بود نمود و آں اینست کہ دراں جماعہ کثیر مردان تنومند را رسائی مشکل گشت کہ عورتے نود سالہ احوالش مخبر کلام حکیم افضل الدین خاقانی شروانی علیہ الرحمہ ؎

بود مرگے بصورت زندگانی

بود یعنی اضمحلالش بکمال رسیدہ و قوت باصرہ اش یعقوب وار مبدل بہ نابینائی شدہ بہزاراں مشقت ہمچو روباہ ناتواں بمعرکہ ہژبراں دخل یافت ولی نعمت ما بعطائے انعام فرمود و خود متوجہ نماز عصر گردید۔ پیرزال در خود می گفت کہ مقصود من دیدار اوست نہ انعام انتہی کلامہا۔

اے ہم نفساں بگوش دل بشنوید کہ ظہور چنیں امور فضل جناب سبحانی است و نتیجہ ترحم و وارسی بر حال غربا و حق شناسی و حق رسانی نہ جاہ و شوکت دنیائے فانی زیراکہ روسائے سلف ایں قلمرو تسلط و اقتدار می داشتند و ہرگز بایں منصب مقبول دلہا نشدند۔ جناب بابائے عاشقاں افاض اللہ لنا برکات انفاسہ بر ہمیں مضمون بطرز خوش زمزمہ سرائی می فرماید ؎

چندیں کمال شیخ نیرزد بہ نیم خس

راحت بدل رساں کہ ہمیں مشرب است و بس

حاصل اینکہ راحت دلہا دولتے است عظمیٰ کہ حضرت حق جل و علا بکسے ازاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

محروم نسازدۂ دریں باب نقلے می نویسم کہ جناب استادی و قبلہ گاہی[۱] روح اللہ روحہ الزکی کہ دیدۂ جہاں و دیدہ آفاق چنیں فرد متنے و جامع الکمال و منصف بحسن خصال نخواہد دید یعنی اوقات برکت آیاتش بعد ادائے امور مفروضہ بمضمون ؎

تا توانی نکنی در حق کس تقصیرے
بدرمے یا درمے یا قدمے یا قلمے

بخدمتگذاری بندگان و انجاح مرام محتاجان آں قدر مصروف بود کہ بہ تحریرش دفترے باید، روزے ہنگام خورد سالی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الامور در کلمات نصیحت آمیز ارشاد فرمودہ بود کہ بزرگے از اولا حضرت شاہ محبوب عالم گجراتی قدس سرہ بعد وفات نظیری نیشاپوری کہ شاعر بلند مرتبہ بود در عالم رویا معائنہ نمود کہ خوش آمدہ است و علامات بخشایش یافتہ میشود، پرسید کہ کدام چیز واسطہ مغفرت تو گردید۔ بلسان فصیح گفت کہ ایں شعر من بجناب کریم بے نیاز قبول افتاد و بخلعت مغفرت زینتے داد۔ ؎

ز خود ہرگز نرنجانم دلے را
کہ ترسم اندرو جائے تو باشد

الٰہی بطفیل مقبولان بارگاہ تو از جانب ایں خاکسار بر ہیچ دل غبار رنج نرسد و بقہر و غضب تو کہ آں عذابے ھوالعذاب الالیم واقع شدہ، بذلت و اذیت رسانان خانزاد من محبوب کبریا خسران دنیا و عقبی نصیب شود، بعد ادائے صلوٰت رئیس ما باز بفاتحہ شرف اندوز شدہ قریب شام

---

[۱] مراد از والد خود مولوی غلام محی الدین معجز است۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

بهار اعظم جاهی

بسراپچه خاص معاودت فرمود و بیازدهم شریف قریب یکپاس روز مجلس
فاتحهٔ معلی بعمل آمد و همه اهل امتیاز شریک دعوت بودند بفقیر محمد عالم و
پیر محمد مجاور کلاں درگاه تورهٔ دو خوان و به محمد علی سرکاری تورهٔ پنج خوان عنایت
شد، از شب دهم تا شب یازدهم حفاظ و درودیان و مولود خوانان برائے
شب بیداری حاضر بودند، همان روز بعد نماز ظهر خود بدولت مع جماعهٔ ملازمین
عمده و جلو بسواری سکهپال طلائی با برادر والا اختر بزیارت مضجع نور بار
آں ولی الله بهره اندوز گردید و سرآمد مجاورین درگاه دستار سفید برسم تبرک
بر سر سردار ما و برادر ممدوح بپیچید. چوں ازیں کار فراغت یافت بجلوس نالکی
سبز مع میرزا الهی بخش بهادر[۱] شاهزاده که از نبسه زادگان امیر تیمور گورگان
صاحبقران است، بکنار دریا که چله گاه جناب تقدس انتساب باشد برائے
ملاحظهٔ فقیر پیری نشیں که درانجا بمرور دوش نمونهٔ عرس نمایاں می شود جلوه فرما
شد، وقصه اش اینکه فقیرے را از فقرائے ملنگ که بالفعل موسوم بخدمت علی شاه
است در ایام عرس شریف بمقام تحلیل روح جناب معلی به چار بالش مرتفع
می نشانند و طفلے نابالغ برو مورچل جنبانی میکند از روز نشست تا روز برخاست
مطلق غذا و آب موقوف می نمایند اما برائے بقائے نفس گاهے یک دو موز دو
جرعه شیر می رسانند قدرت خالق مطلق است که ازانجا بر نمی خیزد و چوں

روز سه‌شنبه ۱۱ جمادی الاخری سنه ۱۲۳۸ھ ۲۳ فروری سنه ۱۸۲۳ء

---

(۱) او بتاریخ ۲ ر ذی قعده سنه ۱۲۳۶ هجری از لکهنو بمدراس رسید و تا پنج سال درینجا اقامت ورزید باز بتاریخ ۱۲ ر ذی قعده سنه ۱۲۴۱ھ از نواب عظیم جاه بهادر و مادر و نواب بیگم رخصت گرفته از مدراس روانه شد. نواب عظیم جاه یک دوشاله و یک خلعت مع کمخواب و دو هزار روپیه و یک توره اورا مرحمت کردند و از طرف نواب بیگم نیز خلعتی عنایت شد و باز برائے ملازمت بمدراس آمد و بتاریخ ۱۳ شوال سنه ۱۲۵۲ھ وفات یافت.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آئینہ نقش دیوار می باشد و بول و براز موقوف میکرد، بروز مذکور بوقت عصر دست بدست گرفتہ سبک روحانہ چوں بوئے گل می برند، احوالش از ضعف و ناتوانی چنان مشاہدہ می شود کہ طایر روح از پنجرہ جسمانی پرواز کند و در دیگ گلی شیر برنج می آرند، سرگروہ آنجا کہ میرن شاہ نام می دارد بضرب خنک آنرا می شکند اندکے ازاں بفقیر مرقوم می رسانند و باقی ہمہ کہ بزمین می افتد عالمے از ہمہ تبرکات آنرا افضل دانستہ نحوے جست و خیز میکنند کہ ہمچو مور بطبرزد و مگس برعسل می افتد کہ مجال مقاومت نمی ماند۔ اگرچہ ہر سال کثرت خلایق بمرتبہ صد ہزار می رسید۔ امسال بنزول خداوندی از مضاعف متجاوز گردید کہ چشم روزگار چنیں مجمع کثیر کم خواہد دید۔ او تعالے جلوۂ مردان خدا تا ابد باقی داراد و ہمیں ما کہ بذریعہ او بے خواستہ بایں دولت عظیم رسیدیم بمقاصد دلخواہ رساناد، چوں از چلہ گاہ فارغ شد باز بتقریب زیارت بدرگاہ معلے حاضر شد و بعد ادائے نماز مغرب و فاتحہ چہار قطعہ پرتکلف مطلا متضمن مدح و استمداد و عرض حال کہ در دارالامارہ از دست خوش نویساں نویسانیدہ بود بر دیوارہائے اندرون گنبد شریف نصب کنانید و ابیاتش اینست در قطعۂ اول ؎

اے شاہ بدرگاہ تو شاہاں چو گدا
مقبول بود ہر آنچہ خواہی ز خدا
ایں بندۂ کمتر کہ منور نام است
امید عنایات تو دارد ہر جا

در قطعۂ دویم :-

ایں مشہد پرنور کہ عالی جاہ است
ہر دعوت خلق را اجابتگاہ است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نذر گلِ تسلیم گذار اے زایر
کیں بارگہ ابن رسول اللہ است

درقطعۂ سوم:-

نواب اعظم الجاہ چو کرد عزم ناگور
بہر ادائے نیت دولت دراز بادش
این زمزمہ جہانے برداشت از تہ دل
یارب دہی بحق قادر ولی مرادش

ایضاً:-

سرور اولیائے کرناٹک
افسر اصفیائے کرناٹک
ہست قادر ولی غوث انام
مہترِ اتقیائے کرناٹک

ایضاً:-

آمدہ ام بر درت کن نظرے از کرم
اے جگر مصطفےٰ حضرت قادر ولی

درقطعۂ چہارم:-

اے مظہر ولایت قادر ولی مدد کن
وے مصدر عنایت مخدوم اہل عالم
آمد بشان و شوکت سوے تو اعظم الجاہ
بہر ادائے نیت باجیش و خانماں ہم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تاریخ پر کرامت خوش یافتم ز ہاتف
از فیض ذات سبحاں در یاوری اعظم

راقم ہم بروز عرس شریف یازدہ بیت مشتمل بر مدح آنجناب و اظہار پریشانی خود کہ از وسایل ظاہری آزاد است و ہیچ فردے را وارس حال نمی داند و بمضمون

بہر وقت و بہر حالت بنا ہم شو
خداوندا کہ در ہر دو سرا دارم امید از تو

بلبہاے توقع اعانت ازاں جگر پارۂ وسیلۂ اعظم خود میدارد، بر سر دروازۂ قبہ فلک شکوہ کہ بعون قادر مطلق و کارساز برحق باب کشایش مقصود است بطور قطعہ تیار کردہ نصب نمود چنانکہ ابیاتش زیب صفحہ میشود ؎

اے کہ ہستی تو جگر گوشہ محبوب خدا
بر من دل شدہ فرما نظر لطف و عطا
خرق عادات و کرامات تو از حد بگذشت
چہ بظاہر چہ بباطن ز سمک تا بسما
مثل آئینہ بود فیض صفایت مشہور
کہ نگہباں شدۂ کشتی طوفانی را
دستگیرم بشو اے پادشہ کرناٹک
زورق مقصد من ہست بگرداب بلا
گشت بیمار مزاجم ز ہجوم افکار
از شفا خانہ فیض تو عطا ساز دوا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ذکرشش شادی اطفال و برادر دارم
از عنایات خود ایں حاجت من ساز روا

بار قرض است بدوشم کہ ز بارشش کاہم
کمکے ساز بحالم کہ شود زود ادا

زاید از سال شود یافتہ تخفیف معاش
زیں سبب لاحق حالست عجب رنج و عنا

من غلام ابن غلام شہ جیلاں ہستم
بہر آں روح مقدس نگہ رحم نما

دفع کن لشکر اعدا کہ بہر آن د زماں
می زند بر دل من ناوک صد ظلم و جفا

مستغاثی بدرت ناظر درماندہ رسید
بخدا حامی او باش تو در ہر دو سرا

مجیب الدعوات بطفیل روح سراسر فتوح جناب ممدوح بایں ابیات رنگ تاثیر بخشد، و براقم درماندہ کہ بانواع تفکر ہمچو پرکاہ زرد و ناتوان شدہ است بکمال سرسبزی و سرخروئی بحدیقۂ مدعا رساند۔ ؎

سرخرو کیجے مجھے سرسبز ہو میرا سخن
جا بجا محفل بمحفل یا حسین و یا حسن

روز دوشنبہ ۱۲ جمادی الاخری ۱۲۸۲ھ [illegible]

بدوازدہم بہ عبدالباسط خاں بہادر خلعت ماتمی و شال سفید بہ تقریب انتقال اہلیۂ مشار الیہ کہ بدہم از دبازدگی بوقوع آمدہ مرحمت گشت، قریب شام بر سواری شیر دہاں جلوہ افروز شدہ از ادائے نماز بجماعت و زیارت درگاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

روز سہ شنبہ ۱۳ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۲۵ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

سعادت اندوز گردیدہ. بوقت یکپاس شب معاودت فرمود، بسیزدہم ہماں وقت بسواری سکھپاون طلائی رونق افزا گردیدہ از نماز جماعت و ادائے فاتحہ مشرف گشتہ پیش فقیر پیری نشیں وغیرہ قدم رنجہ فرمودہ چیزے باآنہا تواضع نمود، مجاورین بطریق شگون از مصارف درگاہ خلعت مہتابی بوٹہ دار ہدیہ دادہ دستار بر سر حضور و کمر بند بمیان بستند بعد یکپاس شب باجماع ملازمین

روز چہار شنبہ ۱۴ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۲۶ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

ختم فرقان مجید درانجا کنانید و حفاظ وغیرہ جماعہ کثیر از جانب سرکار بشب بیداری پرداختند و بنصف اللیل بدولت سرا نہضت کرد، بچہاردہم پخت طعام بافراط و تقسیم خیرات و روشنی وغیرہ لوازم عرس از طرف سرکار درہماں حریم بظہور آمد و بپیادہ پا برائے ادائے نیت. بوقت نماز ظہر بدرگاہ تشریف فرما شد و بر سر سرور ما کہ جعد نیت در ایام صاحبزادگی گذاشتہ بودند بشب تراشیدند و بمو تراش یکدست خلعت کارچوبی بوٹہ دار با چیزے نقد انعام عنایت

روز پنجشنبہ ۱۵ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۲۷ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

شد و بعد نیم شب مراجعت فرمود. بپانزدہم بعد نماز عصر ادائے فاتحہ معلی بر سواری سمند جلد رفتار با جلو مختصر معہ میجر میکڈنل صاحب گورمنٹ ایجنٹ سرکار کلکٹر تنجاور بہ بندر ناگاپٹن بہ تقریب سیر جلو فرما شدہ. بعد یکپاس

روز جمعہ ۱۶ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۲۸ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

شب بسراچہ خاص بقدوم میمنت لزوم منور فرمود، بشانزدہم ہنگام طلوع صبح صادق کہ احدے دراں مقام حاضر نبود الراقم سطور برسم دربانی کہ نمونہ بارگاہ عرش پایگاہ جناب جلال مشکل کشا حاجت روائی اعلی و ادنی مظہر قدرت قادر بےہمتا معین و ظہیر ایں بے سر و پا محبوب کبریا انیس غربا غوث الوریٰ سلطان الاولیاء علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا، دانستہ ہمہ شب

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جبہ سائی میداشت، جناب خداوندی وارد شدہ بادائے فاتحہ پرداخت و بادائے نماز قصد مسجد ساخت و بوقت نماز جمعہ ہم فائز گردید و بعد نماز مغرب نیز مع محلات حاضر آں آستان فیض نشان شد، سوائے روز دخول و خروج کہ اتفاق ہشت مقام افتاد بعد ادائے امور مفروضہ خدمت درگاہ و زیارت بر ذمت ہمت خود لازم میداشت و ہر وقت کہ بزیارت مستفیض می شد چیزے از مبلغ میگذرانید و منجملہ تحصیل باغات نتھر نگر برائے مصارف آنجا و تقسیم لنگر ماہوار معین کنانید، بہماں تاریخ بمحمد علی مرکای کہ سابق یک فرد شال گلناری مرحمت شدہ بود باز یک فرد ہماں قسم مع یکدست خلعت سہ پارچہ مہتابی کارچوبے بوٹہ دار و یک فرد شال لاکھی بمحمد قاسم کہ از مجاورین درگاہ معلی است و یک فرد شال سفید بہ تحصیلدار آنجا و دستار مہتابی بوٹہ دار بہ کوتوال عنایت شد۔

چمن دوم در بیان جلوہ افروزی از آں مقام برکت اثر بطرف صوبہ دار النصر نتھر نگر

و آں منقسم بر ہشت گلدستہ است:

گلدستہ اول

روز شنبہ ۱۷ جمادی الآخری سنہ ۱۲۴۸ھ / ۱ مارچ سنہ ۱۸۳۳ء

بفضل قادر ذوالجلال و معین متعال بتاریخ ہفدہم شہر مرقوم روز شنبہ جناب خداوندی بوقت بر آمدن شش گھڑی روز بزیارت درگاہ معلی رسید، و تا نماز ظہر دراں مقام برکت انتظام حاضر بودہ بعد ادائے صلوٰۃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

بر سکھاسن طلائی سوار شدہ با جماعہ معمولی بمنزل کیوالور[1] کہ دیہ غربی است و از ناگور فیض معمور مسافت ہشت میل وارد فائز گردید، خود بدولت از راہ محاذی درگاہ فلک جاہ قصد منزل فرمود، لشکر از راہ ناگاپٹن کہ نسبت بآں راہ دور و دراز دارد از احتمال سواری خاص کہ از کدام طرف رونق افزا میشود جادہ پیمائی می نمود ۔ اولا تفصیل دیہات کہ عبور عسکر ازاں بعمل آمد بقید قلم می آرد و بعدہ مقامے کہ سواری حضور و راہ لشکریاں دراں باہم شد می نگارد ۔ پاپن چری دیہے است قریب پنجاہ خانہ و شش دوکان و دو باغ و پنج چشمۂ آب دارد و مقبرہ ایست کہ بنام اسمٰعیل صاحب شہرت پذیرفتہ دراں جا چند قبور است ۔ کارہم باڑی دیہ شرقی است شمار خانہا تا چہل رسیدہ و ہشت چشمۂ آب و چہار دوکان و یک چھتر و بست و پنج قطعۂ باغ کلاہ پوشان است و دو مقبرہ دارد یکے مقبرہ عرب صاحب دوم مقبرہ مبتلا شاہ بفاصلۂ اندک ازاں وقوع یافتہ، میگویند کہ ہر دو کس از ہمراہیان ولی معلے بودند و کچہری کلکٹر تجاور کہ مسٹر کاٹن نام دارد بآخر آں دیہ واقع است، وتی پالیم کہ امکنہ آں بسمت شرق و غرب مرتب شدہ بپانصد رسیدہ و سی دوکان و چہار چشمہ و سہ باغ علاقہ انگریز و دہ باغ متعلقہ بتخانہ و چلندری است کہ بفارسی آبدار خانہ باشد و بآخر دیہ دو رستہ درختان است و بت خانہ ایست بلند کہ اکثر جا شکست پذیرفتہ و بیڈپولی گوپرم تشہیر یافتہ ۔ بتکدہ ہا دریں دیہات آنقدر کثیر اند کہ بہ بیان نمی آید، ازانجا کہ اعادۂ چنیں جاہا موجب ملال خاطر

---

[1] Kivalur

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است قلم انداز نموده شد. مگر در مواضع که بتخانہ ہائے مشہور براگذر می آید از بس شہرت بتقید رقم می آید. ناگاپٹن بندریست بنامی از نصارائے ولندیز که بالفعل در تصرف انگریز است اگرچه در قدیم الایام نہایت آباد بود و بعد ازاں رو بخرابی نہاده زیراکه فراسیس ہنگام تسلط خویش درانجا کاربند جفا شدند و از ہندی صندل ولی معلے که از قرون متطاوله ازانجا بر می آمد باساءت ادب پرداختند و بکیفر تابش تیغ آں جگر پاره جناب سیف الله المسلول چناں مستاصل شدند که نام آنہا ازیں جا چوں نقش بر آب شد آرے سه

جو کہ ظالم ہے وہ ہرگز پھولتا پھلتا نہیں
سبز ہوتے کھیت دیکھا ہے کہیں شمشیر کا

بعد سالہائے دراز که درینولا بواسطه مصالحت با انگریز گورنر قوم مذکور که به پہلچری رسید بکمال اعتقاد در احاطۂ بیرون درگاه گردوں جاه حاضر شده خواست که بدروازه قدم گذارد، خدام آں مقام بدور باش ادب پرداختند که موزه از پا برکش و بسرنگونی مداخل شو جواب داد که ازیں مراتب کمال آگہی دارم ہرگز چنیں جرأت و بے ادبی نمایم به یقین می دانم که جناب او اعلی و با جلال است و سبب دفع قوم ما ازیں بلاد جسارت ادب بود که بنا دانی شائع گشت، الحاصل به نہایت عجز و فروتنی مبلغ ده ہون نذر درگاه رسانید و برگردید ۔ بالفعل قریب پنج ہزار خانه و شصت دوکان و سیزده چشمۂ آب می دارد، امکنۂ اہل اسلام بقلت و خانہائے اقسام کفار بکثرت است، و قلعه ایست بساحل که انہدام گرفته و اثر اندک باقی است، میگویند که اندرون نفش گنبدے است صغیر که سید مبارک حسینی دراں آسودگی یافته و چند کلیسا ہم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

متصل قلعہ موجود دروازہ آنجا مشین و مستحکم است و بیرون آں پل مضبوط و بکہاری کشتیہا بسیار - بیتوز شمالی است قریب صد کلبہ و خانۂ سفالی و دو دوکان و سہ قطعۂ باغ و دو چشمہ آب و کوٹہہ نمک دارد و دو راستہ درختان است، منجا گلی ہم شمالی است یک مسجد و دو تکیہ فقیر دارد و آکمنہ مثل دیہ گذشتہ و شش قطعۂ باغ و سہ چشمہ آب و پنج دوکان است پرواچیری دیہے است کہ شمار خانہایش بیالصد رسیدہ و بچہار طرف واقع شدہ پانزدہ دوکان و پنج چشمہ دارد - ۵۱ شکل کہ آغاز راستہ اش کج مج است و بعدہ وسیع و درخت نارجیل بسیار است چہتر و ہفت صد کلبہ و خانہ و پنج دوکان و دو قطعۂ باغ و پنج چشمہ دارد - چکیولم دیہ جنوبی است کہ درخت انبہ و چہا کیٹہر دارد و بست و پنج خانہ و یک دوکان و سہ چشمہ و یک منڈف و دو رستہ درخت پارس پیپل است، آلیور دیہ غربی است مسجد و دو مقبرہ یکے مقبرہ سید عنایت اللہ درویش کہ از ہمراہیان جناب معلے بود دوم مقبرۂ کہ دو قبر مجاذیب دران است یکے محمد مستان و دیگرے میران حسین، دیہ مذکور منجملہ شانزدہ دیہ است کہ پرتاب سنگہ راجہ تجاور نیاز درگاہ معلے کردہ بود قریب صد کلبہ و خانہ و دہ دوکان و دہ چشمہ و ۵۲ پلی کڈم کہ بزبان اروی مکتب ہندو بچگان است کڈمنور شمالی است خانہ و کلبہ آں بچہل رسیدہ و چہار چشمہ و دوکان دارد - ۵۳ کیوالور غربی است دو صد و پنجاہ خانہ و دوازدہ دوکان و دو چشمۂ آب و یک چہتر و دو قطعہ باغ

Kivalur ۵۳ Pallikudam ۵۲ Sikkil ۵۱

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میدارد حضور از سمتے کہ جلوہ فرما شد تفصیل دیہاتش اینکہ وڈکڑی[۱] دہ خانہ و یک دوکان و بتخانہ کلاں دارد کہ در احاطہ آں باغ کلاں و چہار چشمہ است و یثرب دیہے است کہ چند کلبہ سیندی فروشاں دارد - بہرِم کذ منور قریب شصت خانہ و دو دوکان و پنج چشمہ دارد. تی ہنگلم[۲] دوازدہ خانہ و دو دوکان وسہ چشمہ دارد پلیور[۳] سی و پنج خانہ دارد و از چکیولم کہ قریہ ہم است از راستہ ناگاپٹن ملحق میگردد -

گلدستہ دوم

بفضلہ تعالیٰ بشب ہشدہم بکمال جاذبہ عقیدت و ولولۂ محبت بمضمون "المرء مع من احب" از فرودگاہ بر سبیل یلغار بعد نصف اللیل بجماعہ قلیل سواری سکھساون باداے فاتحہ آں تربت سراسر برکت راہی گردید - و بعد فراغ نماز صبح باستمداد حصول رخصت نمودہ بخیمہ گاہ رسید و ازانجا بوقت بلند شدن چہار گھڑی روز بر سواری شیر دہاں با تورک مقررے متوجہ منزل امیاپن کہ سیزدہ میل بعید است گردیدہ بنصف النہار داخل سراچہ خاص شد زیارتگاہ مردان خدا و دیہات کہ آں روز از نظر انور گذشت بحیز عبارت می آید اورچیری[۴] مابین مغرب و جنوب بود و بآغاز آں مکانے است خس پوش کہ دو اہل اللہ آسودہ اند یکے پیر قطب الدین و دیگر سید محمد شریف خلیفہ او - دراں پنجاہ کلبہ و یک چشمہ و دو باغ و شش دوکان است - سرکوتی غربی است متعلق

روز یکشنبہ ۱۸ جمادی الاخری ۱۲۵۰ھ مطابق ۳ مارچ ۱۸۳۴ء

[۱] Vadakudi [۲] Temangalam [۳] Palaiyur

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از دیہ کوٹور[1] کہ بشروع آں گنبد حضرت سید حسن قادری المعروف بہ پیر غیب صاحب است، احوال خیر اشتمالش چناں بدریافت رسید کہ نواب ذوالفقار خاں بہادر نصرت جنگ عالمگیری صوبہ دار ملک کرناٹک برائے نصب راجہ تجاور بایں سمت ورود یافتہ حکم کرد کہ بآں صحرا از خس و خار و تراکم اشجار خالی کنند و خار بن از بیخ و بن بر کنند، حسب الامر او بتقدیم ایں امر پرداختند بوقت ہموار کردن زمین تیشہ بپابوس آں مرد خدا بچناں بے ادبی و جرأت در رسید کہ فوارہ خون جاری گردانید، کارکن بہ بیحواسی تمام ایں ماجرا بکار فرما برد استماعش رنگ اورا پرواز داد دریں تشویش روز گذشت و شب رسید و بہمیں اضطراب خوابید می بیند کہ شخصے ظاہر شدہ می فرماید من کہ موسوم بسید حسن قادری و از چند صد سال بایں مقام مقیم چرا پائے مارا مجروح کردی، بعدہ از آغاز و انجام مدفن خود آگہی دادہ چند گل بر آں گذاشت بہادر ممدوح ہنگام گریباں چاکی صبح صادق تا دامان صحرائے مسطور بے اختیار دوید و بجائے معلوم گل شب ماندہ یافت بکمال اعتقاد بہ تیاری قبر و بنائے گنبد پرداخت و راجۂ مذکور بست و پنج کانی زمین نذر درگاہ نمود، ہرگاہ نواب جنت آرامگاہ بہ تسخیر تجاور کمر ہمت بست بزیارت آں مرد غیب سرمایہ جمعیت اندوخت و ترمیم آں ساخت و ارادۂ تیاری مسجد عقب آں داشت، و بعد تسخیر ملک مزبور سید عاصم خاں بہادر مبارز جنگ و محمد نجیب خاں بہادر سالار جنگ کہ ارکان دولت و مشیر ریاست بودند و کریم الدین خاں استاد نواب جنت آرامگاہ و مرد مخیر و خیل ہر کار بود و رحمان علی خاں کہ بنیابت صوبہ دار النصر داشت بہ بنائے مسجد واگذاشت زمین مرقوم حکم محکم فرمودہ ہنوز ظہور ایں

[1] Kuttur کوٹور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

امر نشدہ کہ بانقلاب روزگار باعانت لارڈ بکٹ خطۂ مذکور از قبضہ جنت آرامگاہ درگذشت و بدست راجۂ مذکور در رسید و بمصداق

فرصت کم است خیمہ نشین حباب را

در عرصہ چند فوت شد و دیگرے بجائے او نشست دریں تغیر و تبدل تمام وکمال زمین انعام گذاشت نشد بالفعل پنج کانی زمین بحوالی گنبد و کانی زمین زراعت کہ باندک فاصلہ ازان است برائے مصارف درگاہ بعلاقہ خادمان آنجا است و بمحاذی آں مقبرہ ایست کہ مدفون آں سید محمد شہید باشد میگویند کہ او بحکم جنت آرامگاہ از نہر نگر بنا گاپٹن در رسید و بمقابلہ فرانسیس پرداختہ شربت شہادت چشید و سر خود را بمضمون ؎

جدا اس راہ میں جو سر نہ ہو سو بار گردن ہے

درہماں جا میرد و حاصل ایں شعر براحوال مغفرت اشتمال صادق آورد ؎

سر در سر راہ تو فدا شد چہ بجا شد
ایں بار گراں بود ادا شد چہ بجا شد

ازانجا کہ درحق سربازان معرکہ شہادت نص قطعی "لاتحسبن الذین قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احیاء" درود یافتہ است باثبات حق خود بہ تن بے سر کہ سیل خون می افشاند برسواری اسپ تا گنبد موصوف فائز گردید۔ خدام آنجا بجوار ممدوح بمنزل خاک رسانیدند، حین روانگی از نگر مذکور برائے مقاتلہ کفار مزبور بعلاقہ دران گنبد موصوف اعلام کردہ بود کہ بیک ہفتہ از دست اعدائے دین مقتول خواہم آمد دریں ہمسایہ دفن باید کرد انتہی۔ القصہ بروز سوم شہادت سر آں شہید بمدفن رسید و پیوند تن گردید رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ کاملۃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خداوندا بطفیل خاصان درگاہ تو کہ ہیچ سائل ازاں محروم نیست براقم پُرجرم و خطا جام محبت خود عطا فرمائے و از زنگ مکروہات زمانہ آئینہ دل را مصفا نمودہ بر حال سراپا اختلال او بمضمون این شعر جناب والد ماجد مغفور ملاءاللہ قبرہ بالنور صادق آرے سہ

از الفت اغیار تہی ساز ضمیرم
بر صدر حرم جائے مفرمائے صنم را

تنیلا پاڑی[له] ہم سمت مذکور دارد چہاردہ خانہ و شش دوکان و سہ چشمہ و یک چھتر مع باغ است و مقبرہ ایست کہ دو فقیر ملنگ یکے موسوم بجمن شاہ و دیگرے داول شاہ از ہمراہیان جناب ولی معلے کہ بخدمت دربانی مامور بودند بخواب عدم رفتہ اند ہیچ دخل مقرر برائے صرف آنجا نیست و می گذرد کہ سہ

خدا خود میر سامانست اسباب توکل را

ینگلم ہم عربی است قطعہ باغ و پانزدہ کلبہ و دو دوکان و سہ کوٹھہ نمک میدارد۔ آرپیگامنگلم بآں طرف است ہفت صد خانہ و کلبہ و سی دوکان و شش پیاوڑی دارد، و در امکنۂ مسطور زیادہ از دو صد مکان لبابین است و جماعہ مذکور برائے تعظیم حضور بر شارع عام دار بند یعنی منڈوہ بستہ بمقدم فیض لزوم از محبت اسلام بمضمون سہ

کرو نقارہ شادمانی کا

طبل سرور می نواختند، بعد مفارقت از ناگور فیض معمور کہ نمونہ بارگاہ عرش

[له] Tannilapadi

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اشتباہ جناب قدوتنا وسیدنا غوث الورٰی علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا داشت نہایت رنج و ملال راہ یاب خاطر فاتر بود علاوہ آں در ہر دیہ کہ اتفاق گذر می افتاد صورت اہل اسلام بنظر نمی آمد و بتکدہ بکثرت معائنہ می شد وصوت ناقوس و درا بگوش می رسید بداہتہ ایں بیت بخاطر خطور نمود ؎

تباہ باد صنم خانہا ز قہر الٰہ

بحق اشہد ان لا الٰہ الا اللہ

الحمدللہ ہرگاہ جادہ پیمائے ایں منزل گردیدم تا حالت تحریر کثرت اسلام یافتم و مضمون ایں شعر میرزا رفیع سودا بیاد آوردم ؎

پڑھئے درود حسن صبیح و ملیح دیکھ

جلوہ ہر ایک پہ ہے محمد کے نور کا

کدّاراکندن[1] غربی است و متعلق ترواٰلور تحصیلدار ہمانجا اقامت میدارد ہفتاد خانہ و سہ دوکان و دو کوٹھہ نمک و چاوڑی و سہ چشمہ و دو قطعہ باغ است و جانب شمال رودے میگذرد موسوم است بکرکا ننگال تحصیلدار ہر دو ضلع برائے تہیہ اسباب لشکر حاضر گردیدند و بجلدوے خدمت گذاری موافق معمول بانعام سرفراز شدند در ہر منزل بہ تحصیلداران وغیرہم کہ برسم استقبال از آغاز سرحد تا منزل جلو داری میکنند موافق رتبہ آنہا مرحمت میشود، چوں دریں تحریر طول کلام است ازاں اغماض نمودم - وجی پرم[2] مابین شمال و مغرب است و نہر مذکور تا ایں راہ می گذرد بست و پنج خانہ و ہمانقدر دوکان و دو باغ و یک چشمہ دارد و جانب جنوب خارج از شاہراہ گنبدے است کہ بزرگے از

[1] Tiruvalur ؎ [2] Vijavapuram ؎

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اولاد حضرت سلطان حسن سنجری خواجہ معین الدّین چشتی ہند الولی قدس سرہ الزکی مسمیٰ بہ سید سلطان مخدوم علیہ الرحمہ دراں دفن یافتہ و بہ بازوے او قبرے دیگر ہست۔ معہذا بفاصلہ، اندک مقبرہ ایست بنام سید فقیر محمد اشتہار پذیرفتہ و جانب شمال خارج از شارع عام آبادی تروالور است کہ نسبت بدیگر دیہات کثرت خلایق و قریب سلہ ہزار خانہ و صد دوکان و چند چشمہ آب و دو تالاب و باغات و بتخانہائے بسیار دارد و تشکلِ اہلِ اسلام بصورت کیمیا کمیاب، دراں موضع دو دیہ صغیر است یکے کوشالؔ پالیم کہ دو مقبرہ دارد اول مقبرہ حضرت تاج فراق کہ از گروہ بڈن شاہی بود و بر ہماں چبوترہ بر ہر دو بازوے او دو کس از رجال اللہ خواب راحت یافتہ اند یکے موسوم بہ ہدایت شاہ کہ از گروہ ارزاں شاہی بود و دیگرے مسمی بیار شاہ کہ از گروہ حسین شاہی بود، غرض ہر سہ گروہ فیض یاب سلسلہ علیہ جناب سلطان الاولیا علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا است، تاج فراق نام جدید است و وجہ تسمیہ مشتہر نگردید و بفہم ایں ناچیز چنیں میگذرد کہ آنجناب بفراق دنیا و ترک ماسوی تاج محبت مولےٰ بر سر گذاشت و بایں اسم شہرت یافت۔ بیرون احاطہ نیز قبریست دوازدہ گز طولانی مدفونش بسلطان رومی دوازدہ گزی زبان زد عالم گردیدہ۔ چوں بپمایش آں نمودند بدرازی بست و پنج دست یافتند واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔ ثانی مقبرہ شاہ عبدالرزاق و شاہ عبدالفتاح۔ دیہ دوم گرمکیاں پالیم دراں مقبرہ سید مخدوم حاجی و سید مخدوم جہاں شاہ مع مسجد است کہ ہر دو از اولاد حضرت مخدوم جہانیاں جہاں گشت قدس سرہٗ بودند از ہمہ زیارات خود بدولت بہرہ یاب شد، بفضلہ تعالےٰ در ہر دو دیہ امکنہ مومنین اللّٰھم انصر ھم الی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یوم الدین بکثرت واقع شده وپّی کل دیہے است مایل بشمال و مغرب
که از دو سه منزل آینده رودِ کاویری[1] استقبال میکند درین مقام برودِ
اُوڑپنی مشہور شده، پل کلان دارد و از سواد تروالور[2] ملحق میشود و قریب
پنجاه خانه و یک چشمه دراں ہست، تنڈلی[3] ہم بر طریق مذکور واقع شده
پانزده خانه و سه دوکان و یک چشمه و باغ و آبدار خانه دارد، راهِ این قریه
و چند دیه گذشته مثل دیہات سابق وسعت نمی دارد زیاده از دو پالکی ازانجا
نخواہد گذشت، فیمابین دیه مزبور و دیه آینده که فرودگاه لشکر ظفر اثر است،
چہتر کلان و چشمه رام سامی مدلیار پٹا میراث دار واقع شده که براے راحت
خلق احداث نموده و او مالک شصت قلبه است، امیاپن که آنرا امی یپّن
و اَتا بچکبڑا نیز گویند مابین مغرب و شمال است، در ابتداے آں چہتر و چشمه
الیست که مشروع بانی از بہر آرام مسافراں بنا کرده و بعد اندک فاصله باز
چہتریست که رام ساکن چیناپٹن ترتیب داده، درین دیه دو صد قلبه و خانه و
سی دوکان و چہار قطعه باغ و پنج چشمه است۔

گلدستہ سوم

روز دوشنبه ۱۹ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۳ مارچ ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بنوزدهم ہنگام طلوع آفتاب حضور بر سواری سکہپاسن
سیاه جلوس فرموده بمنزل نیدامنگلم[4] که سیزده میل است از منزل گذشته
نہضت فرمود و بوقت یکپاس روز داخل خیمه خاص شده زیب و عزت افزود

ح۱ Kavari ح۲ Tiruvalur ح۳ Tandalai

ح۴ Nidamangalam (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دیہاتے کہ بنظر منور گذشت نوکریز قلم می شود مُونَدَانُور بست خانہ ہنود و محلۂ برہمناں دارد کہ چہل خانہ باشد و قطعۂ باغے است کلاں مع چہتر و چشمہ۔ پَنڈاپرپُو بست خانہ و دو دوکان و یک چشمہ و چاوڑی دارد کُنّہ وَاسَلْ چہتر کلاں مع چشمہ و سی خانہ دارد۔ اُورا اُوڑی سی خانہ و سہ چشمہ می دارد۔ تِرُوَاسَلْ پنجاہ خانہ و سہ چشمہ و چہتر دارد۔ کُرڈاچیری قریب پنجاہ خانہ دو دوکان و چہار چشمہ و منڈف دارد۔ کَلِیْیرِیم منڈف عالیشان و چشمہ و چہتر و سی خانہ و دو دوکان و یک باغ دارد و رودِ وِنّار در آخرِ آں از سمت مغرب میگذرد، ازیں جا حد ترِوالور منتہی شد و از دیہ آئندہ سرحد تعلقہ منیار گڑی است۔ نیڈامنگلم نہایت آباد است ہزار خانہ و صد دوکان و یک چہتر راجۂ تنجاور کہ بہ محتاجان تازہ وارد روزمرّہ می رساند و ہشت چشمہ و چند قطعہ باغ و یک چاوڑی و منڈف دارد و رودے ازانجا جاری است از دو سہ روز جادہ پیمایاں بشدت تابش آفتاب آب و تاب خود درباختہ بودند و خلاصہ ایں رباعی حضرت خواجہ ابوسعید ابوالخیر قدس سرہ ورد خود ساختہ

یارب سبب حیات حیواں بفرست
وز خوان کرم نعمت الواں بفرست
از بہر لب تشنہ طفلان نبات
وز دایۂ ابر شیر باراں بفرست

چونکہ رحمت عام الٰہی شامل حال بندگان عاصی است و بہ سقائے ابر حکم

Mannargudi (R.S.) ۳ے Vennar ۲ے Koradacheri ۱ے

Nidamangalam ۴ے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آبپاشی و بموکل باد حکم مروحہ جنبانی شد تا اہلِ غربت کہ از خانمان خود چوں عندلیب گم کردۂ آشیاں جدا افتادہ اند مبتلائے کربت حرارت نشوند۔ بفرمانِ واجب الاذعان از شب ترشح پیدا گردید و ہوائے سرد می وزید۔ در چندیں منازل منزل امروز بمنتہائے خوبی و لطافت بنظر آمدہ کہ جانب راست جویبار و بکنارش و جانب چپ سبزہ زار جلوہ دادہ، بسبب توفیر زراعت تنگی راہ بود علاوہ اینکہ در زمان واحد آمد حضور مع محلات و لشکر و احمال و اثقال و اسباب بازار عجب کیفیتے پیدا کرد کہ بہ بیان نمی آید و چنیں اتفاق بندرت دست می دہد، خیابان بند ازل کشت عمر و دولت خداوندی بہ سرسبزی جاوید رساند و بوسطہ آنجناب عالمے را کامیاب فرماید آری۔ ؎

کشت امید غریبوں کی جو کوئی سبز رکھے

اس کے اقبال کی کھیتی بھی ہری رہتی ہے

بعدِ ورود در منزل حضور بترتیب میز پرداختہ مع برادر والا اختر و ہمراہیان مفصلۂ ذیل و چند سردار انگریز ذائقہ آشنا شد، شرف الامراء بہادر خال کلاں حضور و نجم الملک بہادر و میرزا محمد امین الدین بہادر از نبسہ زادگان عرش آرامگاہ معزالدین بادشاہ ہندوستان و اعتضاد الملک پسر منکوحۂ جنت آرامگاہ و خورشید الملک نبسۂ نواب ممدوح و امیر الدولہ حال نبیرۂ خواہر نواب موصوف و سہراب جنگ پسر حیدر جنگ مرحوم و اعظم الملک و صفدر جنگ و حافظ یار جنگ

ؔ این جا جملہ ذکر کردہ و بعد ازاں قلمزد کردہ و آں این است

"اگرچہ این بیت از نواب عمدۃ الامرا بہادر مرحوم ممتاز تخلص است کہ بیان واقع فرمودہ و خود برخلاف آں عمل نمودہ تجاوز اللہ عنہ"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و این خاکسار ہم کہ چوں مدحسابی است شریک بود از فریق دیگر گورنمنٹ ایجنٹ میجر میکڈنل و کرنل منرو و کپتان حفرس و آفیسر ڈکس بیل و شش سردار علاقہ بٹالین اجتماع داشتند و باینہا دعوت میز روز دوم نیز شد، رقاصگان ہنود کہ از منزل مذکور و تعلقہ منیار گڑی[۱] برائے مجرا ہمراہ رکاب بودند باداے رسم پاکوبی بانعام معقول سرفراز شدند، و بعد نصف النہار برخاست مجلس گردید و خود بدولت بمحل سرا رسید۔ و بمسٹر گاٹن کلکٹر تورہ ہفت خوان مرحمت گشت، بعد فراغ تمامی امور نہضت و تیاری میز و اختتام محفل طرب شدت باد و باران مہمانداری خداوند نعمت ما مع تمامی لشکر برداخت ازانجاکہ کریم صفتاں دعوت را بجان منت قبول می کنند، بمقتضائے نیک طینتی و حسن اخلاق بسرور خاطر اجابتش فرمود چوں بامتان نظر دیدند مہمانے بود کہ بہ تمثال مہماندار نزول یافتہ۔ جناب خداوندی آنرا بجائے مہمان عزیز دانستہ در خدمتگذاریش چنداں تگاپو و جستجو نمود کہ شمۂ ازاں بمعرض تبیان نمی آید۔ یقین می دہم کہ در مدت العمر خود کہ اکنوں سال سی ام است و حق تعالی بترقی روز افزوں بسن طبعی رساناد ایں قدر مشقت گوارائے مزاج مبارک نفرمودہ باشد غرض مہمانی آں قسمے متوجہ گشت کہ تمنائے مہمانی و مہمانداری بخاطرش نگذاشت و محنت اعظم بر خود برداشت، مہمان مذکور آنقدر بے مروتی ازیں عاجز ناتواں بعمل آورد کہ از شش جہت بر خیمہ محیط شد و حواس خمسہ منتشر کرد۔ بہر چار طرف کہ ناظر می شدم تسلطش می یافتم ازانجاکہ از غربائے بے مقدور تقدیم خدمت ذی قدرتاں محال است تا مقدور حاضر بودہ بمضمون ع

طاقت مہماں نداشت   خانہ بمہماں گذاشت

---

[۱] Mannargudi

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بجائے دیگر قریب رود آنجا فرود آمدم، از سہ پاس آں روز تا سہ پہر روز دوم کہ مہمان تازہ وارد حاضر حضور بودہ رخصت یافت، احتیاطاً مہر عالم افروز ما باحتمال باقی ماندن اثرش از روز نزول تا روز سوم کہ بست و یکم شہر مسطور بود لشکر را چوں ہالہ بگرد ماہ منور فراہم داشت، ہرگاہ تیقن کلی شد کہ مہمان آفاقی بضیافت مقبول بآب و تاب بمقام اصلی در رسید خود بدولت قصد سواری فرمود از نزول مہمان کہ بے ہنگام بود بہ ہر فردے از لشکریان زحمت تمام راہیاب گشت و ایں شعر آزاد بلگرامی مناسب وقت اُفتاد ؎

وارد بے وقت در محفل قباحت می کند
ابر در مہتاب با مستاں عداوت می کند

گلدستۂ چہارم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و دوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بسواری سمند سبک رو بمنزل پونڈی[۵۱] کہ از منزل گذشتہ مسافت دوازدہ میل میدارد التفات فرمود و بعد یکپاس و دو گھڑی شب بشکوہ و تجمل بسراچۂ خاص عزو شرف افزود۔ دیہاتے کہ بزیر سم بادپایاں درآمد برقم می آید۔ ادنور[۵۲] غربی است کہ چند کلبہ بفاصلہ قلیل از راہگذر و یک چشمہ و منڈف دارد فیمابین نیدامنگلم[۵۳] و دیہ مرقوم دو رود عارض میشود یکے کورّیار و دیگرے پامنیار،

روز پنجشنبہ ۲۲ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۶ مارچ سنہ ۱۸۲۳ء

Pundi ۵۱
Nidamangalam (R. S.) ۵۳ Adanur ۵۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کوڑی کوئیں[۱] مابین شمال و مغرب است چند کلبہ و محلہ برہمناں دارد آما پیٹھ[۲]
شمالی است مسجد و مقبرہ و آبدار خانہ و پانصد خانہ و پنجاہ دوکان و ہفت
قطعۂ باغ دارد اہل اسلام آں را پنروا سل[۳] میگویند، ایں مقام آباد کردۂ
دیپا بائی[۴] زن راجہ پرتاب سنگھ است، بیرون آبادی مذکور دو مزار واقع شدہ
یکے قبر سید منیر الدین حسین قادری است کہ پیش از صد سال از بلدہ فرخندہ
بنیاد حیدرآباد وارد ایں سرزمین شدہ بمحلہ خموشاں رفت، دوم شاہ
جعفر کہ بعلاقۂ قبرش چند کانی زمین بادرختان انبہ وغیرہ است و یک
چشمہ آب ہم دارد، وڈیار گڑی دیہ مختصر غربی است و باغاز آں مقبرۂ
سیدے است کہ باوا صاحب نام داشت و زیادہ از شصت سال است
کہ در سن ہشدہ سال مردانہ وار بمقابلہ و مقاتلہ کفار سشد بدکہ از قوم گلر[۵] بودند
زخم شہادت خورد۔ شالی منگلم[۶] نیز بطرف مذکور است دو تالاب و صد کلبہ و خانہ
و دو دوکان و سہ چشمہ دارد۔ پونڈی نیز بہماں سو است کہ بکنارش جدولے
از جوئبار میگذرد بست خانہ و دو سہ چشمہ دارد

گلدستہ پنجم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و سوم بوقت ماندن چہار گھڑی روز
حضور بر سواری سکھپاون طلائی بجلوداران مقررے بلکہ چند پالکی نفیس افزودی

۲۰ مارچ ۱۸۴۴ء روز جمعہ ۲۳ ربیع الاول ۱۲۶۰ھ

Punavasal [۳] Ammapet (R. S.) [۲] Kudikoil [۱]

Saliyamangalam (R. S.) [۶] Gollar [۵] Depa bai [۴]

بسرحد نواب چیتر که ده میل است و به پہلوی آبادی شہر تنجاور واقع رونق افزا شد و بسرراه از سواری مذکور فرود آمده بر اشہب تیز قدم سوار گشت دیہاتی که بمراکب فوج ظفر موج درآمد بشرح می آید. میبل ناتہاتم شمالی است بست خانه و پنج چشمه دارد. ترتی پلیری جنوبی است شصت خانه و ده چشمه و دو دوکان دارد. ماری اَمّن کوئل[۱] غربی است یک تکیه فقیر و قریب هزار خانه و هفتاد دوکان و ده چشمه و تالابی طویل و عمیق دارد که تا بشہر مزبور می رسد در نام شہر اختلاف است که تنجاور و تنجاور و تنجاوُر و چنجاور میگویند در دفتر باسم اول قلمی است، هنگامیکه نواب جنت آرامگاه باهتمام فرزند ارجمند خود نواب امیرالامرا بہادر فردوس مکان به تسخیر آں پرداخت تیمنا بقادر نگر مسمی ساخت، الغرض جائے مذکور شہرے است آباد که راجۂ آنجا عمدۂ راجگان و منصبداران بادشاہی است و از جنوبیان یعنی قوم مرہٹه مثل او در باجگزاران قلمرو کرناٹک مقابله ندارد که محاصل آنجا کروڑ روپیه است و بقبضه اقتدار کمپنی درآمده و ہمچو دیگر حکام براجۂ حال که شرفوجی[۲] نام دارد حصۂ پنجم می رسد اگرچه زبان زد ہر لفیر و قطمیر بود که راجه مرقوم به نیل سعادت محرم آستان فیض نشان خداوندی می شود لکن بوجوه چند که اصل الاصول آں نامساعدت طالع بود ازیں رتبۂ اعظم محروم ماند، با وصف آں قصور در آداب ریاست ننمود که بمجرد داخل شدن سواری مبارک دراں سرحد بر قلعه توپہاے تعظیم سر شد و نشان برپا گردید فوج کمپنی با فوج او سرراه براے سلام بہر دو جانب صف آراسته طنبور نواخت

---

[۱] Mariammankoil (R. S.) [۲] Sharfuji

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و تحصیلدار وغیرہ بطریق معمول تا منزل ہمراہ رکاب حاضر شد، حضور بوقت مغرب ازاں سواری فرود آمدہ باداے نماز پرداخت و بعد فراغ ازاں بخانہ ازیں بنحوے نمایاں شد کہ گویا در شب تاریک ماہ روشن طالع می شود و بسمت مغرب درخشانی برق با ابر سیاہ طرفہ کیفیتے می نمود کہ بلاتصنع مصرعہ افضل خاں لذتی کہ شاعر خوش فکر و از قوم بنوالوایط بود بزبان آمد ؎

برق پر میزد و از دور تماشا میکرد

بشکوہ وتجمل بطور سواری شب گشت بکمال آہستگی از مشعل افروزی تا خیمہ بوقت پنج گھڑی شب جلوہ آرا شد، کثرت خلایق براے نظارۂ رئیس ما بایں درجہ بود کہ مضمون ضرب المثل برگ درختان شمردن و ریگ بیابان پیمودن بر آنہا صادق می آمد، چونکہ اتفاق گذر سواری خاص درون شہر نشد بلکہ از کنارِ قلعہ گذر کرد لہذا احوالش بطریق اجمال قلمی گردید، گذرگاہ فضاے دلکشا بود بغایت وسعت کہ اگر دراں سرزمین لشکر پنجاہ ہزار بلکہ مضاعف آں نزول یابد گنجائش دارد۔ نواب چھتر ایں لفظے است کہ شہرہ یافت فی الحقیقت سراپا چاوڑی بنا کردہ ہیچ حاکم از حکام گذشتہ درانجا نیست نامش بلحہ توپ بود چہ توپ در زبان اروی بمعنی درختان است و بسایۂ آں بلحہ بائی کہ از علاقہ دران راجہ بود فرود آمدہ بایں اسم اشتہار پذیرفت و آں متعلق است از دیہ مالس بیٹھ کہ نا مانوس محض باشد چند کلبہ و منذف راجہ و یک چشمہ و چاہ عمیق و تاریک کہ مشابہ از گور عاصیان است میدارد۔ و کلبہا خارج از شاہراہ وقوع یافتہ دریں منزل خیمہ ہاے لشکر باہتمام مولوی میر محمد صالح بخاری

Manuspettai

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

مغنی لشکر ظفر پیکر کہ مرد دانا و سلیقہ شعار است بدرستی و راستی نسبت از منازل گذشتہ برپا شدہ علی الخصوص نصب خیمہ خاص منقش باناتی با فرش ہمرنگش تازہ لطافتے داشت کہ گویا آسمان و زمین بہ گلکاری گوناگوں و بہار بوقلموں بنظر آمدہ و چسپیدگی قنادیل بر ستون خیمہ و درمیان آویزش درختان بلورین طرفہ نظارہ می نمود کہ شب تار فلک را بچراغانِ انجم آراستہ آرائش مسند زردوزی مخمل سرخ کاشانی با شامیانہ آں قسم و ستون و صدر جہرہ طلائی لطف بر لطف می افزود و تماشاے ایں مقام دل آرام معنی ؎

عیاں شد معنی نورٌ علیٰ نور

محل نمود ازانجا کہ جناب قدسیہ مع محل عالیہ و صاحبزادی از منزل ینرامنگلم[۱] کہ بجوش اعتقاد بزیارت درگاہ معلی تشریف فرما شدہ بود خود بدولت و اقبال در انتظار مقدم تا یک روز و بعد ورود جناب ممدوحہ بسبب عذر بارش تا سہ روز محمل اقامت آراستہ و بتاریخ بست و چہارم بہ تحصیلدار آنجا بعنایت فرد شال سرخ و چیرۂ مہتابی بوٹہ دار سرفراز ساختہ و بصبح بست و پنجم بہ تیاری میز پرداخت و بشب بست و ششم مجلس عرس شریف جناب امیر المومنین ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاہ ولا حرمنا من برکاتہ کہ خیر البشر است بعد حضرات انبیا علیہم الصلوٰۃ والسلام در صحن خیمہ خاص بترتیب دو سہ خیمہ عالی شان مرتب شد و ہمہ اہل امتیاز چہ موافق مذہب و چہ مخالف مشرب کہ ہمراہ رکاب بودند فراہم آمدند، جماعہ موافقین نصرھم اللہ تعالیٰ نصراً عزیزاً بذائقہ اش سعادت سرمدی حاصل نمودند و مخالفین ھداھم اللہ تعالیٰ

روز شنبہ ۲۴ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۸ مارچ سنہ ۱۸۲۳ء

روز یکشنبہ ۲۵ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۹ مارچ سنہ ۱۸۲۳ء

روز دوشنبہ ۲۶ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۱۰ مارچ سنہ ۱۸۲۳ء

۱؎ Nidamangalam (R. S.)

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ تسلط و خوف حضور کہ فرزند دلبند حضرت فاروق اعظم یعنی الناطق بالعدل والصواب امیر المومنین عمر ابن الخطاب رضوان اللہ تعالیٰ علیہ است چار ناچار شکم سیر کردند، اہل حرفہ آنجا تا اقامت حضور انواع تحایف بر دولت سرائے خداوندی می آوردند، و موافق مرتبہ خود انعام می یافتند، خصوصاً عطاران باظہار سبز درختاں و گلدستہ ہائے اقسام گل مثل موتیا و سمن و گل تکمہ و صد برگ و گلنار و گل خورشید و گل گڑہل و گل داودی سفید و زرد و گل شبو و ریحان و مرزنجوش و امثال آنہا بترتیب و تہذیب پرداختہ بر در بارگاہ رئیس ذی ہمت ما منتظر می ایستادند، چونکہ جناب خداوندی حق شناس و قدردان است و محنت احدے برباد نمی دہد و کف زر پاش او رشک ابر نیساں و دریائے او قایل ایں بیان کہ ؎

تہی کن کیسۂ کاں غارت سامان دریا کن
بمن دہ آنچہ داری لے خدا ہمت تماشا کن

نذر ہر کس قبول نمودہ بعطائے انعام سرفراز می فرمود بفضل الٰہی بر احوال آنجناب مضمون ؎ جواں بخت و جواں دولت جواں سال

صادق می آید، برائے تفریح مزاج و انبساط خاطر یک دو شب گلدستہا وغیرہ با افزایش فواکہ تحویل باغبانی کہ از قوم مغلیہ است و از ایران زمین تازہ وارد است و در گلکاری و ترتیب باغ مہارتے دارد نمودہ حکم فرمود کہ بصحن بارگاہ بترکیب چمن و خیابان بندی پردازد و خانہ باغ مرتب سازد، نا مبردہ باہم جنس خود کہ ہر دو بعہدہ یساولی ملازم سرکار اند بسلیقہ خوش و روش دلکش بخیابان بندی و میوہ فشانی و آرائش چمن پرداخت کہ نمونہ گلزار کشمیر ساخت و از نظارہ اش نظر ناظر نضارت وافر می اندوخت، و آتش باز برائے ملاحظہ حضور انواع آتشبازی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

می سوخت ہوائے بر چرخ از ستارہ فشانی باجرام کواکب بے رونق و نور می نمود و افروختگی نلہ و انار بر فرش زمین گلہائے ماہتابی می افزود، دریں حال ایں بیت دعائیہ بیاد آمد ؎

پھولے دولت کا ترے باغ سدا چوں گلریز
رہے خنداں ترے اقبال کا مُنہ مثل انار

در ایام اقامت دریں مقام رسیڈنٹ[1] یعنی وکیل از کمپنی کہ متعین راجہ است مع ڈاکٹر او از ملازمت حضور سرفراز شد و عطر و پاندان عنایت گشت ۔

گلدستہ ششم

روز چہار شنبہ ۲۸ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۲ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و ہشتم قریب برآمدن دو گھڑی روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بجلوس نالکی سبز با جلو معمولی متوجہ منزل سِنگی پٹی[2] کہ از مقام گذشتہ بعد سیزدہ میل دارد گردید و ہنگام بلند شدن دہ گھڑی روز زیب و زینت بخشید، راجۂ مذکور ہنگامِ سواری بفرودگاہ توپہائے تعظیم موافق معمول سہ بار سر کنانید و گولنداز بر طبق قاعدۂ فوج بسلام شمشیر برداختند، در راہگذر دو قریہ در آمد، پلیارپٹی[3] میانِ مغرب و جنوب است، خانہ سفالی و کلبہ خس پوش قریب صد و سہ دوکانِ مختصر و یک چشمہ آب دارد، ولم[4] باصل وَلَم است مابین شمال و مغرب قبل از تسخیر تجاور درانجا قلعۂ بود کہ انہدام کلی یافتہ مگر از علامتش خندقے

۱؎ Resident ۲؎ Sengipatti ۳؎ Pillaiyarpetti
۴؎ Vallam

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باقی است و متصل آں مقبره ایست قدیم که اکثر قبور آنجا چوں نام اموات محو گردیده در انجا قبرے است بر چبوتره بلند که شخصے توکل شاه اسم بامسمی در حالت حیات بمضمون موتوا قبل ان تموتوا قبر تیار کنانیده داخل گردید و حکم بندشش آں نمود ؎

کس را وقوف نیست که انجام کار چیست

اگرچه ایں امر خلاف شریعت غرا است احدے را متابعتش لازم نیست لکن چنیں معاملات در مشرب اهل فنا عین کمال است طعن نباید نمود، حضرت خواجه میر محمد درد دهلوی قدس سره الزکی که طریقهٔ نقشبندیهٔ ابوالعلائی داشت و صاحب کمال بود مخمس او بر محل بیاد راقم آمد ؎

ہم وحشیوں کے دل میں کچھ اور ہی امنگ ہے
وحشت بھری ہے دل میں کچھ اور ہی تو رنگ ہے
ان گشدوں کے آگے عنقا بھی دنگ ہے
اہل فنا کو نام سے ہستی کے ننگ ہے
لوح مزار بھی مری چھاتی پہ تنگ ہے

شعر جناب اوستاذی و قبله گاهی روح الله روحه الزکی بریں حال ربط تام می پذیرد

؎ گر شوق ہے بقا کا تجھکو اے یار جانی
ہستی کا حرف لوح خاطر سے تو مٹا دے

در آخر سرحد مذکور فیل سرکار که موسوم به تخت رواں بود به تختهٔ خاک لاش خود انداخت یعنی برائے دفع بلائے حضور نثار شد۔ سنگاپٹی[۱] آنرا

[۱] Sengipatti

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

چنجی پٹی و سنگ پٹی ہم گویند جانب جنوب واقع یک تکیہ فقیر و پنجاہ کلبہ و دہ دوکان و دو تالاب و دو چشمہ آب دارد، دریں ضلع اکثر گلر[1] اقامت میدارند و قوم مذکور کافر سخت و راہزن اند، چنانکہ خود بدولت بعد نزول بلشکر حکم منادی فرمود و بخیمہا خدمتگذاران حضور فرستاد کہ دریں مقام فتنہ دزدان است ہر یکے بہوشیاری و خبرداری در وقت شب محافظت اسباب پرداز

گلدستہ ہفتم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و نہم روز پنجشنبہ ہنگام بر آمدن دو گھڑی روز بر نالکی عنایت سلطانی رکوب فرمودہ با توزوک مقرری بمنزل تاواکوڈی کہ بنٹواگڑی مشہور است و فاصلۂ دوازدہ میل میدارد. بوقت یکپاس و دو گھڑی روز رونق افزا شد، از منزل دیروز تا منزل امروز زمین کشت و کار است و آبادی دیہات ندارد مگر دیہے است موسوم بہ شانارپٹی[2] کہ از منزل گذشتہ اتصال دارد دراں بست و پنج خانہ و یک دوکان و تالاب و چشمۂ آب است تا فرودگاہ ہیچ مکان و سرا بنظر نیامد و تالاب راے ونام پٹی و تالاب ترولاپٹی بفاصلہ تیز پرتاپ از شاہراہ می ماند و دو چشمۂ آب بتفاوت یک کروہ است و تالاب والا وِنڈان کوٹی متصل منزل تاواکوڈی دیہے است عزبی کہ دو صد کلبہ و خانہ و چہار دوکان و ہشدہ تالاب و دو چشمۂ آب میدارد۔ مسٹر لشنگٹن[3] کلکٹر نتھرنگر ازینجا تا منزل تلور سرحد ا

روز پنجشنبہ ۲۹ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۳ مارچ ۱۸۲۳ء

---

[1] نام قومی از کفار در مدراس Gollar

[2] Sanarapattai [3] Lushington

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است بملازمت حضور درینجا بهره اندوز شد، جناب خداوندی موافق عادت عطر و پان وغیرہ مدارات فرمود و از بکاولی خانہ ہفت تورۂ طعام بفرودگاه او روانه نمود، ہر کلکٹر کہ دریں منازل حاضر دولت سرا میشود ایں قسم تواضع ازو در آغاز و انجام سرحد ہم بعمل می آید .

گلدستہ ہشتم

روز جمعہ بیست و جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۲ مارچ ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بسلخ ماہ مرقوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی شب روز عیدالمومنین رئیس دین پناہ ما بجلوس سکھساون طلائی با تمامی پالکی نشینان و سواران مرد آدمی و جلو کثیر ہمچو سواری جلوہ آرائے از مدراس بارادۂ دارالامارۂ قدیم کہ عبارت از صوبۂ دارالنصر نتھر نگر است و از منزل گذشتہ مسافت دوازدہ میل دارد سرگرم جلوہ فرمائی شد، امروز در گذرگاہ قریہ واقع گشت کہ موسوم بشولا[۱] ماڈیوی بود شصت خانہ و دو دوکان و دو چشمہ آب و دو تالاب و یک جدول دارد کہ از جوئبار تالاب می گذرد تا مثل کوناگڈی[۲] است، معہذا چند دیہ مثل نول پیٹ[۳] و کٹہ پٹ[۴] و ورہیری[۵] و امثال آں بچپ و راست ماند چونکہ نیر گیتی افروز یک نیزہ بالا شد خود بدولت از سواری مذکور متصل کوہ پن ملہ[۶] کہ بزبان اہل امتیاز از بتنگار گنڈہ مشہور است فرود آمدہ بخلعت فاخرۂ زردوزی و زیور مرصع برنگی خود را

۱ے Solamanderi ۲ے Kuvalagudi ۳ے Navalpattu

۴ے Kottapattu ۵ے Varaganeri ۶ے Golden Rock (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آراست کہ آفتاب جہانتاب از تابش مہر منور ما بآتش حسرت درسوخت و از تار شعاعی چادر حجاب بردوخت، از دستار زرتار بافزایش سرپیچ جواہر و جیغہ پر کیسرے لطف تمام نمایاں گردید، و دل الفت منزل بے افتیار این شعر برجستہ بزبان رسانید ؎

دستار زری ہے مرے خورشید لقا کا
جوں سورۂ یوسف پہ ہو سرلوح طلا کا

بعد ازاں بمضمون ؎

بحمد اللہ آں سرور شہ زور
زسنگھاسن آمد سوے پشت بور

بتمکین تمام و تجمل تمام بر مرکب سبک خرام کہ ہمشکل تخت رواں بود رواں شد، و بعد اندک رفتار بر عماری سبز والا جاہی کہ اگر چرخ اخضر بران نثار شود زیبا است زیب افروز گردید، و برادر والا اختر نیز بسرپیچ وجیغۂ مرصع زیباور شدہ در خواصی بہ دو زانوئے ادب نشستہ مورچل می جنبانید بمجرد ورود سواری خاص بسرحد صوبہ مرقوم بر قلعہ ۳۱ بار توپہاے تعظیم بلند آوازہ گشت و نشان عزت برپا ازانجا تا قلعہ بلکہ تا در دار الامارہ آنقدر ہجوم تماشائیان بود کہ ساخت آں سرزمین بر راہ نوردان تنگ آمدہ، علاوہ آنکہ از عروس کالوہ تا دروازہ حصن کہ قریب مسافت یک میل باشد کرنل مکلیر کہ اکٹنگ جنرل است با یک رجمٹ ترپ سواراں شمشیر کشیدہ و دو بٹالین جوانان بار و یک رجمٹ سولجر بنادیق بر دوش گرفتہ با جماعۂ سرداران فوج از قوم انگریز زیادہ از صد کس باشند با نشانہاے رنگارنگ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

علاقہ سپاہ برائے مجرائے حضور بر طبق قواعد دو راستہ صف آرا بودند، نواختن سازہائے ولایتی مانند نَے و شبابہ و طبلان و دف و الغوزہ و طنبور و دن ڈھول وغیرھم در نہایت دلفریبی بود کہ جان ناتوان را آرام و دل رنج کشیدہ را راحت تمام می بخشید، الغرض بشوکتے کہ لایق طرز ریاست و شایان شان امارت بود. بوقت برآمدن یکپاس و دو گہڑی روز از راہ دروازہ نو کہ بفرنگی دروازہ مشہور است آں نبیر اعظم بہ بیت الشرف جا فرمود الحمدللہ علی ذالک ؎

اٹھ گیا بہمن و دی کا چمنستاں سے عمل
تیغ اردی نے کیا ملک خزاں مستاصل

ایں خاکسار و چند اشخاص دیگر از حضار مجلس بفرط دولتخواہی باداب تہنیت و ادائے نذر پرداختند کہ رئیس مابعد سہ پشت بارث آبائی داخل دارالامارہ گردید و بخزانہ عامرۂ وجود باجود خود بایں مقام کہ گمنام شدہ بود زیب و رونق بخشید اللّٰھم متع المسلمین بطول حیاتہ و ادم بلطفک الاعظم ایام دولتہ آمین اندکے احوال آنجا آشنائے قلم میگردد کہ صوبۂ مذکور در قدیم الایام مشہور از تِرِسِرپور بود، بسبب مرور ایام بلسان خاص و عام از ترچناپلی اشتہار پذیرفتہ، میگویند کہ سابق بریں ملک تِرِچلا کہ دیو رجیم بود و صاحب سہ سر و برادر دساسر راون قبض و تصرف می داشت و احدے از بنی نوع انسان براں دست نمی یافت چونکہ ارشاد صدق بنیاد جناب مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام است کہ الاسلام یعلو ولا یعلی اینجا دین متین بدستیاری حضرت نتہر ولی قدس سرہ الزکی نوعے تقویت یافت کہ سرامد شیاطین مقتول شدہ بدار البوار شتافت، حتی کہ نشان او یعنی بتِ لِنگ کہ کفار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بپرستش آں می پرداختند سرش از تن جدا شدہ بجائے افتاد و اندک
جسم بسرزمین فرو رفت۔ بالائے آں چراغ مزار ممدوح تا ایں دم روشن است
اگرچہ ایں قصہ از ہنگام خرد سالی زبانی سال خوردان بگوش ایں حق نیوش می رسید
الحمد للہ اکنوں بطفیل ہمراہی آقائے خود برائے العین معائنہ نمودم، و سر کفر بچراغ
اسلام منور دیدم، قصہ ایں معنی طولانی است و بتحریرش طومارے باید، القصہ
در قلمرو کرناٹک پایانگھاٹ بعد آبادی مدراس شہریست آباد و بلدے است برکت
بنیاد کہ بسا اہل دل از اولیا و علما و صلحا و مشایخ و فقرائے آزاد گنج ہستی را
دریں کنج ویران نہاں کردہ اند و بر دولت دنیائے فانی کہ سرور دو عالم صلی اللہ
علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حق آں فرمودہ "الدنیا ساعۃ لیس فیہا راحۃ"
پشت پا زدہ مثل نو عروسان خلوتگاہ قدم بفحوائے "نم کنومۃ العروس" بخواب
راحت رفتہ، تفصیل ایں اجمال بعد اتمام احوال شہر بقید قلم آوردہ خواہد شد
ہرگاہ ملک مذکور در سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ ہجری بعد ارتحال نواب
عمدۃ الامرا بہادر مرحوم تحویل اہل کمپنی شد کلکٹر شہر مسطور بخانہ شماری قلعہ
مع دیہات متصل آں پرداخت نوبت بیک لک و چند ہزار رسید و دوکان ہمہ قسم
بیک ہزار منتہی گردید۔ قلعہ اش تا ایں مرتبہ وسعت دارد کہ زیادہ از ربع آبادی
دراں گنجائش پذیرفتہ حتی کہ کوہ بلند کہ موسوم بکوہ تایرمان و بآں سو بعض کرشمہ
ولی معلی نمایان است محیط شدہ و استحکام دارد و بقول نواب آصفجاہ ثانی یعنے
نظام الملک نظام الدولہ سید احمد خاں بہادر ناصر جنگ شہید علیہ رحمۃ اللہ
الوحید ناظم ملک دکن لسد سکندری خطاب یافت، قصہ اش اینکہ در عہد
تسلط نواب شمس الدولہ حسین دوست خاں بہادر غضنفر جنگ عرف چندا صاحب مرحوم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بر نواب جنت آرامگاہ کہ دراں ایام مخاطب بسراج الدولہ بہادر منصور جنگ بود عرصہ مقاومت تنگ آمدہ بحضور نواب معلی عرض کرد و اعانت خواست ازانجا عنایت نامہ درجواب صدور یافت و برجبینش بدست خاص بدیں عنوان زیب تحریر شدہ کہ مثلا قلعہ از موم باشد و قلعدار از صنف اناث و حربہ اش از سوزن میتواند شش ماہ قلعہ را بحفاظت باید داشت چہ جائے آنکہ مثل شما بہادر و بہادر زادہ و قلعہ ترچناپلی کہ دم سد سکندری می زند بدست باشد و فوج فیروزی درصدد اعانت می تواند سالہاے سال محفوظ باشد انتہی کلامہ''۔

آبادی خوب است و طرح باغات و عمارات مرغوب فقط باغات سرکار ہشدہ قطعہ، مثل مرتضی باغ و حیدر باغ و حسن باغ و نہر باغ و منور باغ و انور باغ و امیر باغ و باغ نجیب اللہ خاں و باغ معتبر خاں و سنگار باغ و امثال آنہا در نہایت خوبی و سرسبزی است و عمارات قدیم و جدید ہم قریب منزل باشد ہمچو جہاں نماکہ بکمال ارتفاع است و تمنای سرسائی تا گنبد خضرا میدارد و خلیفہ محل و روشن بنگلہ و محل فرش باناتی و چھکہ ولاسم کہ بناے قدیم راجگان بود باوجود امتداد ایام درغایت استحکام است و عمارات زمانا ہرگز بدرستی آں نخواہد رسید، مساجد درون و برون قلعہ ہم قریب بست منزل خواہند بود علی الخصوص مسجد محمدی سنگ بست بنا کردہ نواب جنت آرامگاہ باہتمام قطب الدولہ حسن علیخاں جاگیردار بندر مچھلی پٹن کہ دراں ایام در حضور نواب معلی علاقہ میداشت بمنتہاے صفوت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و مضبوطی و خوش قطعگی است کہ معمار عقل بتوصیفش تر زبان و بصحن آں
حوض عریض و طویل است کہ افزوں از مضاعف دہ دردہ باشد و فوارہ دراں
جوش می زند و ہجوم ماہیان عجب جلوہ میدہد مدرسہاے دو منزل گرداگرد
آں بلطفے مرتب گشتہ کہ مشرف است بسیر و تماشاے در دارالامارہ و چوک و
شارع عام بحسن اتفاق فرودگاہ راقم بمدرسہ گردید و کیفیتے بہم رسید کہ
بعونہ تعالیٰ بیک جانب بیت اللہ و بجانب دیگر دارالامارۂ رئیس دین پناہ کہ
ہم نفع دین یعنی ادائے نماز پنجگانہ بجماعت و ہم فائدہ دنیا یعنی اتصال از
دولت سراے ولی نعمت کہ ذریعہ رفاہ حال و مآل است و ضمنا بسبب قرب
شاہراہ وغیرہ بمضمون ؎

ہوتا ہے ڈھلے دن سے تماشا گجری کا

سیر و تماشاے ہر قسم موجود او تعالیٰ درجلدوے ایں سلوک کہ بے خواہش راقم اتفاق
ہمراہی افتاد و ہیچ امر لب کشائی نمی کند، برکات دارین بہ رئیس ما نصیب فرماید
و بشجر وجود باجود او از ہمیں ثمر نورس دولت بارور نماید ؎

ایں دعا از من و از جملہ جہاں آمین باد

بیرون قلعہ دو رود عظیم الشان است یکے موسوم بکاویری[1] و دیگرے بکولرام و
میان دو آبہ دو شہر مختصر است اولا مسمی بسری رنگ[2] و ثانیا بجھمکیسر کہ معبد
عام ہنود است و دریں ملک آں را بجاے سومنات و بنارس میدانند۔ تعریف
بتکدہ ہاے مذکور آنقدر زبانی ہر فردے از ہنود شنیدہ ام کہ خارج از بیان است
ازانجا کہ حمیت اسلام بوقعی ممانعت ایں معنی می پردازد قلم انداز نمودم کہ بجز

[1] Kaveri [2] Srirangam

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

محنت حصولے نیست، معہذا بہ تحریر احوال مفصلش ابنائے روزگار کہ بدگمانی و افترا جزء ایمان آنہا شدہ است باین معنی متہم خواہند کرد کہ راقم نیز بتماشائے آں پرداختہ باشد عیاذاً باللہ بفضل ہادی برحق و موفق مطلق این خاکسار از ایام طفلی گاہے باین سیر و تماشا قدم بر نداشت بلکہ از اکثر منہیات اعراض کلی دارد او سبحانہ تعالیٰ باین خاکسار و جمیع مومنین توفیق خیر عطا فرماید و از امور مخالف شریعت غرا تجنب دہد۔

الحال شرح آسودگان نامور اینجا و شطرے از احوال برکت مآلِ آنہا برقم می آرم و عمر گرانمایہ دراں صرف می کنم تا بمودلے عند ذکر الصالحین تنزل الرحمۃ" کسب رحمت نمایم و از دل رنج کشیدۂ خود دفع زحمت نمودہ یادگار عظیم بجہاں فانی باقی دارم چنانکہ بابائے عاشقاں علیہ الرحمہ والرضوان میفرمائد

ع بماند سالہا این نظم و ترتیب
زما ہر ذرہ خاک افتد بجائے
غرض نقشے است کز ما یاد ماند
کہ ہستی را نمی بینم بقائے
مگر صاحبدلے روزے برحمت
کند در کار این مسکین دعائے

سرآمد اولیائے این بلاد حضرت نہر ولی قدس سرہ الزکی کہ نام نامیش سید بابا مطہر الدین سرمست طبل عالم است ساکن استنبول دارالخلافت روم و از حکام آنجا بود، القابش بمتابعت اسمائے حسنی نبود و نہ رسیدہ ہنگام ورود ہفتصد مرد پالکی نشین بجلو داری ہمراہ رکاب فیض انتساب می داشت صاحب ولایتی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بود کہ نسبش بدرجۂ ہشتم منتہی میشود بجناب ہدایت مآب امام چاربین سرور ارباب تمکین سید الساجدین حضرت امام زین العابدین علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ بقوت دین متین بکفر این ملک بشکست فاحش پرداخت و غلغلۂ کرامات و بزرگی ورشش جہت بلند آوازہ ساخت خرقہ ارادت از ... مرید حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی قدس سرہ الزکی پوشید و بوقت باز یابی بحضور احکم الحاکمین بپانزدہم رمضان المبارک ۶۷۳ھ شش صد و ہفتاد و سہ ہجری بعمر مقدس جناب وسیلہ و حامی ما درہر دو سرا اعنی رئیس المحبوبین علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا در رسید، چنانکہ تاریخ وفاتش اینست ؎

ظہور مظہر حق نور سید الثقلین
شہ مطہر دین طبل عالم کونین
سوال سال وفاتش نمودم از ہاتف
جواب آمد از عرش نور نور العین
۶۷۳ھ

اگرچہ از ادنی تا اعلی بزبان او قایل نہ صدسال اند - و بعض مجاورین باثبات این معنی از چند کس بمناظرہ بلکہ بمجادلہ پرداختند حالانکہ تکرار آنہا خلاف واقع است و غلط محض، القصہ اگر بتفصیل کراماتش پردازم دفترے باید تا درین پرکالۂ کاغذ چہ رسد، گنبدش بیرون قلعہ از دروازۂ[۱] لوکہ اتصال دارد و باطراف تا مدنظر شالی زار جلوہ میدہد کہ نظارہ اش انظار را نضارتے می بخشد و عروس کالوہ[۲] کہ جدولے است از نہر کاویری بیاین

[۱] "کہ بفرنگی دروازہ مشہور است" این فقرہ در نسخہ قلم زدہ شدہ است

[۲] کالوہ لسانا காலவாய் لفظ تامل است کہ بمعنی جدول است* درا صل بیاہ‌ است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دروازه بیرون جاری است، احاطه درگاه آں مرد خدا وسعتے دارد که قبه شریف و چہار نشیمن فقرا و سرا و در عقب مسجد و چشمہ و گرد و پیش کثرت قبور و صحن پہن و بر در دو نقار خانه یکے ازاں میاں خاص و دیگرے بعلاقۂ نواب جنت آرامگاه گنجایش پذیرفته، اندرون گنبد چہار قبر است اول تربت آنجناب و ثانی مرقد حضرت شمس گویاں که خواجه تاش یعنی مرید یک پیر و از ہمراہیان بود که گرد ہر دو مضجع مجمر برنجی است که براں از کار نقرئی مزین شده و بپائین مزار عبد الرحمن بھنڈاری یعنی تقسیم کنندۂ بخشش فقرا و گور ماما جگنی که دختر راجه بود بخلوص اعتقاد بخدمت آں ولی الله شرف اسلام پذیرفت، و به پہلوش طوطی دفن یافته که آنحضرت با دختر مرقوم پرورش می فرمود.

حضرت سید فتح الله لوزی علیه رحمة الله الباری بالائے خندق

بپایه دیوار قلعه مدفون است و برائے نمایش بقدر یک و نیم دست قبر او اندرونِ برج بطاقچۂ ترتیب داده اند و گذرگاه در آب مذکور یا بر دیوار که بقدر یک دست عریض است واقع شده و برسائی تا آنجا ہنگام برشکال که خندق از آب لبریز می باشد مشقت و دشواری است، قصه آں سید بزرگوار چناں مستفاد گردید که زمانش طویل است، بعضے گویند که معاصر ولی ممدوح است و بعضے متاخر ازاں در ہر صورت پیش از بنائے قلعه درانجا مدفون شد، بسبب بعد زمانه نشانِ قبر او چناں محو گردید که مضمون آیه فخیمه کان لم یکن شیئاً مذکورا صادق آمده ہرگاه برائے تیاری قلعه که بار سیوم پایه دیوار کنده شد بسبب صدمۂ بیل بجائے گل گل آں خونیں پیرہن گل کرد، کفرۂ فجره بشدت قساوت قلبی از کارکن تا کارفرما بایں کار نمایاں ہیچ محض دانسته دیوار برپا کردند و آں خفاش طینتاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از انجا بعادت معہود چوں اہل شام بشام رفتند۔ وقتیکہ طلوع صبح شد پایہ منہدم دیدند و برپا کردند و تا ۳ روز بمضمون ؎

ہے شام کفر کو اسلام کے سحر پہ ہجوم

ہموں آتش درکاسہ موجود بود یعنی بغلبہ کفر علی الرغم تا ۳ روز در استحکام پایہ خون جگر می خوردند و دیوار مقصود را بانہدام کلی معائنہ می نمودند بریں حال شعر آزاد مناسب افتاد ؎

مپندار از ضعیفاں کار سنگیں بر نمی آید
کہ کوہے میشود صورت پذیر از خامہ موے

ناچار راجۂ آں وقت کہ از قوم راجپوار موسوم بوجی رنگ چکہ ناتھ نایک بود بعجز تمام حاضر شدہ نیت کرد کہ اگر دیوار بر پا شود بنائے قبر آنجناب سازم و زمین برائے مصارف آنجا گذاشت نمایم، چونکہ عجز مقبول دلہا بلکہ پسندیدۂ جناب کبریا تعالےٰ شانہ است از ہماں شب افتادن دیوار بموقوفی درآمد و باداے ہردو شرط پرداخت، در عالم رویا از سلسلۂ فقر و نام و تاریخ رحلت اطلاع بخشید بدوازدہم شہر رجب المرجب عرس اوست چنانکہ امسال راقم سطور شریک فاتحہ بود، میگویند کہ سید ممدوح قلندرے بود از طریقۂ سہروردیہ و خدمتگذاران مقبرۂ او فقرائے سلسلۂ جلالیہ ہستند، اظہار آنہا چنین است کہ ہم مشرب خود بود واللہ اعلم، بہرحال رجوع ہمہ سلاسل بوساطت جناب شاہ ولایت شیر بیشہ کرامت سیدنا امیرالمومنین علی مرتضےٰ کرم اللہ وجہہ اللہ سنے بجانب جناب سید العرب والعجم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم است و مقصود از بیعت بہر طریق حق کہ باشد وصول الی اللہ است و بس کہ الطرق الی اللہ بعدد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انفاس الخلایق" جناب ولی کامل مرزا عبد القادر بیدل علیہ الرحمۃ کہ بدو واسطہ
اوستاد جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی است می فرماید ؎

سیل ہر رہ کہ رود روے بدریا دارد

غرض سید سلاسل و طرق طریقۂ علیہ قادریہ است کہ سلسلۂ خداوندِ ما
سلطان الاولیا بود علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء و ہمہ اولیا و اہل سلاسل
فیض یاب مایدۂ نعمت آنجناب اند تا روز جزا اگر کسے دریں شک آرد و در حق
آنجناب حرف سبک بر زبان گذارد بیقین باید دانست کہ آں بے سر و پا از جادۂ
ہدایت ہزاراں مرحلہ دور است و بدست ضلالت رنجور" اللّٰھم نبھنا عن نومۃ
الغافلین" او تعالے بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم ایں خاکسار کہ بظاہر نیز
طالب سلسلۂ بیعت سراسر برکت اوست بزودی رساناد اگرچہ نقش غلامی راقم سطور
کان اللہ لہ فی کل الامور با جناب تقدس انتساب بوقتیکہ چہار ماہہ بشکم مادر بود
بثبوت رسید و متحقق گردید یعنی حضرت والد ماجد مغفور ملاذ اللہ قبرہ بالنور از
بزرگے درباب ولادت استخارہ کنانید بفضل قادر حقیقی در عالم رویا چناں معائنہ
شد کہ شخصے می فرماید خلاق مطلق فرزند عطا میکند باید کہ در غلامی جناب عبد القادر
سپارد و باین اسم مسمی سازد، آئندہ فرزند مذکور احتیاط ایں معنی دارد کہ با احدے
از لفظ غلام خود را مخاطب ننماید۔ بحول اللہ تعالے و قوتہ ایں خاکسار کہ اکنوں
قریب چہل سال رسیدہ و از بد و شعور بصدق دل در زمرہ غلامی جناب شاہنشاہ
اولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ ہمہ وجود توسل و اعتماد کلی دارد ثابت قدم
است و خلاف حکم بعمل نیاورد، آئندہ ہم بعون اللہ تعالے و حسن توفیقہ عزم بالجزم
دارد کہ از بادشاہ ہفت اقلیم ازیں لفظ مخاطب نشود ؎

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

حضرت شمس پراں علیہ الرحمۃ والغفران ہم مشرب و از ہمراہیان حضرت نتھر ولی بود، اندرون قلعہ بجانب کوجر گنٹہ بہ بست و ہفتم رمضان المبارک در انجمن خاک شمع ہستی خود را افروخت وجہ تسمیہ آنجناب بدیں منوال زباں زد خلایق است کہ بزور کرامت قوت پرواز تا خورشید می داشت لہذا بایں اسم شہرۂ آفاق شد و میتواند شد کہ حق سبحانہ تعالےٰ بخاصان درگاہ خود ایں قدرت عطا فرمودہ است، چنانکہ خواجہ میر محمد درد کہ احوالش بالا گذشت می فرماید ؎

ملک میں ہے نہ یہ قدرت نہ وحش و طیر میں ہے
مرا یہ دل ہے کہ دونوں جہاں کے سیر میں ہے

شخصے سست اعتقاد کہ قول او معتبر نیست می گفت کہ بسبب برہنگی نامش برہنہ بود و بزبان عالم بشمس پراں مشہور شدہ انتہی گفتار او محض افترا است زیراکہ آں بزرگوار سالک بود و بتکلیف شرعی مقید چگونہ مثل مجاذیب بحت و مجانین صرف عریاں باشد فافہم گنبدش مختصر با مسجد بنا کردۂ نواب شمس الدولہ بہادر مرحوم است و روبروے آں چشمۂ آبی است کہ بعض جہال سراپا ضلال بزعم باطل چناں قرار دادہ اند کہ ہر کس دراں غسل نماید سید میشود چنانکہ چند اشخاص اینجا ازیں حرکت پُر جرم و خطا خود را در زمرۂ سادات شمار می کنند و منبع فسادات گشتہ از روے حدیث شریف ہدف لعنت می شوند نعوذ باللہ من ذٰلک، حضرت ملا جامی قدس سرہ السامی می فرماید ؎

من ندانم کہ بانبی و علی
ایں چہ گستاخی است و بے ادبی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حضرت سید عبدالوہاب علیہ الرحمہ عالم باعمل و مرد اکمل بود مدفون است بر عروس کالوہ در افواہ عالم نام گرامی او بتقدس و کمال جاری است اعلی کرامتش تا حالت تحریر ایں قدر باقی است کہ اگر کودن طبع تا چہل پنجشنبہ خاک پاکش را آشنائے زبان کند، بلادتش مبدل بذکاوت میشود و از علم بہرہ می یابد چنانکہ اکثر تجربہ کاراں بکرات و مرات پیش ایں طالب علم باظہار آں پرداختہ اند، حضرت ممدوح از اولاد صحیح وسیلتنا غوث الوری علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بود و اوستاد شاہ فیض اللہ و شاہ نصیر الدین علیہما الرحمہ کہ احوال آں ہر دو مقدس بہ تحریر خواہد آمد بشششم ماہ شوال المکرم جاں بجاں بخش سپرد۔

حضرت شاہ فیض اللہ قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری ساکن شہر لکھنو بسمت راہ پتور در تینور کہ دیہے است میان شالی زار آسودہ، وگنبدے دارد کہ مدفنش بقبر یک مینار مشتہر شدہ حالانکہ بر قبہ اش مینار نیست بلکہ مسجد آں احاطہ منارہ بلند دارد، صفائی صحن و سایہ درختان وچشمۂ آب و قطعۂ باغ در نہایت خوبی و لطافت است کہ نظارہ اش دل را راحتے می بخشد بیقین می دانم کہ در مقابرہ ایں آبادی ہیچ مکان چنیں دلکشا نیست، میگویند کہ شاہ موصوف اہل دل و صاحب اعمال و دعوت بود کہ ہرگاہ بر سفال آب نارسیدہ نقشے مرتب کردہ اندک گردش می دارد، معًا کارفرمائے آنجا چوں گردباد سرگرداں شدہ بہوائے آں حاکم باطن ہمچو غبار شوریدہ حال می رسید و از سرگذشت سرگردانی آگاہ می گردانید، در ہماں حالت برآمد امور حاجتمنداں می فرمود، ایں ہم مشہور است کہ بمجرد ورود دریں جا داخل گنبد حضرت ولی معلی گردید و در عرصۂ قلیل بنہایت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فیض باطن رسید از مدفنش آثار زیارتگاه مردان خدا معلوم میشود و دل را کششے می کند، آخر کار ہفدہم رمضان المبارک صایم دیدار معشوق حقیقی بوده راه دار نعیم پیمود و بشربت لذت اصلی افطار نمود۔

شاہ نصیر الدین علیہ الرحمہ از سلسلۂ خلفائے نامی حضرت ولی معلی بود و صاحب شغل و عبادت به بستم شہر ربیع الآخر از کالبد جسمانی آزاد گردید و بیرون احاطہ گنبد شریف بخلوت سرای خاک آرمید۔

سید فرید الدین شہید علیہ رحمۃ اللہ المجید جانب جنوب از قلعہ بفاصلہ سہ میل از مدہرا[1] دروازه در کاکا توپ[2] از جلوت کثرت در خلوت وحدت در رسید احوال برکت مآلش برین نوع بر کرسی شہود جلوه گر می کنند که مرد عمده بود و روزگار پیشه در عین دنیا بمضمون سه

دل تیرہ اپنے کو روشنی بفروغ شعلہ عشق دے
کہ یہ جانتا ہے پس از فنا کہ لحد پہ تیری چراغ ہو

کلبہ تار خود بشمع معرفت روشن میداشت، آخر الامر بحمایت دین متین از دست کفار لعین بمظلومی قتیل شد تا این مرتبه که تنش را از تیغ جفا پاره پاره کردند. و اعضا از ہم جدا نمودند ازانجا که الا ان اولیاء اللہ لایموتون واقع است باندک زمان تنش بر حالت اصلی در آمد، با فاقه قلیل بدوازدہم شہر ذی قعده آن شہسوار معرکہ شہادت بحریم وحدت به سرخروئی ابدی فایز گردید و غلغلہ بزرگی خود را بچار سوے آفاق بلند آوازه گردانیده، جناب بابا ے عاشقاں افاض اللہ علینا برکات انفاسه خوش گفت

---

[1] Madurai (R.S.) [2] Kakatope

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در عمل کوش و ہر چہ خواہی پوش
تاج بر سر نہ و علم بر دوش

منجملہ کرشمہ شہید ممدوح اینکہ کوہچۂ از گنبد او اتصال دارد، و آب شیریں ازاں تراوش کردہ در قدحہائے سنگین کہ درانجا کندہ اند جمع میشود، بمقامیکہ گذر آب است اکثر اہل حاجات خصوصًا عورات برائے حصول مراد بتوسل ایں مرد شہید درانجا می روند و بکمال طہارت دست خود دراں می گذارند، شالی ترو تازہ یا گل ترو تازہ یا برگِ سبز یا ماہی زندہ و امثال آنہا ازانجا بحسب مقصود بر می آید۔ و آں را شگون و موجب برآمد مدعا میدانند و بفضل کارساز حقیقی مطلب حاصل می گردد۔ دریں ولا مقام مذکور زنداں خانہ سولجراں مقرر یافتہ آناں از جہالت و ضلالت ازلی بر جائے صدر بے طوریہا شروع کردند، و دستہائے بنجاست آلود دراں گذاشتند، و بعض کساں امتحان کرشمہ آغاز نہادند، ازاں زماں آمد آب بہ نہایت قلت رسیدہ و گل وغیرہ کہ بکاجمتداں ہم دست می شد بموقوفی در آمدہ چوں رئیس ما باعتقاد درست فائز آنجا شد تا اقامت ہر روز آب خاصہ ازانجا موافق خواہش می رسید و ازہماں زلال کہ رنگ و مزہ شیر و شکر داشت سیراب می گردید۔

حضرت چاند مستان علیہ الرحمہ والغفران از گروہ طیفوریاں در وقت خود صاحب مقام بود کہ باقتباس کرامتش اگر ماہ تمام ہلال آسا گشتہ دریوزہ گری کند سزا است، بسلخ ذی حجہ از دار فنا رخت اقامت برداشت و مستانہ وار بجاذبۂ محبت مولے بوطن اصلی شتافت گنبدش قریب گنبد ولی معلے است، احوال چند بزرگاں کہ بہ تحریر آوردہ ام بزبان آنہا زیادہ از یک صد و پنجاہ سال نگذشتہ باشد

سید زین العابدین علیہ الرحمہ در تینور مدفون است از زمانِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رحلتش باحدے اطلاع نیست، قصہ ظہور آں مرد خدا اینکہ قیدیاں کہ در مواخذہ دزدی و خونریزی بزنجیر آہنی زیور پوش اند و از حکم انگریز بر تیاری راستہا مامور، چنانکہ پیش از ہفدہ سال بجائے کہ اکنوں مرقد نور بارش نمایاں است بآراستگی راہ می پرداختند کہ ناگاہ از بے ادبی تمام گل صفا بپا بوس آں فرزند شہید کربلا علیہ التحیۃ والثنا رسیدہ بجاے عرق فوارہ خون برآورد چوں خاک ازانجا برداشتند شخصے را یافتند کہ بلباس سفید بخواب راحت است و بعض جابخون تازہ آلودہ شدہ، خلقے از کمال تعجب بتماشاے او چوں مگس بر شہد ہجوم آوروند دراں میاں صفدارے یعنی صوبدارے بود از علاقہ پیشین انگریز بخلوص عقیدت بہ بناے مقبرہ پرداخت و بعالم رویا از نام وے اطلاع یافت الحق مدفنش مقام دلکشا است و رواں آسا، جناب حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

رقیب درگذر از عاشقاں مکن نفرت
کہ ساکنان درِ دوست خاکسارانند

روز وفاتش متحقق نشدہ ہر کس بزیارت او مستفید شود بادائے فاتحہ می پردازد.

سید کریم محمد قادری

عرف حضرت صاحب علیہ الرحمہ از اولاد حضرت شاہ صبغۃ اللہ[1] نایب رسول اللہ قدس سرہ بود کہ بسا اوقات جنت آرامگاہ ازاں سید عالی درجات اعانتے می خواست و بہ جبہ او پناہ می گرفت، سیما در ہنگام تسلط نواب شمس الدولہ از تائید آں بزرگوار کہ کمک بزرگاں نمونہ فضل فاعل حقیقی است نواب موصوف فتح و ظفر یافت، بتاریخ ہفدہم

[1] در مدینہ منورہ درسال یکہزار و پانزدہ ہجری وفات یافت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شوال المکرم وداع دنیا نمود و اندرون قلعہ متصل مسجد نواب فردوس مکاں بخاک آسود۔

علیم اللہ شاہ قادری ملقب ببرہنہ شمشیر در عنفوان شباب حالت جذب داشت ورثہ اش بملاحظۂ پریشان حالی و سرگردانی اورا بحجرہ مقفل میکردند، باوجود بندش دروازہ غائب می شد و بگنبد حضرت نتہرولی حاضر، بعض اوقات مار بوقت خواب بر سرش سایہ فگن می بود و زخم شمشیر برو کار نمی کرد۔ و ہنگام پیرانہ سری باوجود ناتوانی بقوت باطنی بر پہلوان قوی حملہ آوردہ بقفا خوابانید وچوں سنگ از کوہ غلطانید، بہ بست و ہفتم شہر مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و دو صد و سہ ہجری از جہاں رفت، گنبد مثمن مختصر او قریب عروس کالوہ واقع است۔

شاہ امام الدین قادری سید عالی خاندان و از مشایخ خوش اطوار بود بششم ماہ رجب سنہ مذکور از دنیا رخت ہستی بربست و اندرون قلعہ متصل مسجد مسطور مدفون گشت۔

شاہ رحمت اللہ قادری از جملہ سادات و مشایخ نامور بود بتاریخ بستم ماہ گزشتہ برحمت حق رسید و مقابل مقبرہ مسافر شاہ بسرای ثری آرمید۔

سید شاہ عبد الرحیم قادری کہ خاکساری پیشۂ او بود بمصداق اطلبوا المعالی بالھمم المعالی ہمت او بلند اندیشہ او با وصف قلت معاش بمضمون ؎

ہر چہ داری صرف کن در راہ او
لن تنالوا البر حتی تنفقوا

نقش صفحۂ دل میداشت، شب زندہ دار و دمے بے عبادت نمی گذاشت پیش از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نوزدہ سال بطریق سیاحت فایز مدراس شدہ چندے اقامت نمودہ بود ازانجا
کہ خداوند طفلی راقم بفحوائے کلام برکت انتظام جناب باباے عاشقاں علیہ الرحمہ
والرضوان ؎ خورش دہ بہ کنجشک و کبک و حمام

کہ یک روزت افتد ہمائے بدام

خدمت دلہا موجب زاد آخرت میدانست. بوساطت اوستاد قدیم خود یعنی جناب
والد ماجد مغفور ملأ اللہ قبرہ بالنور دریں اوان محبت فقرا و خدمتگزاری آنہا بر
جناب مغفور ختم بود، بجوشش خاطر بہ تعظیم و توقیر ملاقات فرمود و ضیافت فرستاد
و مبلغ دو صد روپیہ بے خواہش شاہ ممدوح تواضع نمود چونکہ بمضمون ؎

ہمت بہ ہیچ مرتبہ راضی نمی شود

یک جا قرار نیست سپہر بلند را

متحقق است، در عرصہ چہار روز زر مذکور بہ تقسیم محتاجین پرداختہ بے زاد و راحلہ
بجادہ مقصود پیمود، و بعد یک سال در ماہ جمادی الاولیٰ برفیق اعلےٰ پیوست
و متصل مسجد محمدی بمحاذی سکونت گاہ خود مدفون گشت۔

خاکی شاہ از مریدان سلسلۂ حضرت صبغۃ اللّٰہی مشتہر بکمال تقدس
بود تا ایں مرتبہ کہ جماعہ حیوان ازاں انسان انست میداشت، و ہنگام تناول طعام
زاغاں شریک خوان او می شدند، الغرض درویش بے نفس بود و مخمر بخاکساری،
بہ ہشدہم صفر سفر گزین عالم باقی گردید، و طایر روح را بہوائے محبوب حقیقی پرواز کناند
خواجہ امین الدین چشتی سید گرامی خاندان واز قدماے مشایخ
ایں شہر بود نواب جنت آرامگاہ وغیرہ با او الفت می داشتند و بسلوک و
مراعات می پرداختند بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم محل سفر بربست و در دینیم ناک بہ اللہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در جوار پدر خود خواجہ معروف کہ مرد بزرگ بود مدفون گشت ۔

خواجہ احمد شاہ حسینی چشتی

ساکن صوبہ محمد آباد بیدر کہ از نسل سلطان احمد بہمنی بود و سلسلۂ نسب مادری او بنوعے جانب حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز الملقب بشاہباز بلند پرواز خواجہ بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز می رسید، مرد عالی نسب و فقیر گرامی حسب بود قناعت و توکل دانزوارا بحدے رسانیدکہ زبان در وصف او لال و خامہ سر بریدہ بشرح ثابت قدمی او پامال، زیادہ از عرصہ بست سال است کہ بر فتح پہاڑی سوار شد و تا دم واپسیں فرو نیامد، چونکہ خواجہ ممدوح بپاس خرقہ درویشی فدائے آل عبا بود و محو محبت ابنائے روزگار کہ تعصب و ناتواں بینی را شعار خود ساختہ اند ہیچ کس را در ہیچ حالت چہ در امور دنیا پابند عزت و خود داری باشد و چہ در کاروبار عقبی منزوی و ثابت قدم ماند ناگوار مزاج شقاوت امتزاج خود ہا میداند، بایں وجہ در حق آں مقبول بارگاہ کبریا لب بہ تبرا می کشایند و متہم بہ رفض می سازند ہر آئینہ جزاے بہتان خواہند یافت، کسانیکہ در کمال محبت و اعتقاد از آل باتطہیر نسبت ایں امر شنیع می کنند جزاے آنہا روسیاہی است و بس جناب امام ہمام ما محمد بن ادریس شافعی مطلبی رضی اللہ تعالےٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ و نفعنا بعلومہ کہ در شان او حدیث منیف لاتسبوا قریشا فان عالمہا یملأ الارض علما ورود یافتہ در محبت حضرات اہل بیت کرام سلام اللہ تعالےٰ علیہم اجمعین بمرتبہ محویت داشت کہ زبان بدگویاں در حق آں تقدس نشان باتہام رفض واشد، چوں ایں معنی بسمع اشرف رسید معًا ایں بیت انشاد فرمود ؎

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لو کان رفضا حب آل محمد
فلیشہد الثقلان انی رافضی

و بر وقتے دیگر بر ہمیں مضمون ایجاد نمود ؎

بریت الی المہیمن من اناث
یرون الرفض حب الفاطمیہ

او تعالےٰ براقم سطور و جمیع مومنین بر مذہب حق یعنی اہل سنت وجماعت اید ہم اللہ تعالی الی یوم القیامہ و محبت و غلامی از آل باکرامت بمقتضائے بند مرثیہ جناب قبلہ گاہی و اوستادی روح اللہ روحہ الزکی ؎

ازل سے معجز عاجز ہے خانہ زاد اس کا
کیا ہے ورد زباں صبح وشام یاد اس کا
عقیدت اسکی ہے دونوں جہاں میں زاد اس کا
نصیب کر اُسے یارب سدا حضور حسین
ولائے عترت اَطہر انیس جانش کن
غم حسین قرین دل و زبانش کن

تادم واپسیں قائم داراد و از امور مخالف شریعت غرا و صحبت اہل عناد و نفاق و مخالف مذہب دوری نصیب کناد. چوں سال گذشتہ خبر ورود رئیس ما مشتہر آفاق گشت خواجۂ مغفور باستماع آں فرمود کہ امسال ہرگز اتفاق آمدن نواب صورت نخواہد بست شاید سال آئندہ خواہد شد، ہرگاہ دریں ولا خبر سفر متحقق گردید۔ گفت کہ بیش از وصول نواب دریں جا از حکم حاکم مطلق حضور طلب خواہیم شد اتفاق ملاقات ما دست نخواہد داد ہمچناں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بتاریخ بست و ہفتم شہر مقدس ربیع الآخر قبل از بست و پنج روز از خروج لشکر خیمۂ زندگی را بمضمون ؎

الا انما الدنیا کمنزل راکب
تراہ عشیا وھو فی الصبح راحل

از منزل دنیا بیروں نمود و بر ہماں کوہچۂ اقامت کہ از چندے بہ پہاڑی خواجہ اشتہار دارد در مکان بنا کردہ خود بمقام خاک آسود اللھم اغفرہ وارحمہ امیر خسرو دہلوی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

یاراں کہ بودہ اند ندانم کجا شدند
آیا چہ وقت بود کہ از ما جدا شدند

شاہ بھیکا الملقب توڑین جانوا، اوڑاوین ٹیکا فقیرے بود مسافر آزاد از گروہ بہلول شاہی کہ در ضمن خانوادہ علیہ قادریہ داخل است بحکومت رانی رانی میناچی کفار آنجا اقامتش ناگوار دانستہ باذیت می پرداختند روزے ملول و بتنگ شدہ گاو سنگ کہ مقابل بت خانہ بود و آنرا ہنود پرستش می کنند و بسوامی[۱] نامند براں سوار گردیدہ بحول و قوت محی مطلق و قادر برحق مثل گاوان زندہ بسواری خود درآورد و علف چرانید و گشت شہر نمود، رانی وغیرہا باعتقاد از شاہ موصوف دست ظلم کشیدند و بتکدہ از انجا برداشتہ اک زمین کہ بر عروس کالوہ واقع است نیاز او کردند، بدواز دہم ذی حجہ ازیں عالم رفت و بر جائے مذکور دفن گشت۔

شاہ جمال الدین حسین چشتی بیجاپوری از خلفاے حضرت

---

[۱] Swami

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ابن الدین اعلی بریں سرزمین ورود یافتہ زیادہ از صد سال است مشرب رندانہ می داشت و از تکلیف شرعی آزاد حتی کہ ریش را بقول عوام کہ ما صدق اولئک کالانعام بل ہم اضل اند زراعتگاہ دانستہ بداس استرہ صاف میکرد اگر مریدانش گاہے بہ تقریب نماز بمسجد می شدند قاضی آنجا زبان بطعن و تشنیع در حق آنہا مع مقتدا می کشاد از روداد ایں حال سخت رنجیدہ خاطر گشتہ بحضورش عرض کردند کہ از عدم پاس شریعت گرامی ہتک حرمت ما علی رؤس الاشہاد میشود باستماع ایں معنی ساکت ماند و بعد یک دو روز بقاضی طلبید اگرچہ مشار الیہ از نام او ننگ می داشت و تنگدل بود، بارے بمجرد طلب حاضر شد می بیند کہ شاہ ممدوح بکمال حسن و جمال با محاسن دراز نشستہ است از مشاہدہ ایں احوال فی الحال قاضی برسم معذرت بر پایش افتاد و سر رشتہ صبر و قرار از دست داد، باعتقاد جازم بسلسلۂ بیعت او در رسید و مثل زنجیر حلقہ بگوش دروازہ اش گردید، شاہ موصوف بوقت بیعت فرمود کہ اے قاضی امروز بر تو سلسلہ مریدی ختم نمودم کہ افشائے راز شد بعد چند روز بدویم ماہ شوال المکرم راہ ملک عدم پیمود، و بہ عروس کالوہ کالبد جسمانی را بخاک پنہاں نمود، ازینجا است کہ خداشناساں در حق ہیچ کس بغولے

؎

چوں تو می دانی کہ در دلہا خدا است
پس ترا آداب ہر دلہا روا است

لب بہ بدی نمی کشایند و پاس دلہا منظور دارند زیراکہ دل آنہا ہمچو آئینہ مصفا است و مشرف خاطرہا بخلاف زاہدان خشک ایں زماں خصوصًا بعض نوخیزان کہ از معرفت الہی رنگ و بوئے آشنائی نمی دارند و ادعائے فضیلت می سازند و امروز در پردہ باقسام عیوب کہ اصل آں بہتان و غیبت و عیب چینی است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

متصف اند ناحق بشکوۂ دیگرے زبان درازی می کنند، ہر آئینہ انجام این آغاز بد است و فردا عنداللہ مواخذۂ این اشد، ہنرور خان عاقل می فرماید

ے
ندارد حاصلے غیر از ندامت حرف سازیہا
زبان شمع آخر خاک لیسد از درازیہا

وفقنا اللہ وایاھم بالخیر۔

قایم شاہ سرگروہ فقرائے این جا از گروہ ارزان شاہی متعلق از خانوادہ طوسیہ کہ خانوادہ ہفتم است از سلسلۂ علیہ قادریہ و بوسطہ جناب مرشد زادۂ آفاق حضرت سید عبدالرزاق رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی میشود و بجناب قدوتنا و وسیلتنا سلطان الاولیا علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا درعین شباب از ملک ہندوستان وارد این سرزمین شدہ دروازہ بتکدہ تباہ نمود و شیخ فانی شدہ بہ ہفدہم ماہ صفر المظفر سنہ یکہزار و یکصد و نود و سہ ہجری سفر گزین عالم بالا گشتہ در مکان وَرُوْدْ بہ تحت الثریٰ جا فرمود۔

منصف شاہ سہروردی کہ در ہنگام حکومت منگارانی رنبہ بُت را بقوت باطن چنان زمین گیر نمود کہ بزور ہزاران کس از جائے خود جنبش نمی یافت، ہرگاہ جماعۂ ہنود مع کارفرما بعجز و زاری بخدمت او ملتجی شدند یک تار رشتۂ خام بران بستہ از حرکت آلۂ تناسل از انجا برکشید بدوازدہم ماہ مبارک ربیع الاوّل ازین خاکدان درگذشت و بسمت کالوہ مذکور دفن گشت۔

التفاق شاہ فقیر شاہ تاج فراق بفاصلہ دو کروہ از فتح پہاڑی مدفون است، نواب جنت آرامگاہ ازو اعتقاد میداشت و بسلوک می پرداخت، چنانکہ بر مکانش از جانب سرکار نواب ممدوح مسجدے تعمیر یافت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ولایت شاہ مرشد مسافر شاہ از فقرائے مشہور اینجا است بہ بست و ششم ماہ مقدس ربیع الآخر بہار زندگی او آخر شد و مقبرہ اش براہ وَرُوُر واقع ۔

مینڈا شاہ فقیر بے نفس بود از سلسلۂ چشتیہ، حشمت دنیا و مافیہا را ناچیز محض میدانست و بعض خرق عادات ہم ازو بوقوع آمد بہفدہم شوال المکرم دنیا را پدرود نمود و در قریہ وَرگنَلے آسود ۔

سید جلال کدری از فقرائے آزاد نامور قدیم ایں دیار بود از سلسلۂ چشتیہ نظامیہ نواب جنت آرامگاہ و نواب فردوس مکان اکثر بزیارتش می شدند بتاریخ بستم ذی حجہ داعی اجل را لبیک گفت و در راہ گنبد ولی معلی بتہ خانہ خاک خفت ۔

محی الدین سرمست از سلسلۂ مذکور فقرائے قدیم اینجا بود مکانش منجملہ ہفت مکان متعارف فقرائے آزاد است ۔

مہتاب شاہ شیرازی سہروردی از اولاد حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی صاحب باطن بود و در حالت سلوک نوعے جذب می داشت، نواب رحمت مآب بحالت زندگی آں مرد راہ خدا بر زمین علاقۂ او مرکالنے بنا کرد و چیزے بخدمتش ہدیہ فرستاد و استمداد نمود زبانی بسا اشخاص بزرگی شاہ معلی و استغنا و توکل و توصیف گوشہ گیری شنیدہ ام ۔ بپانزدہم صفر المظفر ۱۲۲۲ھ یکہزار و دو صد و بست و دو ہجری از سرائے فانی بعشرتکدۂ جاودانی ہنضت نمود و بر زمین علاقہ خویشتن کہ پتّور است آسود، مسجد حاجی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ابراہیم کہ حضرت ولی معلی ہنگام ورود از وطن خود در ہمیں جا نزول اجلال فرمودہ بود بیرون دروازہ نو در راہ وروز واقع و ببرگاہ است کہ بہر طرف چشم واکنند سبزہ زارے جلوہ میدہد، در صحن آں اکثر عرب مدفون شدہ اند، زبانی بیشتر اشخاص بگوش رسید کہ دریں قبور بسا اہل دل اند کہ بعض صلحا را بوقت شب درانجا رویت آنہا نصیب شدہ است، بیرون مدہرا دروازہ مقبرہ ایست کہ قبور از ہزاراں تجاوز نمودہ بدرجہ لک بلکہ زاید رسیدہ باشد، اگرچہ بآبادی بندر چینا پٹن یعنی مدراس و چہارس نگر یعنی بندر میلاپور مقابر کثیر اند لکن چنیں گورستان طویل بنظر نیامد، و میگویند کہ دریں مقام ہم بسے مردانِ خدا آسودہ اند و امکان دارد، چوں دریں مقامات اتفاق گذر افتد عبرتے دست میدہد و دل را رقتے پیدا میشود، آخرالامر بر اہل حیات را ہمیں منزل درپیش و از نشتر اجل سایر ذی روح دل ریش، عارفے می فرماید - رباعی

اے دل بیقیں داں کہ جہاں جائے فنا است
غم خوردن بیہودہ دریں عین خطا است
چندانکہ نظر کردم و دیدم چپ و راست
یاراں ہمہ رفتند کنوں نوبت ما است

چوں موج دست برہم زدن سودے ندارد و ہمچو شور دریا نالہ و فغاں برداشتن منفعتے نمی دہد، اولی آنست کہ از غفلت و محبت دنیا پہلوتہی کردہ از حسن اعمال توشۂ آخرت باید نمود و در تلاش گوہر مقصود کہ معرفت مولی است صرف نفس باید فرمود، چنانکہ خواجہ میر درد کہ ذائقہ چش نعمت الٰہی بود می فرماید ؎

بے فائدہ انفاس کو ضائع نہ کرائے دردؔ ہر دم دمِ عیسیٰ ہے تجھے پاس نہیں ہے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از ملاحظهٔ کثرت مقابر مضمون این شعر متیقن شد ؎

در عالم مرگ بیم تنهائی نیست
یاران عزیز آں طرف بیشتر اند

معهذا یعنی سوائے بزرگان ممدوح اکثرے از اهل دل و صلحا دریں خطهٔ خاک آرمیده اند که از نام و نشان شاں کسے آگاهی نمی دارد، دریں وقت شعر جناب قبله گاهی و اوستادی روح الله روحه الزکی مناسب حال بیاد این عجز خصال آمد

؎ بزم ما در مژه برہم زدنی وقف فنا است
تا بصد عمر ابد جلوهٔ جاناں باقیست

احوال شهر مع اوصاف گذشتگاں بتسطیر در آمد، اکنوں روداد حضور بطور روزنامچه به حیز عبارت می آرم تا هر کس از امور خیر و آئین ریاست جناب خداوندی مطلع شود، و بنده دل در حق ماه منور ما که سراج روشن دولت بل نیر اعظم فلک خاندان الوری است بدعائے تزاید عمر و دولت پردازد، بغرهٔ شهر رجب المرجب روز شنبه بوقت بلند شدن یک پاس روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بسواری نالکی سبز بزیارت مزار شریف حضرت نتهر ولی قدس سره الزکی از راه دروازه لوبشان و تجل جلوه افروز شده باداے فاتحه پرداخت و غلاف گل و چند صد روپیه بخلوص عقیدت نیاز آں مرقد مقدس ساخت، بعد فراغ از آں بر تربت جد اعلاے خویش اعنی امیر الهند نواب والا جاه عمدة الملک آصف الدوله محمد انور الدین خاں بهادر ظفر جنگ سپه سالار فرمانروائے قلمرو کرناٹک که به بست و نهم ماه مبجل ربیع الاول سنه یکهزار و دو صد و ده هجری بحکم حاکم حقیقی از حکومت دنیا عاری گردید. و بعد وفات ملقب بنواب جنت آرامگاه شده، چشم روزگار

روز شنبه
۱ رجب
سنه ۱۲۳۸ھ
۱۵ مارچ
سنه ۱۸۲۳ع

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چنیں امیر باتوفیق و منبع حسنات و والا ہمت کم دیدہ باشد بیرون دروازۂ گنبد شریف زیر سائبان سنگین آں مدفون است فارغ شدہ بقرأت فاتحہ و ادائے نیاز و چادر گل پرداخت، پس ازاں بمقبرۂ خاندان عالی شان والاجاہی کہ ہم دراں احاطہ ملحق و متصل است رسیدہ فراخور رتبۂ ہر واحد باداۓ فاتحہ و نیاز چادر گل مشغول شد، کسانیکہ دراحاطہ از حکومت دنیا عاری شدہ بمحفل خموشاں رفتہ اند بقید رقم می آید۔

نواب عمدۃ الامرا معین الملک اسد الدولہ حسین علی خان بہادر ذوالفقار جنگ کہ مہین فرزند نواب جنت آرامگاہ و ولی عہد او بود بدوم ماہ موصوف سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ روز چہارشنبہ رخت ہستی بپیچید و بنواب مرحوم ملقب گردید

نواب امیر الامرا مدار الملک روشن الدولہ حافظ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ خلف رشید و مدار المہام والد ماجد خود و جد امجد حضور کہ امیر صائب تدبیر و صاحب جرأت و شمشیر، اسلام پرور کفر شکن دوست نواز دشمن گداز درصورت اہل دنیا مرد دیندار و حافظ کلام اللہ بود و منتخب اولاد نواب جنت آرامگاہ بتاریخ بست و چہارم شہر محرم محترم درسنہ یکہزار و دوصد و سہ درعین شباب بحضور احکم الحاکمین شتافت، و بنواب فردوس مکان تلقب یافت۔

سیف الملک انور الدولہ محمد انور خاں بہادر حسام جنگ کہ بپانزدہم ذی حجہ سنہ یکہزار و دو صد و ہشدہ روز مذکور رحلت فرمود

نصیر الملک انتظام الدولہ محمد صلابت خاں بہادر غضنفر جنگ کہ بشب ہشدہم شعبان المعظم سنہ یکہزار و دو صد و نوزدہ شب چہارشنبہ انتقال کرد ایں ہر چہار برادر حقیقی اند از بطن نواب بیگم محل خاص نواب جنت آرامگاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و از بیگمات بیگم صاحبه مرحومه ممدوحه که بپانزدهم جمادی الاولی سنه یکهزار و یکصد و هشتاد و شش وفات فرمود۔

و محل محترمه نواب فردوس مکان بنت شکوه الملک نصیر الدوله عبدالوهاب خاں بهادر نصرت جنگ برادر خورد نواب جنت آرامگاه که بسوم ذی حجه سنه یکهزار و یکصد و نود رحلت نمود۔

و خواهر نواب معلے مسماة به بی بیگم که محل عبدالرحیم خاں خسرپوره محمد محفوظ خاں بهادر شهامت جنگ مرحوم برادر کلان نواب ممدوح بود مع دو دختر و دو دختر از محل خاص نواب معلے الیه یکے موسومه بملک النساء بیگم عرف دریا بیگم که به بست و نهم شهر صفر سنه یکهزار و دوصد و سی و شش شب آخرین چهارشنبه بسیر باغ عدم شتافت۔

دوم عمدة النساء بیگم که فتح النساء بیگم عرف داشت بشب یازدهم ماه مقدس ربیع الآخر سنه یکهزار و دوصد و بست و هفت شب پنجشنبه از دنیا رخصت یافت و محل سیف الملک مسماة به بدر النساء بیگم اخت علاتی محل نواب فردوس مکان که بچهاردهم شعبان المعظم سال وفات نواب جنت آرامگاه برات حیات او چاک شد. همان حیطه گوشه راحت یافته اند

وفات اهل خاندان ممدوح بآبادی مدراس بوقوع آمده، و نعش آنها بجوار ولی معلے نقل یافته شاید خواهر نواب جنت آرامگاه مع دختران در ایام اقامت نواب معلے الیه دریں جا وفات یافته باشد، هرگاه راقم سطور بمعاینهٔ قبور رؤساء ممدوح و صاحب زادگان پرداخت مضمون فاعتبروا یا اولی الابصار بنظر آورد که بچشم خود تسلط و اقتدار هر واحد تماشا نموده بود و یکبارگی همه را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ازاں حالت دید کہ حکومت آں کوہ وقاراں بر پرکاہ نماندہ، و از امیر تا فقیر فرقے یافتہ نشدہ چنانکہ غنی کشمیری میگوید ؎

عزت شاہ و گدا زیر زمیں یکسان است
میکند خاک برائے ہمہ کس جا خالی

وا اسفا و واحسرتا مشاہدۂ ایں احوال معنی آیہ کریمہ کل شیئ ھالک الاوجھہ حل ساخت و بملاحظہ کاروبار و شوکت و شان ایں عبرت سراکہ ہمچو آب در زیر کاہ است دل عجز منزل بضبط ایں مدعا پرداخت ؎

حضوری گر ہمی خواہی ازو غایب مشو حافظ
متی ماتلق من تھوی دع الدنیا واھملھا

از نظارۂ مجلس آں چشم پوشیدگان خواب عدم چوں نقش تصویر بحیرت رفتم و ایں غزل شاہ قدرت اللہ کہ در سواد ہندوستان مردے عارف بود بے اختیار بیاد آوردم ؎

کسکی نیرنگی یہ برق خاطر مانوس ہے
جو شرر دل سے اُٹھے سو جلوۂ طاؤس ہے
حسن کو اپنے ہوا داروں سے کاوش ہے مدام
شمع کی ہر یک تپش برقِ دل فانوس ہے
صبر اور طاقت کبھی کے کوچ یہاں سے کر گئی
اب وداع ننگ ہے اور رخصت ناموس ہے
کل ہوس اس طرح سے ترغیب دیتی تھی مجھے
کیا ہے ملک شام اور کیا سرزمین روس ہے
گر میسر ہو تو ٹک عشرت سے کیجے زندگی
اس طرف آواز طبل اودھر صدائے کوس ہے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صبح کو ہوتا ہے محفل میں مئے گلگوں کا دور
شب ہوی تو ماہ رویوں سے کنار و بوس ہے
سنتے ہی عبرت نے بولی یک تماشا ہیں تجھے
چل دکھاؤں تو جو قیدِ آز کا محبوس ہے
لے گئی یکبارگی گورِ غریباں کی طرف
جس جگہ جانِ تمنّا سو طرح مایوس ہے
مرقدیں دو تین دکھلا کر لگی کہنے مجھے
یہ سکندر ہے یہ دارا ہے یہ کیکاوس ہے
پوچھ تو ان سے کہ جاہ و تمکنت دنیا سے آج
کچھ بھی ان کے ساتھ غیر از حسرت و افسوس ہے
کل جو قدرت پائے خم رکھتے تھے تسبیح ریا
آج رہن جام مئے یہ خرقۂ سالوس ہے

ایں دو رباعی نظر باعتبار دنیا و تعلیم وارستگی ازاں کمال مناسبت دارد

رباعی

دنیا خوابیست کش عدم تعبیر است
صید اجل است گر جواں گر پیر است
ہم زیر زمیں پر است و ہم بالایش
ایں قطعۂ خاک ہر دو رُو تصویر است

رباعی دیگر

مرغے دیدم نشستہ بر بارۂ طوس
در پیش نہادہ کلۂ کیکاؤس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باکلہ ہمی گفت کہ افسوس افسوس
کو بانگ جرس آہ کجا کیکاوس

او تعالے بایں خاکسار و جمیع مومنین مضمون حدیث شریف اکثروا ذکر ھاذم اللذات نقش دلنشیں نمودہ از غفلت و حب دنیا کہ جناب مخبر صادق در مذمت آں حب الدنیا راس کل خطیئۃ فرمودہ است محفوظ و از نعیم عقبی محظوظ داراد، و از دیدار خود کہ اجل نعما است و بفحوائے حدیث قدسی انکم سترون ربکم یوم القیامۃ کما ترون القمر لیلۃ البدر و بزیارت روضۂ مبارک حبیب خویش صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حدیث صحیح بشارت فرخندہ اشارت من زار قبری وجبت لہ شفاعتی ورود یافتہ است، حرماں نصیب نکناد ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم بعد ادائے زیارت مرقومہ بمقبرۂ شاہ نصیر الدین رسیدہ بادائے فاتحہ وغیرہ پرداخت، و از جانشین او بہماں نام مشہور است ملاقات ساخت، مشار الیہ کہ مرد صالح و منزوی است یک دستار سفید بطریق تبرک درگاہ بر سر خود بدولت ویکے بر سر نواب عظیم جاہ بہادر بپیچید و برسم شگون پاندان بمضمون ؎

برگ سبز است تحفۂ درویش
چہ کند بے نوا ہمیں دارد

با انگشتری نقرئی کہ براں اللھم انصر من نصر دین محمد کندہ بود بحضور ہدیہ رسانید، جناب خداوندی از انجا بہ گنبد حضرت چاند مستان حاضر شدہ بادائے فاتحہ و نیاز کسب نور سعادت نمود، و از جانب مدہرا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

(روز دوشنبہ ۳ ربیع الثانی سنہ ۱۲۳۸ھ ۱۷ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع)

دروازہ التفات بدارالامارہ فرمود، سوم شہر صدر بوقت بلند شدن چہار گھڑی روز در عین ترشح بر سواری بہل اسپان بزیارت مزار رحمت بار حضرت سید عبدالوہاب و حضرت سید فریدالدین شہید و حضرت شاہ فیض اللہ و سید زین العابدین روح اللہ روحہم و اعاد الینا فتوحہم فیض یاب شدہ قریب دو پاس روز زیب افروز دارالامارہ گردید، بعد مراجعت ازانجا مستر فرانسیس گرانٹ جرج کلان یعنی فیصلہ دہندۂ قضا یا موافق قانون عیسوی و جرج دوم و سوم و ہر دو کرنل حاضر حضور شدہ مستفید ملازمت گشتند، موافق معمول عطر و پان و گل و گلاب بہر واحد مرحمت شد و بمستر مذکور و کرنل کلاں نہ خوان تورۂ ضیافت و بسہ شخص باقی یعنی بہر یک ازاں تورۂ ہفت خوان از باورچی خانہ خاص بارسال در آمد، بشب چہارم در شکریہ مقدم حضور رقاصگان اینجا باداے پاکوبی پرداختند، بشب پنجم علاقہ داران مسجد محمدی و داروغہا وغیرہم کہ متعلق از باغات سرکار اند براے مجرا بہ تمناے دلی باریاب شدہ بگذرانیدن نذر سرمباہات بفلک افتخار رساندند۔ و مطران کوہ تاٹیمان میوہ وغیرہ برسم گدایان تحفہ آورد و بعطائے انعام از جناب خداوندی اعتبار نمایاں و عزت بے پایاں حاصل کرد۔ پنجم شہر بعد سہ پاس روز ضیافت میز بسرداران فوج کہ ہمراہ لشکر ظفر اثر بودند مع سرداران اینجا فرمود، و بعد انصرام آں بزیارت حضرت سید فتح اللہ نوری بسواری بہل اسپاں نور افزا شدہ فتوح سعادت حاصل نمود، بتاریخ ششم بعد اداے نماز ظہر با محلات بر کوہ مذکور جلوہ فرما گشتہ از صبح تا استوا بندوبست زنانہ بایستادگی سراچہا و بندش قناتہا

(روز سہ شنبہ ۴ ربیع الثانی سنہ ۱۲۳۸ھ ۱۸ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع)

(روز چہارشنبہ ۵ ربیع الثانی سنہ ۱۲۳۸ھ)

(روز پنجشنبہ ۶ ربیع الثانی سنہ ۱۲۳۸ھ ۱۹ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع)

(روز جمعہ ۷ ربیع الثانی سنہ ۱۲۳۸ھ ۲۰ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع)

Grant Supreme Judge ۔ل

درانجا بعمل آمده و صدها کس مشغول اهتمام بودند چه بندوبست آں مقام بلند مشقتها دارد و بے التفات رئیس نظم و نسق چنیں محل از جمله محال باشد، بهفتم مجلس فاتحه حضرت سید جلال بخاری، و سالار مسعود غازی قدس سرهما در محل دوم بعمل آمده و همه ملازمین سرکار و اهل عزت ایں دیار حسب الامر حضور برخوان دعوت حاضر شدند، بیازدهم شریف مع محلات به سنگار باغ بعد نماز ظهر رونق افزا شده پس از سیر و تماشا بشب معاودت فرمود، بدوازدهم بمقتضائے عزت بخشی حسب التجائے جرج مرقوم به تقریب دعوت میز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر و شرف الامرا بهادر و نجم الملک بهادر و گورنمنٹ ایجنٹ بر بهل اسپان جلوس فرموده و باشخاص مفصلهٔ ذیل مثل راقم و میرزا الهی بخش بهادر شاهزاده و اعتضاد الملک و خورشید الملک و امیر الدوله و انوار الدوله و اعظم الملک و صفدر جنگ و شرف الملک و قادر حسین خاں بهادر معتمد جنگ و حکیم باقر حسین خاں بهادر مرڈکی[1] و وجیه الله خاں[2] و حافظ یار جنگ[3] و محمود علی منشی انگریزی و قریب دو صد سوار بجلوداری همراه سواری خاص داشته بباغ مشار الیه که قریب کاکا توپ است بوقت نه ساعت زیب افزا شد، در عمارت موصی الیه نوزده سردار کورٹ و اهل شمشیر و اهل قلم و سیزده عورات آنها بتعظیم رئیس ما جمع بودند، بکمال ادب تا سواری حضور میزبان برسم استقبال رسید، و به نهایت عز و توقیر بکرسی نشانید، جناب خداوندی و تمامی حضار ذائقه آشنا شدند صاحب بعد اتمام محفل میز آنجناب را بهمه اطراف و جوانب کاشانه خود تکلیف قدم رنجگی داد تا از گلگشت چنیں سرور اعظم اقامت گاه خود رشک گلستاں شود حضرت بپاس خاطر

---

[1] نام یک خانواده از قوم نوایط است [2] وفات ۲۲ محرم سنه ۱۲۵۸ھ [3] وفات ۱۶ جمادی الاول سنه ۱۲۶۹ھ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہر چہار طرف سیر و تماشا فرمود و بوقت نصف النہار بدولت سرا زیب و رونق افزود
از قرائن آنجا چنیں معلوم می شد کہ آں باغ مع حویلی بخریدی سرکار درآید از انجا کہ
باغات کثیر و عمارات عالی شان مملوک سرکار اند حضور بشراے آں ملتفت نگردید،
بشب سیزدہم خود بدولت بہ تکلف تمام از انواع اطعمۂ طریق اہل اسلام کہ ہم شیرین
و ہم نمکین بود و خوردنیہاے قوم انگریز سواے کباب حرام بہ تیاری میز وسیع پرداختہ
بجرج مسطور و چہل و یک کس از اہل کورٹ و سرداران فوج و کلکٹران وغیرہم
دعوت فرمود، مشار الیہم بجان منت از سرشام حاضر شدہ بنوالہ و پیالہ پرداختند
و اقسام حرکات و صداے سرور ساختند، ایں خاکسار از ہنگام ریاست خداوند طفلی
تا ایں دم گاہے بقوم مذکور در مجلس حضور بانبساط خاطر ایں قدر مطلق العنان
ندید اگرچہ چنیں حرکات بمحفل ہم مشربان خود بعمل می آرند چنانکہ در اوایل ریاست
جناب رحمت مآب دی رَئیٹ ہانربل ایڈورڈ لارڈ کلیو کہ محب صادق آنجناب بود
بمنتہاے تشئین و تزئین دوبار کنسٹ[۱] نمودہ بجناب معلی استدعا کردہ بود و راقم
ہم حسب الحکم ہمراہی داشت دراں وقت ہمچنیں صورت معائنہ کردہ غرض جوش
سرور آنہا درینجا دلیل بر خلوص محبت از حضور باشد کہ اخلاق خداوندی با خویش
و بیگانہ در عالم آشکار است و بس، بعد فراغ اکل و شرب انجمن طرب تا دیر
ہنگامہ آرا بود کہ دراں مجمع رقاصگان مسلمان و پاکوبان ہندو نژاد اظہار ہنر خود
می نمودند و از حرکات نازک ادا نشاۂ عیش قوم مرقوم دوبالا می کردند، بعد نیم شب
یک یک ازاں بفرودگاہ خود رسید، نیوس پیپر[۲] کہ از جانب گورنمنٹ در باب ورود
حضور دریں جا و ضیافت فرمودن سرداران انگریز کہ بدہم ماہ اپریل سنہ یکہزار

---

۱ Consort ۲ Newspaper

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وہشتصد و سی و دو عیسویہ چھاپہ شدہ بود ترجمہ آں کہ مرقوم شدہ است
بعینہ لفظ بلفظ بقلم می آید" بندگان نواب کرناٹک بچہاردہم ماہ گزشتہ تشریف ۱۴ مارچ ۱۸۴۴ء
آوردہ در دارالامارہ کہ در قلعہ واقع است داخل شدند و بترچناپلی عزت
افزودند، از تشریف آوری نواب کرناٹک نمایاں عزت وافر و خوشی کمال حاصل ۲۶ مارچ ۱۸۴۴ء
گشت، بہ بست و ششم ماہ گذشتہ بندگان نواب کرناٹک ضیافت عمدہ لائق
سرداران و بیبیان علاقہ انگریز بہادر ساکن قلعہ ترچناپلی نمودند، بعد فراغ
از ضیافت تمامی سرداران و بیبیان مرقوم الصدر مسٹر فرانسیس گرانٹ جرج کلان
سمت جنوب روبہ آرکاٹ از اجازت باہل مجلس گفتند کہ ہمہ می باید براے
صحت و عافیت و ترقی عمر و اقبال و دولت نواب کرناٹک دعا باید کرد، اے
صاحبان من ہمہ ہا بطرف ایں جانب متوجہ شوند بیقین کلی میدارم بکمال ادب
متوجہ خواہند شد چراکہ دعا کردن بحق ہمچو رئیس نامدار فرض است اے صاحبان
من حالا مایان در دارالامارہ بندگان نواب فراہم شدہ ایم یعنی در سایہ
مہمان نواز اولاد سلسلۂ عمدہ دوستان قدیم صادق و با وفائے قوم انگریز بہادر
ہستیم، بندگان نواب کرناٹک عمدہ مہمان و نعمت غیر مترقب مایان را از تہ دل
بجوشش و محبت بسیار بدستور بزرگان عمدہ خود رفیق صادق قوم انگریز بہادر
امشب بکمال توجہ دلی و مہربانی و اخلاق گرد و پیش خود جمع کردند و از
جوشش قلبی در تواضع کمال مروت و اہلیت و حسن خلق و فیض رسانی و
موالفت و لطف خود بطور ورثائے عمدہ ظاہر فرمودند، صاحبان من دعاے مایان
نواب کرناٹک بکمال خوشی قبول خواہند فرمود، چراکہ مایان دریں مجلس عزت و
و ناموری از توجہ و تشریف آوری و جوشش و محبت و حسن و اخلاق بندگان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نواب کرناٹک حاصل کرده ایم دعا از ته دل خواہیم کرد، من می خواہم نظر بر
عزت افزائی و مہمان نوازی بندگان نواب کرناٹک ادب خود روانه نمود، بپانزدہم — روز شنبه ۱۵ رجب المرجب ۱۲۳۸ھ ۲۹ مارچ ۱۸۲۳ع
روز شنبه بوقت باقی ماندن چہار گھڑی روز در ساعت شمس بجناب خداوندی
دختر سعادت اختر از محل نو تولد یافت، خالق جسم و جاں آں کوکب عفت
نشان در سایهٔ نیر اعظم ما نورفشاں دارد و عنقریب بکمال لطف و عنایت
حسب تمنائے من دولتخواه قدیم که از عمر دو سال ملازم رحمت مآب است و آنجناب
دراں زماں سن یازده سال داشت، سیارهٔ دولت که ہم چشم مہر منور باشد
ضیا بخش عالم نماید۔ بمحمد و آله الامجاد و بظهور ایں ولادت با میمنت
کمال مسرت راہیاب خاطر حضور شد و بمنتہائے بہجت نذر تہنیت ہم گرفت اگرچه
در خاندان والا جاہی بتولد دختر رسم نذر و تہنیت نیست لکن رئیس ما بمصداق
لئن شکرتم لازیدنکم پیدایش صبیه را که آنہم عطیه الہٰی است بجائے
ظهور فرزند دانسته شکر و سپاس بجا آورد و رسوم آں در دعائے ترقی عمر و اقبال
و دولت آں بندگان نواب کرناٹک از نوشیدن جام سه سه لبریز سه بار ادا
و ظاہر نمائیم و نیز بدرگاه الہٰی دعا نمائیم که ایں سلطنت و تاج شاہی بندگان
نواب کرناٹک روز بروز باوج و تا قیام ماه و خورشید بر فلک قائم و دایم باد آنتہیٰ

بچہاردہم در محل حضور قدسیه دعوت فاتحه موصوف بهمه ملازمین و — روز جمعه ۱۴ رجب المرجب ۱۲۳۸ھ ۲۸ مارچ ۱۸۲۳ع
اہل امتیاز اینجا بعمل آمد بر مایده ہمه قسم نعما موجود بود، ہر واحد دریں سفر ایں
سفره را نعمت غیر مترقب دانسته بسیری تناول نمود، دریں عرصه قریب دو پاس
روز جنرل دفٹین که سردار فوج اینجا است و برائے بندوبست امور کمپنی بپالم کوٹه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

راهی شده بود بدریافت تشریف آوری حضور بسرعت فایز شده از ملاقات خداوندی مستفید گردید، بر طبق عادت تواضع عطر و پان وغیره فرمود و یازده خوان تورهٔ طعام ضیافت بفرودگاه مشارالیه اداکرد و امر مستحسن بعمل آمد، بهفدهم جنرل مرقوم به تمنای دلی که ذره را نور فشانی نیر اعظم تمنا است دعوت حضور نمود ازانجا که مهر جهانتاب ما روشنی ده عالم است باقبال این معنی پرداخته بعد بلند شدن یکپاس روز بپاس خاطر مشارالیه مع برادر والا اختر بسواری بهل مذکور با چهارده شخص ذی عزت که بدعوت اول رفته بودند جز شرف الامرا و انوارالدوله و صفدرجنگ که اینها همراه نبودند و جلو سواران مزبور بجانب باغ اقامتگاه که مملوک سرکار است و بعاریت رفته جلوه فرما گردید، جنرل مسطور بنهایت ادب و اخلاق برسم استقبال تا سواری حاضر شده بکمال خلق و الفت بر کرسی نشاند وخود هم مثل سهابه پهلوی آفتاب ماند تا یک ساعت بل زاید لولیان هندو زاد بصدای زنگوله و تال مردنگ و آوازه الغوزه و خیربین و حرکات دست و ابرو بقانون هندو بچگان داد پاکوبی و دست زدن میدادند و بسنت و یک کس از سرداران انگریز که برای تعظیم خدیو خلایق نواز ما حاضر مجلس بودند به نظارهٔ آنها همچو نرگس چشم حیرت کشادند، القصّه محفل میز ترتیب یافت و اطعمه طرز اهل اسلام با فواکه و خوردنیهای قوم مذکور بجز آب و کباب حرام آماده شد زیاده از یک ساعت ذائقه نمودند و مطربان ولایت انگلستان بصدای دلکش مزامیر و آلات طرب به تسکین خاطر سماع آشنایان که قوت روح و قوت جان است می پرداختند، بعد اختتام انجمن میز مشارالیه عطر و گلاب و گلدسته و هار و پاندان بحضور پرنور بدست خود گذرانید، بعده بصاحبزادهٔ بلند پایگاه نواب عظیم جاه بهادر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

به همان اسلوب رسانید، پس ازاں به میجر جونس و کیپٹن ڈن که هر دو سکریٹری موصی الیه اند ایما شد از کرسیها برخاسته به هر یکے از هم نشینان حضور بتواضع اشیاے مذکور می پرداختند و پیش هر فرد رسیده بسلیقهٔ نمایان و اخلاق بے پایان رسم مهمانداری ادا می ساختند، غرض آں سرداران را خلیق یافتم چنانکه میجر گرم ے که از چهره اش عمدگی و آثار خلق ظاهر بود و کرسی راقم با کرسی مشار الیه اتصال داشت از آغاز مجلس تا انجام آں از هر قسم اشیاے ماکول که باهتمام بکاولان اسلام طیار شده بود متواضع می شد و باکل مبالغه بالغه می نمود ازانجاکه ایں خاکسار را گاهے عادت ذائقه نمودن اشیاے مطبوخ آں مطبخ نیست بلطائف الحیل پرداخته باندک میوه بمضمون ؎

هرچه گیرید مختصر گیرید
کار دنیا کسے تمام نکرد

قانع شد بوقت آمد و رفت سواری خاص نواب عزت سرشد و دو سه کمپنی جوانان بار برقاعدهٔ سلام ایستاده طنبور نواختند رئیس مابعد دو پاس روز بدار الامارة نهضت فرمود، و ازکل وجود خود بفرودگاه معطر نمود، بهشدهم شخصے خواجه محمد نام اهل دکن ملقب بارڈوی خواهرزادهٔ خواجه امین الدّین چشتی که ذکرش بالا گذشت و ملازم قدیم سرکار نواب فردوس مکان بود چوں از انقلاب زمانه تباهی لاحق حال او گشت ترک دستار کرد و بعسرت بسر برد اوقات می ساخت بارے بذریعه ورود حضور بلا دستار و کمربند بملازمت مشرف شد خود بدولت دریافت که شاید از جملهٔ مشائخ روزگار است چوں ازو خطاب فرمود بر احوالش مطلع گردید، حضور در هر امر که سایل

ے Grimm

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

می گردید در اداے جواب نام نواب ممدوح می گرفت حتی که در آخر سوال که بعد وفات
نواب معلے کدام جا علاقه بود بدیں منوال جواب داد که نزد امیرالامرا از سیاق کلامش
چناں مفهوم می شد که چنانچه مرید فنا فی الشیخ باشد هم چناں ایں شخص بپاس نجابت
و نمک خواری فنا فی امیرالامرا است جناب خداوندی بر کلمات سادگی او چنداں خنداں
گردید که مزیدے براں متصور نبود از توشک خانه دستار سفیدی عنایت کرده به بستن
آں حکم فرمود و بمقرری پانزده روپیه ماهوار داخل زمرهٔ ملازمین نمود .

سید **حضرت قادری** از نبسه زادگان حضرت شاه صبغة الله نائب
رسول الله قدس سره و سید فتح علی شاه و شاه قدر عالم و خواجه برهان الدین چشتی
و خواجه قطب الدین چشتی که دریں ماه بملاقات حضور آمده بودند تواضع عطر و پاندان
فرمود و از باورچی خانه توره هائے ضیافت روز ملاقات بدفعات روانه شد ضبط تاریخ
نمی دارم و صدرالدین علی خان که در هنگام ریاست نواب مرحوم صدر اینجا بود
بملازمت جناب خداوندی سرفراز گردید او را هم بعطائے توره عزتے بخشید بنوزدهم
بعد نماز عصر بسواری بهل اسپان بزیارت مقبرهٔ خواجه احمد شاه حسینی چشتی
تشریف فرما شده نماز مغرب بر همانجا ادا فرمود و بعد یکپاس شب بروشنائی
مشعلها از معاودت رونق و نور دارالاماره افزود، به بست و یکم روز جمعه که در ساعت
اخیر آں از روے حدیث شریف اجابت دعا متحقق شده و آں ساعت مشتری است
مسمی بساعت سعد اکبر صاحبزادی نو تولد بمضمون الاسماء تتنزل من السماء
باسم امة القادر قادریه بیگم موسومه گردید او تعالے شانه با بخت نیک و عفت
در سایه هما پایه جناب خداوندی بعمر طبیعی رساناد، و مقدم سعادت توام آں رونق
کاشانهٔ خوبی مقدمهٔ کثرت اولاد صالح خدیو خلایق پرور ماکناد ۔ بطفیل شهنشه بغداد

روز چهارشنبه ۱۹ رجب المرجب ۱۲۳۸ھ
۲ اپریل ۱۸۲۳ء
روز جمعه ۲۱ رجب ۱۲۳۸ھ
۴ اپریل ۱۸۲۳ء

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

روز پنجشنبہ ۲۵ رجب ۱۲۳۸ھ ۸ اپریل ۱۸۲۳ع

بتاریخ بست و پنجم حضور بعد فراغ نماز عصر بمرتضی باغ کہ بر کنار رود کاویری بفاصلہ اندک ازاں واقع است حسب الطلب جناب قدسیہ کہ ہماں روز دراں جا تشریف فرما شدہ بود بر سواری بہل اسپاں کہ برنگ سبز زمردی بود و فرش و کاوی آں از پوست سرخ ولایتی کہ ہر دو رنگ دلالت بر سرسبزی و سرخروئی جناب خداوندی می نماید با پنج کس از ملازمان مثل مولوی میر محمد صالح بخاری مفتی عسکر ظفر پیکر و حکیم باقر حسین خان بہادر و حافظ یار جنگ و وجیہ اللہ خاں جلوس فرمودہ جلوہ فرما شد پنجم آں این خاکسار عجز نشان بود کہ بعد سالہائے دراز بر طریقۂ عزت بخشی پدر بزرگوار خود مہر منور ما بمنتہائے عنایات و عطا، عطارد وار بہ پہلوے نیر اعظم جا داد، ہرگاہ سواری خاص تا کنار جوئبار رسید ازاں نزول فرمودہ بر سکہساون سیاہ رنگ از میان آب عبور نمود، ہمراہیان بر سواریہائے خویشتن بجلو داری ہمراہ رکاب سعادت انتساب بودند، جناب خداوندی بوقت ماندن یک ساعت روز داخل باغ مذکور بمحل سرا شد و اشخاص ہمراہی بیرون سراچہا حاضر چوں خورشید جہانتاب چادر سیاہ برخ کشید مشارالیہم بنماز جماعت پرداختند و بعد پنج گھڑی شب سواری جناب قدسیہ وغیرہا بسوے دارالامارہ روانہ گردید. حضور بطور تماشا مع خاص و عام و جلو داران و اہل اہتمام تا جوئبار پیادہ پا بروشنی مشعلہا در رسید، و بآں میدان کہ صحراے بود رونق شہر بخشید معجہم کہ چگونہ ایں قدر کثرت مردم در فرصت قلیل دست بہم داد، ہرگاہ بر لب رود مستعد جلوہ افروزی شد طرفہ تماشاے و نادر نظارۂ جلوہ می داد کہ روشنائی مشعل در نہر و حرکت آب و کیفیت نیزہ ہاے سرخ رنگ با حلقہاے نقرئی و ناچخ ملمعی کہ براں خیام بانائی چسپیدہ بود و صداے پائے خلایق و آوازِ قدم

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اسپان بشرح نمی آید که در شب دیجور بآب مذکور نمونهٔ شب چہاردہم نمایاں بود چونکه ماه فلک که خدمت قاصدے میدارد در فرصت یک ماه با وصف کمال و زوال بر عرصهٔ جہاں نور فشاں می باشد بفضله تعالے رئیس ما که روشن دولت ماه منور امارت و نیر اعظم ریاست است و ہر کمال او رو بترقی و بخلایق پروری و حق رسانی و ہمت بلند و تمیز حق و باطل و خلق کامل شہرهٔ آفاق گردیده چگونه بحر و بر و خشک و تر را آباد و روشن ننماید، از ملاحظهٔ سواری در شب تار، و ضیا افروزی بر نہر و کنار، شعر برجسته جناب امیر خسرو دہلوی روح الله روحه الزکی بر زبان آمد.

ماه من بر لب جو جلوه فروش است امشب ؎

آب از عکس رخش بادله پوش است امشب

الحاصل پاسے از شب گذشته که آں شمع خاندان انوری بدار الاماره منوّر فرمود، بتاریخ بست و ششم بوقت باقی ماندن دو گهڑی روز بر نالکی سبز قدیم که اکنوں از مخمل زرد زراندود شده است دریں ایام ازیں لون مناسبت تام دارد که آفتاب عالمتاب ببرج حمل در آمده و ایام شرف او است و رنگ زرد ازاں تعلق دارد، جناب رئیس ماہم که نیر عالم افروز و داخل بیت الشرف است و دریں اوان طرب اقتران از ہمت علیا بزرپاشی زباں زد خلق گردیده بجلوس میمنت مانوس سواری برنگ مسطور نہایت زیبا و مستحسن واقع شده مع برادر والا اختر بر پہاڑی خواجه بپاس روانه شدن سواری حضور قدسیه و محل عالیه رونق افزود و قریب یک پاس شب بدار الاماره معاودت فرمود، بتاریخ بست و ہفتم فاتحه فاتحه رجبی مبارک از طرف حضور بتکلف اعظم بعمل آمد، و چہار دستر خوان وسیع گسترده شده، عالمے از ہمراہیان و سکنهٔ اینجا ازاں مایدهٔ فیض یاب شدند و بعد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

فراغ نماز ظهر بزیارت آثار شریفی که از تجاور[1] آمده و در کچهری باغات سرکار

موجود است بحسن اعتقاد سعادت سرمدی حاصل فرمود بلشب بست وهشتم از (روز جمعه ۲۸ ذی الحجه ۱۲۳۸ھ ۱۱ اپریل سنه ۱۸۲۳ع)

تقریب فاتحه معلی از جانب محل نو مجلس عام ترتیب پذیرفته منجمله باغات سرکار

قطعه باغے است موسوم بباغ معتبرخاں و بباغ نقارخانه بسبب اتصال ازاں

شهرت گرفته بسبب صرصر حوادث سخت بے آب و تاب شده بود و اعتبارش

برباد رفته مگر داربند انگور می داشت و خسته محض گشته ، همت حضور از

تاریخ مذکور بمضمون ؎

هر کارے که همت بسته گردد
اگر خارے بود گلدسته گردد

مصروف ایں معنی گردید که بباغ مزبور که از خس و خاشاک همرنگ راغ شده

بود در فرصت اندک بترتیب وتهذیب پرداخته بضیافت جنرل مرقوم الصدر

با چند همجنساں مومی الیه پردازد، چشم بد دور بمقتضاے خواهش تا بست ونهم (روز شنبه ۲۹ ذی الحجه ۱۲۳۸ھ ۱۲ اپریل سنه ۱۸۲۳ع)

آنقدر بترتیب خیاباں بندی، و جداول جاری و تیاری فوارها و درستی وصفائی

رستها پرداخت که از دیگراں چندیں آرائش دریں عرصهٔ قلیل دشوار باشد، تیمنا

باتباع باغ بنا کردهٔ زیب بخش تاج و سریر، پادشاه صاحب تدبیر، حضرت

محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر زنده پیر علیه رحمة الله القدیر که بباغ فرح

بخش مشتهر شده بود بلفرحت باغ فرمود ازانجا که دریں جا آغاز موسم انگور

است داربند مذکور فی الحال مانند سرو بے بر بود بخوبی تدبیر، بفراهمی خوشهاے

کثیر، آنقدر بآراستگی آں کوشید که تا قرون متطاوله در زمان واحد همچناں بار

---

[1] Thanjavur

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نخواهد آورد، چون روز گذشت و شب ماه رسید مجلس میز بخوش سلیقگی ترکیب یافت و اطعمهٔ هر قسم از ملاحت و حلاوت و فواکه مهیا داشت، خوشهای انگور بروشنی قنادیل چنان نظر می آمد که عقد ثریا از تاکش آویخته اند، و پری رنگ شهاب در کاسهای بلورین بدان مشابهت داشت که در پیالهٔ الماس آب یاقوت ریخته اند آویزش غلولهای سیماب با وصف شب تار جلوهٔ مهتاب می نمود، نور افروزی پیالهای سبز و عباسی لطف بر لطف می افزود، جنرل مشار الیه بمجرد فراغ میز در حالت مدهوشی محبت و نشأ الفت که با جناب خداوندی میدارد بهم مشربان خویش که پانزده کس هم نواله و هم پیاله بودند تعلیم صدای کلمات شور و شغب مثل ترنگ کاسهٔ چینی می نمود- و هر فردے ازانها باوجود بے هوشی همچو هوشیاران لب را بدعا و ثنای حضور می کشود، بعد نصف اللیل همگنان مع ساز نوازان ولایتی راهی فرودگاه شدند، و ولی نعمت ما مجلس طرب تا طلوع صبح باقی داشت،

روز دوشنبه ۲ شعبان المعظم ۱۲۳۸ه‍ ۱۴ اپریل ۱۸۲۳ع

بتاریخ دویم شهر شعبان المعظم رسم سالگره محل عالیه که بعنایت الهی نام نامیش بضیا افروزی تا مدت دراز مثل ماه منور باشد بعمل آمد و باین تقریب مسٹر لشنگٹن تورهٔ طعام و هشت سردار دیگر را خوانهای میوه مرحمت گشت و بوقت یکپاس شب دعوت ضیافت رسم ممدوح به بعض اعزّه و اهل خاندان بظهور آمد، بعد نصف اللیل محفلِ طرب آماده شده و عطر و گلاب و گل و پان برای تفریح مزاج و گلاب و نبات ازپے دفع خمار بیداری بهر یکے از حضار مجلس عطا گردید، خود بدولت بوقت دو پاس و پنج گهڑی شب درامد محل فرمود و صاحبزاده بلند پایگاه نواب عظیم جاه بهادر بسنه ۳ پهر شب به هنگام برخاست برقم در باب نشست تا انصرام مجلس تاکید نمود از جناب ممدوحه بمطربان قدیم و جدید و پاکوبان وغیرهم انعامات عنایت شد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

و تا غروب انجم انجمن عشرت مرتب بود، قادر مطلق شیوع این سرور موفور بر جناب خداوندی مبارک و مهنّا فرماید، و بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم من هوا خواه در عرصه قریب از بطن معلے الیها نجم تابان دولت و اقبال که هم پهلوے نیر اعظم فلک جاه و جلال باشد عطا فرماید و بطنا بعد بطن و نسلا بعد نسل جلوه افروز ریاست نماید انه قریب مجیب و بالاجابة جدیر

ع

دعاہاے که بر لب نارسیده

نواے فاستجبنا ها شنیده

بتاریخ چهارم بعد نماز ظهر بسواری بهل اسپاں بملاقات مولوی غلام حسین که خرقهٔ ارادت از مولوی احمد اللہ خلیفه حضرت شاه ابوسعید علیه الرحمه میدارد درین حالت بعتیق اللہ شاه مشهور است تشریف فرما شده چیزے از مشار الیه بسلوک و تواضع پرداخت معزی الیه مرد صالح و منزوی است و قناعت و توکل پیشه باشد از انجا فراغت یافته بمسجد نواب بیگم کلان بملاقات شیخ بهیکا مجذوب عرف بڑے صاحب که در مدرسه آں مقیم است جلوه فرما گردید و حسبتہً للہ چیزے بخدمتش رسانیده بحیدر باغ رونق افروز گشت و بشب معاودت فرمود راقم درین آبادی از سه مجذوب ملاقات کرده یکے موجی الیه و ثانی بمسجد بساطیاں مقیم است و مسن و ثالث شیخ نتھر نام که جوان و خاکسار است و از صحبت خلق گریزاں، بحوالی گنبد ولی معلے دایر و سائر می باشد لکن مثل اول دیگراں را نیافت که خوب اشراف باطن دارد، و خرق عادات ازو بظهور می آید که بارها امتحان نموده ام، سلوک او بر جذب غالب است، و بعض اوقات بنماز هم می پردازد و فدائے نام جناب وسیلتنا سلطان الاولیا علیه التحیة والثنا است که از انجناب فیض یاب شده اگرچه مرید سلسلهٔ چشتیه است

روز چهارشنبه چهارم شعبان المعظم سنه ۱۲۳۸ھ ۱۶ اپریل سنه ۱۸۲۳ع

مشار الیہ مرد ہفتاد سالہ بود و دست و پائے او صدمۂ فالج میدارد و ریش و بروت
صاف می سازد حضور تا اقامت دریں معمورہ ہر روز یکبار برائے نماز جماعت بموجب
تشرع و دینداری بمسجد محمدی پیادہ پا تشریف می آورد و بمرمت ضروری آں
پرداخت، و اکثر اوقات بعد نماز عصر و گاہے بعد نماز صبح ہم بزیارت مزارِ
رحمت بار جناب ولی معلی و مقبرۂ اجداد خود تشریف فرما می شد، و گاہ گاہ
برائے ملاحظۂ باغات سرکار و سیر و تماشائے ہر دو رود و آبادی دو آبہ و صحرا
و لشکر و بازار کہ بیرون قلعہ جانب مدہرا دروازہ فرود آمدہ بود جلوہ آرا میگردید
و بعد ورود دریں آبادی لنگر برائے پرورش فقرا مقرر فرمود و حکم نمود کہ تا فائز
شدن بمدراس جاری باشد، بروز نہضت ازانجا کہ پنجم ماہ مذکور بود بزیارت آثار
مبارک کہ از قدیم الایام متصل کچہری است سرمایۂ سعادت حاصل نمود و بزیارات
ممدوح ہم مستفید گردید و بمولوی مرقوم و بجنرل و ہر دو کرنل توڑۂ رخصت
فراخور منصب ہر واحد روانہ فرمود و بخطیب مسجد موصوف یک فرد شال سفید
و بہمہ ملازمین سرکار کہ علاقہ از باغات و دیہات دارند زر یک ماہہ آنہا بطریق
انعام و بہ تحصیلدار شہر یک فرد شال سرخ مرحمت ساخت و ہر فرد بدعائے ازدیاد
عمر و دولت خداوندِ ما پرداخت ؎

یارب دعائے خستہ دلاں مستجاب کن

Madurai (R. S.)

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چمن سوم در بیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دار النور محمد پور و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است

گلدستہ اوّل

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ پنجم شہر شعبان المعظم روز پنجشنبہ سنہ الیہ بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بخلعت فاخرہ و جواہر زربفت شدہ با برادر والا اختر بر عماری سبز جلوس فرمود و بہماں شان و تجمل روز ورود بطرف شمال رخ نمود جنرل مرقوم الصدر با سواران معتبر تا لب رود کہ بیرون چنتامنی[1] دروازہ واقع است بجلوداری حاضر ماند و فوج کمپنی مثل روز تشریف آوری حضور نوعیکہ سرگرم نوکری بود بہماں منوال از در مسطور تا نہر مذکور ہمراہی داشت چوں غروب خورشید شدہ ماہ منور ما باداے نماز مغرب از سواری فرود آمدہ بشارالیہم و اہل فوج رخصت داد و باداے نماز پرداختہ تا نصف اللیل در انتظار مقدم سواری جناب قدسیہ و محل عالیہ بر کنار جوے مشغول سیر بود بعد وصول سواری بمنزل سامیوارم کہ از قلعہ مسافت نہ میل و ہفت حصہ دارد قریب ۳ پاس شب بر کوب سکھساون رونق افزا گردید قصبات خورد و کلاں کہ گذر سواری ازاں شد رقم آشنا می شود۔ موٹ چنتامنی بجانب شمال است و آباد گنگیم پیٹی کہ بکو ندم پیٹھ مشہور است از کثرت خانہا و دکاکین آباد و بسمت مزبور واقع۔ تروانا کویل[2] بہماں سو است و بجھکیسر ہم مشہور در اصل نامش جمبو کیشورم

روز پنجشنبہ ۵ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱۷/اپریل ۱۸۲۳ء

[2] Tiruvanakoil [1] Chintamani

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است چہ جمبو بزبان اروی بمعنی جامون و بت لنگ کہ ہنود بپرستش آں
می پردازند بزیر درخت مذکور است لہذا بایں اسم شہرت یافت و قصۂ دراز
دارد ۔ سریرنگ[۱] کہ بر کنار رود کولڑم[۲] واقع شدہ و غربی است، ایں دو شہر
مختصر را بچۂ ترچناپلی باید گفت و میان دوآبہ تعمیر پذیرفتہ، احوالش در شرح
آبادی صوبۂ مرقوم گذشت مجدداً احتیاج تفصیل ندارد، نام رود مذکور کولڑم
است و بزبان اروی معنی آں قتل گاہ بود و ایں معنی قصہ طلب کہ شخصے در
قرون گذشتہ از کفار حکومت آں سرزمین میداشت و بہ طیاری بتکدہ پرداخت
چوں معماران مطالبہ اُجرت نمودند بحکمت عملی بوعدۂ رسانیدن زر تا اینجا آوردہ
سوار کشتی کنانید، و در وسط نہر بغرق رسانید، ازاں زماں بایں اسم تشہیر یافت
بمرور ایام از کثرت استعمال در دفتر کولڑم مرقوم شدہ و بزبان عوام از کوئڈم
شہرت گرفتہ ۔ پالکری دیہ شرقی است و از قدیم الایام در انعام ملاحان ہر دو
رود جاری است ۔ منصور پیٹھ نیز بہموں طرف است مسجد و سرا ہر دو بنا کردۂ
محمد اعتبار خاں بہادر ببر جنگ مرحوم از قوم افغان کہ نام اصلی او سعدی خان
بود مع قبرش در اینجا است، موصی الیہ بریاست نوابین مرحومین بفوجداری ترناولی[۳]
و خدمات عمدہ اعتباری میداشت و طریقۂ معاملت و فراہمی زر کمپینی بنگاہ او
بود، و ہمت بلند و خدمتگزاری فقراء مشہور لکن از بدزبانی تا حال مطعون خلائق
است، ازیں جاست کہ بزرگان برفق و ملاطفت با ہر کس پیش آیند، و در سوءِ
اخلاق و بدگوئی بسرزنش می پردازند چنانکہ احسن اللہ میگوید ؎

Tirunelveli (R. S.) ۳ Coleroon ۲ Srirangam (R. S.) ۱

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بُری باتوں کی خو ہرگز نہیں اس کو جو انساں ہے
جو گالی سے زباں کو کام فرماوے سو حیواں ہے

ظاہر است کہ بسوے خلق بدنامی است این خاکسار کہ با ہر خویش و بیگانہ کاربند عجز و اخلاق میشود و در حق احدے چہ در حضور و چہ در غیبت لب بہ بدی نمی کشاید چگونہ ابنائے روزگار بسب و تبرا افضل عبادت دانستہ در حق راقم مشغول می شوند و حاصل زندگی خود دانستہ بافترا و غیبت می پردازند، چنانکہ بانی این فتنہ و پیشرو این زمرہ شاگردے بود از شاگردان جناب والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور کہ لبسا اوقات بہ نیابت آنجناب بمضمون ؎

ترببیت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد است

بتدریس و اشتغال می داشتم چوں جواں شد و اجل پیش خانہ او برآورد در جلدوے حق شناسی بدنام خلایق نمود، حتی کہ بحضور خداوند طفلی راقم عرض کرد کہ این خاکسار خود را بشباہت او یعنی شاگرد مذکور متہم ساختہ است، چوں این سخن نامعقول بگوش راقم رسید از پیچ و تاب ہمچو سپند بآتش گردید، ترک سلام ازو نمودہ از مقولہ بے اعتماد آں بر ہوا بنیاد مستقر شد، جواب داد کہ من نگفتہ ام علاوہ آنکہ ہر روز این کلمہ بروایت او بر زبان ہر کس جاری بود، اشخاصے کہ از وضع این ناچیز آگاہ و از رنگ و بوے ایمان بہرور بودند بدفع آں می پرداختند و کسانیکہ منصب خسران و خذلان ابدی میداشتند آنرا نقل مجلس نمودہ مضحکہ می کردند، ازیں معنی برلب مہر خاموشی گذاشتم زیراکہ حضرت حق جل و علا ہم از زبان بندگان عاصی نجات نیافت تا باین عاجز چہ رسد و بریں بیت قناعت نمودم

ملولفہ ؎ ندانی کو عزیز ذوانتقام است   ز قہرش کار اعدایم تمام است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در آخر عہد خود جناب خداوند معلی کہ بوالاجاہ باغ اقامت داشت روزے برائے مجرا درانجا رفتم و نامبردہ ہم از حضور رخصت یافتہ بمقر خود می رفت و ازیں خاکسار چار چشمی شد دست بسر لشدم و جناب معلے معائنہ می فرمود بمجرد مجرا فرمود کہ آیا فیمابین شما و شاگرد نارشید سررشتہ سلام نیست، عرض کردم از اہل نفاق راہ وفاق نازیبا است، باستماع ایں معنے متبسم شدہ ارشاد فرمود کہ اے برادر از شما آں بدبخت عناد سخت دارد و اکثر شکوہ می نماید معروض داشتم کہ از وجہ آں آگاہی نمی دارم آنجناب لب جنباں گردید کہ میگوید شما پیش مردماں میگویند کہ از فلانے مشابہ ام و ازاں بہتر معلوم می شوم یا نہ لہذا بُردل است گفتم کہ ازیں امر فدوی را چہ حصول فرمود شاید برائے عزت باشد جوابش چنیں کرسی نشیں کردم کہ اگر کسے تباہی دارین خود منظور دارد ازاں نا اہل مقابلہ دہد کہ با فلاں و فلاں وقاحت از شیطان زیادہ تشہیر دارد و آں سخنان سبک قابلِ تحریر نیست لہذا کنایۃً برقم آوردم، چوں ایں کلمات از راقم بکشادہ پیشانی سرزد جناب پرورش فرما ساکت شد، گمان بردم کہ شاید مظنہ باقی است عرض نمودم کہ اگرچہ ایں خاکپائے عالم را عادت قسم نیست و تا مقدور باحتیاط آں خواہد پرداخت برائے دفع وہم حضور قسم میکند کہ اگر گاہے در خیال ہم ایں تشبیہ جا کردہ باشد حق تعالیٰ اورا نیز در زمرۂ یہود و نصاریٰ محشور کند جناب رحمت مآب کہ سہ باد گورش رحمت آباد الہ

از ہنگام خرد سالی نظر پرورش و شفقت قسمے مبذول داشت کہ بشرحش بوالفضولان روزگار حمل بر فضول خواہند کرد از شنیدن ایں معنی لرزید و فرمود اے برادر جان ہرگز قسم مکن کہ مطلق گفتہ او در خاطر من نیست و ایں سخن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لائق غلامان تو نباشد و آں جواں مرگ تہمت کردہ است انتہی ۔
آخر کار آں تبہ کار بہ نشاء جوانی خلاف قسم نمود و بکمال خرابی از تیغ
عباسی اجل از دارالعیش دنیا ناکام راہ عدم پیمود ؎

مارا چہ لازم است کہ ذکر بدی کنیم
گیرد خدا ز دشمن ما انتقام ما

و شخصے دیگر مایۂ فساد و کثیف البنیاد، کہ از بیان نامش لطافت برباد میرود
بحسن طالع بمضمون ؎

زمانہ دہد جاے بلبل بزاغ

غبارش از ہوا بہ پرواز در آمد یعنی تا چند روز باعتبار ظاہری
بر اذیت عالم قائم شدہ نخوت فرعونی در سر می داشت و بارباب
عزت کہ سررشتہ خود داری و غیرت بفحواے

اذا تصبك خصاصة فتجمل

تا آخر حیات از دست نمی دہند ہمت بر عداوت گماشت از انجاکہ مضمون ضرب
الغلام اہانۃ المولی متحقق است ایذا رسانی او بغلامان وسیلتنا جناب محی الدین
عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالے عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ ناگوار
حضور اقدس گردید، و بلمعۂ شمشیر زہر آلود جناب سیف اللہ المسلول بمنتہاے
ذلت از بارگاہ خداوند ممدوح اخراج شدہ در فرصت قلیل بدار الانتقام رسید آرے ؎

خانہ زنجیر میں ہر شب یہی فریاد ہے
جو بنا ہے ظلم کی آخر وہی برباد ہے

آں لایق گردن زدنی درحق ایں بیچارہ کہ بجز توسل جناب سلطان الاولیا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بظاہر وسیلہ ندارد فتنۂ عظیم برپا کرد کہ از روے ریاست
قابل سیاست است و قصہ طلب، روزے خداوند قدیم بتقریب عید ذی حجہ سنہ
یکہزار و دوصد و بست و سنہ ہجری بجلوس سکہساون نونیار راقم از شادی محل
بمحلات جلوہ افروز شد دراں زمان باین عجز نشان از خدمت داروغگی نیاز سرفراز
فرمودہ بود عرض کردم کہ زیادہ از صد کس براے نذر حاضر اند آیا تا معاودت حضور
حاضر باشند، یا بعد ورود سواری فایز شوند، بعد استماعش باندک تامل ارشاد
کرد کہ شما بہ نیابت ما نشستہ نذر بگیرند جواب دادم چہ مقدور کہ فدوی ہم
مثل سایر ملازمین نمک خوار و ملازم مسند است چگونہ بریں امر اقدام نماید فرمود
کہ در جاگیر حیدرآباد و باغات محمد پور و سانگڑھ و ترچناپلی بہ تقریب عید و
جشن علاقہ داران آنجا بہ نیابت من نذر میگیرند پس شما را کدام چیز مانع ایں
معنی است بمبالغہ حکم نمود کہ بروند و بفراغت بگیرند، چوں ایں ارشاد شنید
چار ناچار بمودلے الامر فوق الادب بفاصلہ یک بالشت از کنارۂ چار
بالشت روبمسند بدو زانوے ادب نشستہ نذرے برداشت، و بہ تہالی گذاشت
مفسد مذکور خواست کہ دریں امر پیش دستی نماید راقم او را ازیں کار باز داشت
فتنہ گر مزبور ازیں حرکت ہمچو سیخ بر آتش غصہ می پیچید، و باکمال حرارت
خشم چوں کباب برشتۂ عرق از جبۂ تشویر او می چکید، بہ یقین دانستم کہ فتنہ
برپا خواہد کرد، و بر اعتماد کریم مطلق باک بلاے سیاہ چیزے نشمرد، بعد
برخاست مجلس سواری خاص رسید یکصد و ہشتاد و دو روپیہ جمع شدہ بود
بحضور گذرانیدم بسرور خاطر پنجاہ روپیہ براقم و یک اشرفی کہ برادر صغیر کہ
از عہد مسندنشینی ایں قدر عبدی او مقرر است عنایت کردہ ارشاد فرمود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ امروز مشقت عظیم بر داشتید بخانہ روند و بتناول پردازند، بمجرد رفتن خاکسار از حرکت اول و عنایات خداوندی آں خاک بسر آتش بجگر در حضور شکایت سرکار گر راقم بر مسند خاص نذر گرفت چونکہ دراں زماں التفات سرکار براں نابکار بود سخنش فی الجملہ مقبول شد و تا چند بخاطر ماند اگرچہ بحسن اخلاق بیش راقم اعادہ نفرمود ہمت روسا مصروف امور کلی باشد و بر کار جزئی بیشتر التفات نمی ماند لہذا سکوت فرمود و الا سزاے آں گفتار ہمیں بود کہ فی الحال اورا بزندان باید فرستاد کہ ملازمے را بر مسند ما دیدہ گوارہ نمودے، وچرا ازاں باز نداشتے معہذا صدہا کس و اہل اہتمام حاضر بودند بہ تساہل ازاہنا دریافت نشد الخیر فیما وقع سواے دو مفتری ناعاقبت اندیش باز لب لباب آہنا شخصے پیدا شدہ است و از بوے اسلام بہرہ ندارد اگرچہ ؎

ہے نام کو وہ مردک بدکار مسلماں

بہ نسبت بعض اوصاف ذمیمہ کہ از ہنگام نشوونما در نہاد آں بے حیا متمکن است بہ بدنامی ایں عاجز پرداختہ در نفس الامر مثل بے دولتے کہ براے زوال اقبال طالع مند کہ ازاں عناد داشت بینی خود تراشیدہ صبحے بر درش نمایاں شدہ بود و نقل مشہور است رسوائی خود ساختہ ؎

خدا در جہاں گردنش بشکند
کہ بیخش ز دنیا و دیں بر کند

ایں عاصی کہ ازیں ہر سہ بہتان تا امروز عنداللہ بری است، بعون قادر مطلق در فرداے قیامت بصف محشر دامن کشاں خواہد رسید، و در محکمۂ آں روز کہ قاضی الحکم الحاکمین تعالیٰ شانہ ومنادی جبرئیل علیہ السلام در حق جملہ اعدا خصوصًا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایں ہر سہ اشقیا مستغاثی خواہد گردید، ایں جفا کشیدہ می خواست کہ وقائع سرگذشت خود باچہ سلوکی نا اہلان روزگار کہ بے سبب در صدد بدنامی و اذیت نامقدور می باشند تحریر کند لکن از ہنگام واقعہ جانکاہ جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی، کہ مضمون ؎

ہزار خویش یکے چوں پدر نخواہد بود

براں جناب بواقعی صادق می آید بر قلعہ راحت آباد خاطر یورش انواع رنج و تفکر شدہ، و خزانہ جمعیت و آرام بغارت رفتہ قدرت ندارم کہ بفوج دلجمعی و فراغت بدفع آں کوشم و بایں کار کہ از اہم مہمات است نقش صحیفۂ دہر نمایم، بارے در ضمن تسطیر ایں کتاب کہ بحکم ولی نعمت خود کہ یارب با طول حیات و اعتلاے درجات چوں ظل ہما سایہ فگن باد بعمل آمدہ بحیز عبارت در آوردم ہر گاہ ایں جملۂ معترضہ بپایاں رسید بترقیم احوال بقیۂ منزل متوجہ گردید۔ سامیوارم کہ مشہور بسمی وارم شدہ موضع انعام شاہ رحمت اللہ رحمۃ اللہ علیہ است کہ از اولاد حضرت شاہ بہلول شطاری برادر خرد و خلیفۂ از چہار خلفائے حضرت شاہ محمد غوث گوالیاری قدس سرہ السامی بود مسجد سنگین و قبور اولاد ممدوح بصحن آں واقع گردیدہ و مکان خوش فضا است، بعد موضع مذکور تالابے است موسوم بموُر گلُم کہ از بنگلور تعلق دارد میگویند کہ دوغ آنجا بہتر است چہ مور در زبان اروی بمعنی آں آمدہ، بعد ورود درانجا بہ تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

گلدستہ دوم

بفضلہ تعالیٰ ششم بسواری سکہساون بوقت بلند شدن دہ گھڑی روز متوجہ گرم روی شدہ در شدت حرارت بکمال مشقت بوقت عصر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

داخل اُوٹاتُور کہ سیزدہ میل است گردید اگرچہ جناب خداوندی بفحوائے ؎

سفر بود بجہاں مایۂ سرافرازی
دلیل روشن من آفتاب عالمگیر

بہر نوع کہ مناسب رائے غرا بود جلوہ افروز شد، اما غربا دریں منزل بسبب ناہمواری راہ و قلت آب و کثرت سنگ و کریوہ وغیرہ عوارض معنی حدیث شریف السفر قطعة من العذاب متحقق گردید، الغرض ہمراہیان موکب ظفر قرین دریں سفر خیر مآل حظ فصول ثلثہ دریافتند و تمنائے گرما و سرما و برسات در دلہا فرو نگذاشتند ؎

بہ ہیچ چیز تسلی نمی شود ہمایب
بہار دیدم و گل دیدم و خزاں دیدم

دیہاتے کہ عبور سواری خاص از انجا بظہور آمد لوکربز میگردد چَرَوَانُور دیہ مختصر است مابین شمال و مشرق چند خانہ و یک تالاب دارد۔ اگرم[ا] جنوبی است مثل آں ۔ تی کلم مابین شمال و مغرب است و مثل دیہ گذشتہ اوٹالور[۲] شمالی است یک تالاب و نہر کہ از کوہہا تراوش یافتہ جاری است میدارد و آبش نہایت گرم و بخاصیت بدمشہور کہ تحت آں معدن آہک است بمجرد استعمال سوزش بول بمرتبۂ کمال می شود درانجا گنبدے است کہ سیدۂ نوجوان ناکتخدا دفن یافتہ مسماۃ بحافظہ بی بی کہ صالحہ و حافظۂ قرآن شریف بود و بحج بیت اللہ شرف عقبی حاصل نمود، بعد وفاتش از شب سوم تا چہلم چراغ آب بر مرقد او می سوخت تقدس و عفت آں خاتون بمرتبۂ شنیدم کہ ایں صفحہ بہ تحریرش کفایت

Uttatur ۲؎   Agaram ۱؎

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نخواہد کرد قولہ تعالےٰ یختص برحمتہ من یشاء نسبت بدیہات امروز منزل فی الجملہ آبادی میدارد لکن از آغاز تا فرودگاہ بسبب عوارض مرقوم کمال تکالیف دست داد، دریں مسافت بعید سہ چہار چشمہ مختصر آب نمایاں شدہ و آں ہم بشدت تابش آفتاب رو بخشکی آوردہ، آبش چنداں شیرینی ندارد با وصف آں بعلت نایابی آب ہجوم بنی نوع انسان چوں مگس بر شہد و شکر بود اگرچہ اکثرے از ہمراہیان دریں منزل رنج سفر برداشتند، خصوصًا راقم سطور بسبب دوری از حضور کہ حسب الحکم برائے فراہمی و ترتیب اسباب توشک خانہ کہ پراگندہ افتادہ بود در نہر نگر اقامت نمودہ، و احدے از خلاصیان سرکار برائے برداشتن سامان مذکور از باعث سرعت روانگی خداوندی متعین نشدہ اگرچہ آنہا موجود بودند لیکن مروت ابنائے روزگار مقتضی ایں معنی کجا است کہ در کارے دخل راقم باشد باعانتش پردازند، اگر فتنہ و افترا برپا نکنند احسان بآنہا است انواع رنج و تعب برداشت و از شب ششم تا دو پاس آں روز چند مزدور باجورہ از طرف خود داشتہ از مشقت عظیم نجات یافت و بنماز جمعہ مشغول شد بعد ادائے نماز ہجوم بے نوایان و دریوزہ گران کہ از بوے فقر بہرۂ ندارد در صحن مسجد محمدی چہ زیر و چہ بالائے مدرسہ آنقدر بریں خاکسار بظہور آمدہ کہ شمۂ ازاں بمعرض بیان نمی آید مستزاد براں باقسام بد زبانی آنہا گرفتار شدم بریں معنی کہ از ماہہا بتوقع نواب بستر آرای اقامت شدیم و بے خدمتگزاری ما روانہ گردید، و ہنگام سواری مبلغ سہ صد روپیہ نظر بامانت داری و اعتبار تفویض تو نمود کہ بہر طور بفہمائش جماعۂ فقرا کردہ معاونت نمائی چرا باتلاف حقوق ما میروی، و بدر تو کہ بخدمت فقرا و نفع رسانی عالم اظہر من الشمس بود برنگ ابر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چرا نام او پنہاں می سازی، چوں ایں مضمون شنیدم غریق بحر حیرت گشتم و
ازیں بہتان صریح کہ عبارت از تحویل زر است پابگل شدہ باصناف تسریہ
پیش آمدم، و بعجز و ملایمت بفہمایش آنہا پرداختم، با ایں کف لسان آنہا الغرض
الحاصل سخنے طرفہ بغور قابل شنیدن است کہ ایں خاکسار باوجود عدم کار و خدمت
کہ سلیقہ آں بنبت و ازاں اعراض کلی دارد ناحق ہدف ملامت شد وا برحال
آں کساں کہ آرزوے خدمت دنیوی داشتہ متحمل آفات میشوند او تعالیٰ بحسن توفیق
خدمت بندگان بایں عاصی نصیب فرماید، و از مظالم دنیا و عقوبات عقبیٰ در کنف
حمایت خود دارد آمین۔ از جناب کریم کارساز براقم سراپا نیاز بذریعہ حبیب او
صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم ومجبوبش علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا ہمیں التجا است
کہ مع الخیر بعد فراغ از چند امور ضروری کہ اہم آں ادائے قرض جناب والد ماجد مغفور
ملاء اللہ قبرہ بالنور است کہ باغوائے بعض اجہلائے خام کہ بشکل خرقہ پوشاں گوے
تفوق بر قطاع الطریق ربودند بعمل آمدہ بود وسبکدوشی از شش کدخدائی
برادران و اطفال انشاء اللہ تعالیٰ بحج بیت اللہ و زیارت روضہ مقدس رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم پردازم و تا وسع امکان بجاروب کشی غبار آں
آستاں فیض نشاں سرمۂ دیدہ و دواے درد دل نمایم و افوض امری
الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد۔

لاستاد

شاہا بدرت آمدہ ام از ہمہ مایوس
انباشتہ در کیسۂ دل مایۂ ہم را
از نقد طرب بدل مایہ حزنم
مایوس مگرداں من حیران ندم را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

القصہ بمحنت تمام دو منزل را یک منزل دانستہ شب و روز مستعد گرم روی بودم و بسبب روانگی خیمہ و اسباب بخت و پز بر طبق عادت پیش از ہفتم حضور کہ بوقوع آمد در عرصہ دو ونیم روز دو بار اتفاق تناول شد الحمد للہ ہفتم شہر مذکور بمنزل رسیدم، و بوقت عصر کہ از محل سرا برآمد گردید بکحل الجواہر لقاے میمنت انتماے جناب خداوندی جلاے چشم حاصل نمودم، و فی الفور جادہ پیماے منزل آیندہ شدم دریں جا بٹانور ارمنی کار پرداز گورنمنٹ ایجنٹ دوشالۂ گلناری عنایت شد۔

گلدستہ سوم

روز شنبہ ۷ شعبان المعظم ۱۲۳۸ھ / ۲۹ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالے ہفتم بعد نماز شام بمنزل ترٹی منگلم[۱] کہ مسافت دوازدہ میل دارد بجلوس نالکی زرد مع برادر والا اختر بروشنی مشعلہا بجلو مقربے قریب یکپاس شب رونق بخشید و براے راحت خلایق کہ ہمت خداوندی مصروف بر آنست درانجا مقام گردید، دیہاتے کہ بقدم لشکر ظفر پیکر در آمد بشرح می آید. ترٹی شمالی است دو تالاب و دو چشمہ و چند مکان دارد۔ کاری نیز باں سمت واقع دو صد خانہ و دو تالاب دارد یکے ازاں کلان است موسوم بنواب تالاب ایلوور ہم باں سو واقع چند کلبہ و یک تالاب دارد، اگرم نیز باں جانب است و یک تالاب دارد۔ ترٹی منگلم آنرا تورامنگلم نیز گویند دیہ عزبی است چند خانہ و یک تالاب دارد دریں مقام بہ تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

---

[۱] Tirumangalam

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

گلدستهٔ چهارم

بفضله تعالیٰ بتاریخ نهم بوقت باقی ماندن چهار گهڑی شب بسواری باد پا بعزم
منزل نِلّوَر که پانزده میل است متوجه جلوه آرائی شد و لباس اہل ولایت در بدن مبارک داشت
یعنی قبای عوده در بر و رومال شال سفید که بوٹه سبز داشت بر سر و موزه در پا جناب
خداوندی دریں سفر چوں بوقت صبح بسواری اسپ بر دازد اکثر بلباس اہل ولایت زیب
آور میشود، دیہاتے که بزیر قدم توسن برق شتاب درآمد به بیان می آید۔ والکنڈه پور پرگنه
شمالی است که چند خانه و دو چشمه دارد و شطرنجی خوب در انجا تیار میشود۔ دریں مقام مقبرهٔ
بزرگے است که او بسید معروف معروف شده۔ تحصیلدار اینجا تا منزل همراه بود و بعد ورود
عنایت فرد شال گلناری سرفرازی یافت. دُرگم که بر رنجنگڈهه مشتهر است نهر از پائین قلعه
میگزرد و بهنگام جاگیرداران آبادی داشت الحال رو بویرانی نهاده، در قدیم بجاگیر احمد طاهر خان
بهادر بود و بعد انتقال مشار الیه تا چهار بطن بحسن نیت آنها جاری ماند و پس از رحلت
محمد سعید خان که مخاطب بمحمد حسین خان بهادر طاهر بود بضبطی کمپنی درآمده اکنوں بنام پسر او که محمد عابد
نام دارد و بمراحم حضور بخطاب صفدر جنگ مفتخر و معزز گردید۔ چیزے در مدد معاش در عوض جاگیر
تقرر یافته جناب خداوندی از راه عزت بخشی و کمال التجابیش که دریں سفر همراهی
رکاب دارد بپاس قدامت و دولت خواهی اسلاف و لحاظ سجیهٔ رضیهٔ آنها بوقت
بلند شدن چهار گهڑی روز با چند ملازم در انجا فرود آمده خاصه صبح تناول فرمود
مشار الیه بعض تبرک که از هنگام اجداد او موجود بود هدیهٔ حضور نمود، و نذر دستے
از طرف خود و مستورات خانه گذرانید، و خلعت و دو شاله بجناب رئیس مادر

روز دوشنبه ۹ شعبان المعظم ۱۲۳۸ — ۲۱ اپریل ۱۸۲۳

Ranjangudidurgam ۲ـ Valikondapuram ۱ـ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نواب عظیم جاه بہادر رسانید، و بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز خود بدولت بر کوب ہماں سواری بسر منزل فائز گردید دبراہِ دیہے واقع شد موسوم بکیر نور کہ متصل شاہراہ برکنار ماند و جدول صحرائی ازاں می گذرد و تلور شمالی است کہ رود مختصر ازاں جاری است، در دیہات مذکور خانہا قلیل است لہذا بقید عدد نپرداخت، در ہمیں موقع خدمت باغات نتھر نگر و دیہات مسجد محمدی از منیر جنگ عزل گشتہ بر شرف الملک مفوض گردید واز پیشگاه حضور بعنایت خلعت ہتابی متھرہ دار در ہم چنسان شرف وانتخاری یافت، تحصیلدار اینجا چیرۂ مہتابی بوٹہ دار و بچودھری نتھر نگر کہ تا ایں مقام ہمراه لشکر ماند تھان مہتابی بوٹہ دار مرحمت شد

گلدستۂ پنجم

روز سہ شنبہ ۱۰ شعبان المعظم ۱۲۳۸ ۲۲ اپریل ۱۸۲۳

بفضلہ تعالے بتاریخ دہم بعد نماز فجر بسواری مرقوم بعزم منزل کرڈی اوز کہ بکلدیوز مشہور، و بنام ایں اختلاف است و مسافت نہ و نیم میل دارد و بوقت بلند شدن پنج گھڑی روز داخل شد، دیہاتے کہ بگرہ دجولان اسپ صبا رفتار در آمد مکتوب می شود۔ تِلّی تور مشرق رویہ است چند کلبہ و یک تالاب و چشمہ آب دارد۔ دنکنوز دیہ مختصر است مابین مشرق و شمال یک چشمہ آب دارد موسوم بدرک کلیم کلور ہم دیہ مختصر است بجانب مذکور در انجا چشمۂ آبیست موسوم بگنہٹہ بہلول خان۔ کرڈی اوز نیز سمت مزبور واقع یک تالاب و چشمہ دارد و نہر صحرائی جاری است میگویند کہ استعمال آب آنجا موجب ضرر است بہ ہمیں اندیشہ جناب خداوندی بلکہ فی الجملہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صاحب مقدور از منزل گذشتہ بحسب ضرورت سبو و مشک و ابریق پر از آب ہمراہ آورند غرض صحرائیست با وحشت کہ بوئے انست نمی دارد ازیں مقام تا چیٹ پٹ باز حکومت کلکٹر در داخل اعادہ نمود - درہمیں جا خبر رسید کہ سیدی الماس خواجہ سرائے قدیم سرکار نواب جنّت آرام گاہ مخاطب بجاوید خان کہ از عارضۂ ہیضہ و بعدہ بازار قی در تہر نگر مریض گشتہ بود دی روز بیخ زندگی او منقطع گردید و بپایئن جوار خداوند ان قدیم خود بر بستر خاک خوابید، چوں ایں رو داد بحضور پر نور حضور قدسیہ رسید بپاس قدامت و نمک حلالی او ملالِ خاطر شد - نامبردہ در ہمجنسان خود عزتے یافتہ و در عہد ریاست حضرت نواب رحمت مآب مخاطب بتاج الدولہ اعتبار جنگ گشتہ، بر اکثر خدمات جزوئی مثل داروغگی باورچی خانہ خاص و میوہ خانہ و تنبول خانہ و دوا خانہ و بلور خانہ و اصطبل خاص و بہل خانہ اسپان و چند قطعہ باغ ہمچو امیر باغ و عظیم باغ و انجیر باغ وغیرہم محیط شدہ بود بحسب حوصلۂ خویش سربراہ می نمود و بلحاظ منصب اصلی خود با ہر کس باخلاق پیش می آمد و با ہر ذی عزت کار بند ادب می شد و اگر ایں شعر میرزا محمد افضل سرخوش کہ امیر بارگاہ عالمگیری و صاحب طبع و مرد ظریف بود در حق چنیں کس استعمال کنند زیبا است ؎

ناقص افزوں بود بقدر از کامل
بیش است زمرد قیمت خواجہ سرا

نہ ہر پیش بریدۂ کہ بزعم باطل خود را مردہ شخص پندارد و در زمرۂ کاملان شمارد و با اہل عزت مقابلہ نماید، زنہار استحقاق ایں معنی ندارد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دبے معنی است، جناب شہنشاہ گوہر فروشاں یعنی حضرت حکیم نظامی گنجوی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

نہ انجیر شد نام ہر میوۂ
نہ مثل زبیداست ہر بیوۂ

گلدستہ ششم

روز چہار شنبہ ۱۱ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۳ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بیازدہم شریف بعد ادائے نماز صبح بر سواری مذکور بمنزل آچالوزکہ بآسنوز زباں زداست وفاصلۂ یازدہ ونیم میل دارد بوقت پنج گھڑی روز زیب بخش گردید۔ دیہاتے کہ بترک تازمبارزان جیش درآمد بہ بیان می آید، چیپاک دیہی است کہ گذرگاہِ آں شمالی است وآبادی بسوے مشرق، صد کلبہ وخانہ وسہ دکان ویک تالاب دارد سایہ درختان دریں سہ چہار منزل برنگ عنقا است بالتخصیص دریں دہ بہردو جانب درخت مغیلا نست کہ برفرش خاک خار ہائش درحقِ پیادہ پایان حکم نیشتر می دارد شعر ناصر علی سرہندی کہ منتخب شعرائے عصر بود ازاحوالِ ایں سرزمین مطابقت تام پذیرد ؎

قدم آہستہ نہ اے گرم طلب دررہ عشق
خارِ نمناک دریں بادیہ نشتر باشد

کَلپاک دیہ مختصر شمالی است تالابے دارد ورودے جاریست نرنجی نیز مثل اوست رودے ازاں می گذرد کہ موسوم است بہ ترنامتیار کہ از کَلکُرچی Kallakurchi می آید وازراہِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در داچل بہ محمود بندر رسیدہ از دیار ملحق می شود - آچالور ہم بجانب مذکور واقع صد مکان و یک تالاب و چشمۂ آب دارد نسبت اختصار بچند دیہ مذکور بسبب قلت مکانات و آبادیست نہ باعتبار طول و عرض اگرچہ طویل و عریض است - اما زراعت قلیل می شود و صحرائے بے ترکیب کلکٹر دریں جا بملازمت مشرف شد.

گلدستۂ ہفتم

روز پنجشنبہ ۱۲ شعبان المعظم ۱۲۳۸ھ ۲۴ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بشب دوازدہم قریب نصف اللیل بسواری عماری رکوب فرمودہ با عماری دیگر و ۳ ہودج و جلوئے معمولی بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب بمنزل ڈلندورپیٹھ[1] کہ ۹ میل است نزول اجلال فرمود و در شب مہتاب بہ میدان وسیع جولان فیلان کوہ شکوہ و صدائے جرس آنہا کیفیتے می نمود کہ دریں سفر خیر اثر گاہے ایں لطف نمایاں نشدہ تا مقامے کہ نگاہ کار می کرد از تاب مہتاب فرش مہتابی بہ نظر می آمد کہ از حسن نیت و توفیق خیر ولی نعمت ما بپا اندازش گستردہ اند از معاینۂ ایں حال شعر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بداہتہً بزبان رسید ؎

جہاں را در بر امشب نقرئی طاس است پنداری
زمیں تا آسماں یک قطعۂ الماس است پنداری

دیہاتے کہ آں شب بہ قطار پیلاں گردون شان در آمد بزنجیر بندی خامہ می آید - میوانور شمالی است پنجاہ خانہ و دو دوکان و تالاب و چشمہ

[1] Ulundurpet

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آب منڈف دارد. تراکم اشجار صحرائی درانجا بیشۂ شیران و کمینگاہ دزدان دلیر می نمود. الحق قبل از بست سال ہر دو صفت دراں بیدائے ناپیداکنار بود چوں ضبط و نسق انگریز بعمل آمد ایں صحرائے پُرآشوب صورت امن یافت معہذا تا حال مسافرین بوقت شب خصوصاً شب تار سفرآشنانمی شوند و بقافلہ جادہ پیمائی می نمایند اکنوں بعون اللہ تعالے بطفیل ورود رئیس ما چنیں منازل خطرناک حکم آبادی پیدا کرد و ہیچ کس از دزد و شیر باک نمی دارد. ترپیز ہم باں سو واقع یک تالاب و چشمہ و چہل کلبہ دارد. وکنڈور پیٹھ نیز دراں جانب است و نسبت بہر دو دیہ اخیر آباد دو تالاب و چشمہائے آب و سرائے متعدد دارد

روز جمعہ ۱۴ شعبان ۱۳۳۰ھ ۲۵ اپریل ۱۹۰۳ء

گلدستۂ ہشتم

بفضلہ تعالےٰ بشب سیزدہم بعد فراغ نماز عشا بمنزل ترُدن نیلور[1] کہ مسافت سیزدہ میل دارد بوقت دو پہر و پنج گھڑی شب بسواری عماری باہستگی و خرام جلوہ فرما شد و دراں جا تا شب چہاردہم مقام فرمود. دریں منزل مخاطرۂ شیر مستولی است لہٰذا ہر فردے از لشکریان ازیں راہ ہولناک بہ ہیئت مجموعی در گذشت چنانکہ حسب الحکم حضور بوقت ۳ پاس روز بریں معنی منادی ہم شدہ بود. دیہاتے کہ رونق افزوزی ازاں بظہور آید بہ تسطیر می آید. پانڈور دیہ مختصر است کہ ہنگام گذر جانب مغرب ماند و تالابے دارد. تراکم اشجار بشدت است و ہمیں مقام محل خطر. کلوئور بہنگام سواری

[1] Tiruvennainallur لے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ مشرق می ماند و مثل دیہہ مذکور است ورودے ازاں می گذرد و از پوپٹی اُور
مشہور۔ مَرْدُور نیز سمت مزبور است تالاب کلاں و چہل خانہ و دو دو کان
و ۳ سہ چشمہ دیک منڈف دارد۔ وُیلوز غربیست و باجتماع ۳ سہ قریہ
ترتیب پذیرفتہ یکصد و بیست خانہ دیک دو کان و تالاب و دو چشمۂ آب
میدارد، و جوے ازاں جا جاریست موسوم بکرُٹلم ہنگامیکہ راقم سطور بلبِ نہر
مسطور رسید عجب سیر و تماشائے باکیفیت دید کہ عکس بدر در آب
برنگے جلوہ می کرد کہ از چہار طرف زرگر قضا بہ زنجیر بندی طلا پرداختہ و
فرش ریگ بکنارہ اش بلا تصنع کہ بفرش مہتابی نقرئی آراستہ عبور سکھساہا
وبھس وبنڈی و اسپان وکثرت خلائق و صدائے یا و ہائے و ہوے اینہا
طرفہ ہنگامہ و عجب لطافتے میداشت کہ بشرح راست نمی آید و تعلق از
دیدن دارد۔ خصوصاً وصف آمد سواری خاص با جلوئے کثیر و خرام انیال
فلک نظیر خارج از اندازہ تحریر خود بدولت با چند اہل عماری و ہودج نشین
کہ عقب سواری مبارک بودند پیالہ ہائے چائے می کشیدند و برائے
دفع برودت کہ آں شب غلبہ داشت بنقل انگور می پرداختند۔ ہوس تماشا
بے اختیار دامنِ دل می کشید و رخصت برخاستن نمی داد۔ از انجا کہ لشکرِ
خواب بر منِ ناتواں حملہ آوردہ بود تاب مقابلہ ازاں نیاوردہ عنان عزیمت
بمنزل گاہ تافتم زیرا کہ زیادہ از یک پاسی شب عادت بیداری ندارم اد
تعالے بپاس شب زندہ داران محرم سرادقات قدس دلہا بیدار نصیب
کناد و از خواب غفلت و آفات دنیا و ما یتعلق بہا بحفظ و امان
خود وارد آمین یا ارحم الراحمین۔ تِردُن نیلور دیہہ شرقی است بعہد ریاست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

نواب جنت آرامگاه برائے مصارف حرمین شریفین زادهما الله شرفاً و تعظیماً بطریق جاگیر مقرر بود. چونکه نواب مرحوم بر مسند او نشست محاصل جاگیر مذکور بصرف خاص درآورد شاید آنرا خرج زاید تصور نمود و روانگی جهاز که بحین نواب معلے بسوے حجاز بعمل می آمد موقوف فرمود، هزاران رحمت بر روان جناب نواب رحمت مآب ما باوجود عدم حکومت ملک بخدمت آن عالی مقام تا وسع امکان می پرداخت و چیزے برائے مخارج سال بسال ارسال می ساخت همت والا بهمت رئیس زمان ما مستعد این معنی شده است که سفینه با قافله حجاج و نردبانِ[اے] کعبه روانه کند و تا مقدور بجان منت بخدمتگذاری بطحا و طیبه پردازد جزا بخش حقیقی در جلدوے این امور

[اے] شهنشاه هند اورنگ زیب عالمگیر در زمان خود نردبانے برائے دخول در کعبة الله فرستاده، و بعد ازان نواب محمد علی والا جاه در زمان خود نردبانے تیار کرده با هدایا و تحف کثیره روانه حرمین ساخت. نواب اعظم جاه نیز بکمال عقیدت نردبان بمعرفت سید صبغة الله شاپ والا در دارالامارهٔ خاص خود تیار کنانیدند همه مزدوران تا اتمام کار بکمال طهارت می بودند و هرگاه نواب اعظم جاه برائے دیدن آں نردبان می رفتند طهارت و وضو کرده با ادب تمام اورا ملاحظه می نمودند، در تیاری این نردبان قریب ده هزار روپیه صرف شد و همراه نردبان هدایائے بسیار و نقد و جنس برائے شریف و بادشاه مکه و ائمه و علماء و قضاة و مفتیان و موذنین و دیگر ساکنین حرمین شریفین زادهما الله شرفاً و تعظیماً فرستادند و برایں هدایا مع هدایا برائے محمد علی بادشاه مصر زیاده از هفتاد هزار روپیه صرف شد سوائے این برائے خیرات عامه مبلغ بسیار قریب بست هزار روپیه فرستادند و نیز برائے مسجد و روضهٔ نبوی صلی الله علیه وسلم درختان قنادیل و شموع ارسال کردند. الغرض بر تیاری سلم و ارسال هدایا و مبلغ خیرات زاید از یک لک روپیه صرف شد. نواب اعظم جاه این نردبان را بعد از رجوع از ناگور تیار کرده بتاریخ ۲۹ ذی الحجه ۱۲۴۰ھ بر جهاز لچهمی از میناء مدراس سوار کنانیدند. جهاز مذکور بتاریخ ۷ محرم ۱۲۴۱ هجری از مدراس لنگر برداشته روانهٔ بمبئی شد. همراه نردبان شریف حاجی حافظ حسن صاحب و حاجی سید عبد القادر خان صاحب و امام الدین خان صاحب مع فرزند متبنّی یعنے حاجی عمر نیز روانه شدند. جهاز هرگاه به بمبئی رسید نواب

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حسنات طول عمر باترقی درجات عطا کند و بترحم و خلائق پروری نام منور او چوں نیر اعظم روشن دارد تفصیل آبادی منزل اینکہ زیادہ از دو صد مکان و بست دوکان و دو جدول و دو تالاب و دو قطعہ باغ و یک تکیۂ فقیر و عاشور خانہ و بتخانہ ہائے کثیر دارد۔ بعد نزول دریں جا بمحمد حبیب اللہ فرزند محمد عنایت اللہ مرحوم متولی مسجد محمدی کہ مرد مقدس بود، و دریں زمان امثال آں بزرگوار ہمچو کیمیاست بعطائے خدمت موردثی و فرد شال سفید رخصت فرمود و بہ پالیگاران منزل بعنایت دستار چودھری مدہرائی سرخرو و سربلند نمود۔

گلدستۂ نہم

روز شنبہ ۱۴ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۶ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بچہار دہم بعد فراغ نماز عصر بجلوس سکھسادن طلائی باحشام مقرری بمنزل کلپیٹ کہ پنج و نیم میل قریب سہ گھڑی شب نزول یافت بوقت مغرب بدامان رود پنیار سجادہ نماز گسترد۔ بعد ادائے صلواۃ بروشنی مشعلہا نہضت فرمود، آتش بازان تعلقہ برعایت شب برات ہمراہ سواری خاص

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۱۳۵) نواب اعظم جاہ بتاریخ یکم ربیع الآخر ۱۲۴۱ھ در مدراس انتقال کرد۔ مگر این نردبان در مکۂ معظمہ رسید و بہ حکم محمد علی بادشاہ و شریف پاشائے مکہ بہ باب بیت اللہ بتاریخ دوازدہم ربیع الاول ۱۲۴۲ہجری منصوب شد، ہرگاہ کیفیت مذکور بہ نواب عظیم جاہ کہ اتالیق متوفی غلام غوث خان بہادر والا جاہ پنجم بود رسید جشن نمودند و سید صبغۃ اللہ شاہ والا (وفات ۲۷ جمادی الاول ۱۲۸۵ھ) در جلدوی تیاری نردبان شریف زمین و باغ در علاقہ ساتگرہ عطا فرمودند نواب غلام غوث خان بہا در نیز نردبانی تیار کنانیدند و لیکن آنرا بمکہ ارسال کردن نتوانستند بعد وفات آنان سلم شریف و تخت طلا، بتاریخ ۲۱ رمضان ۱۲۷۵ھ مطابق ۲۵ / ۲۱ اپریل ۱۸۵۹ء سپرد رسیور انگریز شد و بتاریخ ۲۶ ذی قعدہ سنہ الیہ سلم شریف ہراج شد و فقیر صاحب آں را خرید کردند و بردند۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آتش بازی می سوختند، ہوائے در چشم فلک میل طلائی میکشید و سرکشی
درختان انار بگل ریزی تا پہلو چرخ میرسید۔ ماہتاب کیفیت گل خورشید
مینمود، و رونق سواری دراں دم بر شب گشت نوشہاں گوی سبقت می ربود
از آغاز سواری تا منزل ہیچ قریہ براہ گذر نیامدہ مگر بچپ و راست دیہ
ایتم پور و شرَوالوز و مازنیگورہ ماندہ، و تالاب دیہ اوّل بجانب مغرب واقع
شدہ، و در شارع عام ۳ رود حایل گردیدہ یکی تلتار دویم کوریار کہ رود عقیم
است یعنی ہمیشہ خشک میماند لیکن در ایام برشگال تا چند مدت سیلان مینماید
ازانجا دو راہ است یکی از طرف شمال بسوئے مدراس می رود و دیگر از
سمت مغرب بلکہ مایل بجانب ارکاٹ، سیوم پینار از ندی درگ کہ
متعلقہ بالاگھاٹ است می آید کلپٹھ دیہی است مابین مغرب و شمال کہ چہل
خانہ دیک دو کان و یک تالاب و ۳ چشمہ آب دارد و بعد نزول فاتحہ
معمولی شب برات و ختم مصحف شریف و حصن حصین و دلائل الخیرات بعمل آمد
و خوانندگان آن چند کس از جلسائے حضور بودند، بعد فراغ آن مجلس طعام
مرتب گشت، و تقسیم شیرینی بحضار محفل بعمل آمد و افروختگی آتش بازی کہ
دریں شب رسم عالمگیر شدہ علی الخصوص بدولت سرائے امرا از جملۂ اہم
مہمات است آں ہم بوقوع آمد۔

روز دوشنبہ ۱۶ شعبان ۱۳۰۳ھ ۲۸ اپریل ۱۸۸۶ع

گلدستۂ دہم

بفضلہ تعالیٰ بشب شانزدہم بوقت یک پاس و یک گھڑی شب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بسواری مذکور بروشنائی ہلال و مشعلہا و ماہتاب بعزم منزل ینملاپیٹھ کہ یازدہ میل است بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب تجلی افروز گردید، دیہاتی بر رہگذر در آمد بقید قلم می آید تامیل پٹ دیہ مختصر شرقی است تالاب خورد و چشمۂ آب دارد، تلی پٹ غربی است مثل آں، کوٹی پٹ نیز باں سواست، دو چشمۂ آب میدارد، ململپندور شرقی است چشمۂ سنگ بستہ و تالاب و پنجاہ خانہ دارد، آرنلگور دیہ مختصر است بہماں جانب یک تالاب و چشمۂ آب دارد، گکنور پیٹھ ہم باں طرف است یکصد و سیزدہ خانہ و چشمۂ سنگ بست و تالاب و منڈف دارد، ایتوز نیز بسمت مذکور است صد کلبہ و یک سرا چشمۂ سنگ بست عالی شان و منڈف دارد، ینملاپیٹھ تالاب کلاں و چشمہائے متعدد و سہ کوہ دارد، دریں جانب بہر دو طرف زنجیرہ بندی کوہہا است اگرچہ فرودگاہ ہمیں جا تقرر یافتہ بود چونکہ سایۂ درختان و وسعت میدان قلیل است برائے راحت لشکریان موضع اننڈپور کہ بفاصلۂ قریب ازان است لشکر ظفر اثر فرود آمد دریں دیہ زیادہ از صد کلبہ و خانہ و چہل دوکان و یک مسجد سنگین کہ صحنش نہایت وسیع و بنا کردہ خیر الدین خان غوری است۔ و ہمدراں احاطہ گنبد مشار الیہ و چند قبور مسلمین واقع گردیدہ و بفاصلۂ قریب ازاں گورستان است خصوصاً چبوترہ مرزا دلیل خان دران است کہ خان مذکور بہمراہی راجہ تی سنگ در مقابلۂ نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم مقتول گردید، از حضور دریں جا بتحصیلدار از عنایت تہان مہتابی طلائی عزت بخشی شد،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

گلدستہ یازدہم

بفضلہ تعالیٰ بشب ہفدہم قریب یک پاس بسواری مرقوم با جلو معمولی بروشنی مشعلہا بنصف اللیل داخلِ منزل نُصرت گڑھ عرف چنجی[۱] یازدہ میل است گردید برہگذر ستہ دیہ مختصر کہ موسوم بکیلوملی[۲]، و آتّور[۳] و کوپی[۴] بود درآمد احوال طریق این منزل چہ بیان کنم کہ زنجیرہ بندی جبال و باکثر جا تراکم اشجار بود کہ از ملاحظۂ آن طبیعت وحشتناک میگردید چہ این صحرائی سراسر باک بسبب ویرانی بیشۂ شیران و کمینگاہ وزدان شدہ است، درین دلا بضبط و نسق انگریز بشکاریان تاکید بعمل آمدہ کہ ہر کس پلنگ را بقتل رساند دہ ہون انعام اوست و ہر کہ بشیر بچگان بر بستر خون غلطاند پنج ہون سلوک در جلدوی کام او، لہذا ہر واحد مستعد اینمعنی است کہ چون سگ بشکار او پرواز دو طعمۂ مقصود حاصل سازد اگرچہ ازین کارنمایان قلّت شیران شدہ باین محل خطر کہ

؎ ہر بیشہ گمان مبر کہ خالی است ٭ شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

در قدیم الایام مقام مرقوم نہایت آبادی داشت و منجملہ ہشدہ سرکار سرکاری بود قرار دادہ نواب ذوالفقار بہادر نصرت جنگ و در قبضۂ حکومت راجہ تی سنگھ[۵] بود کہ عمدگی و دلاوری او ضرب المثل آفاق شدہ و بجرأت و ہمت بہ مقابلۂ نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم صوبہ دار ملک کرناتک آن قدر پرداختہ کہ عنقریب فتح یابد از انجاکہ دین متین بعون قادر برحق و

---

۱ Gingee ۲ Kilmalai ۳ Attiyur ۴ Kappai

۵ Raja Desingh

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نامرِ مطلق قوی است وسعادت وظفر نصیب اسلام بجملۂ مبارزانِ نواب ممدوح لبضرب صمصام خون آشام بدار البوار شتافت وبحول وقوت معینِ متعال رئیس موصوف بتسخیرش نصرت کمال یافت، دریں مقام یک قلعۂ زمین دوز که سہ احاطه دارد بنام "نصرت گڑھ" شہرت پذیرفت، چه نواب معلّی بر عایت خطاب خود نام زد ساخت والحاق ازاں ہشت کوه گرد وں شکوه است که بر ہر یکی قلعه محکم مرتب شده، وبنام علیحده اشتہار گرفته یکے کشن گڑھ، دوم راج گڑھ، سیوم شاباش ٹیکری، چہارم کرب گڑھ، پنجم باندر گڑھ که اہل امتیاز به بہادر گڑھ مسمّٰی ساخته اند، ششم چین گڑھ، ہفتم چنبار گڑھ اندرونِ قلعه مساجد خصوصًا مسجدی بناکردۂ نواب ممدوح در نہایت صفوت است کہ گو یا قطعۂ خوشنویس بنظر می آید، وعمارات عالیشان است که رو بخرابی و انہدام آورده بلکه نام ونشان بعض باقی نمانده وبزبان حال ایں رباعی ادا نموده ے

سرخیل که خویش را ہلاکو می گفت

باخلق سخن بچشم وابرو می گفت

بر کنگرۂ سرائش دی فاختۂ

بنشسته ہمی گفت که کو کو کو کو

بالفعل عمارت ہفت طبقه که سیر گاہِ راجه مقتول بود بشکست وریخت باقی است دموسوم لبست کھنڈه تا کجا احوالش برنگارم که قلعه ویرانه محض شده، وبسبب انبوہیٔ اشجار صحرائی راه آمد وشد مسدود وگردیده، وصورت ویرانیٔ آں آبادی چه بیان کنم که بجائے ہزارہا مکان دو خانۂ اہل اسلام وقریب

Raigarh ۲ Kishangarh ۱

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پنجاہ خانۂ ہنود باشد، آب و ہوایش از سالہائے دراز متغیر است، و استعمال آب مورث مرض طحال و شکم کلانی و ہزال بدن و تپ شدید و ناتوانی است مگر آب تالاب و لواب گنٹہ فی الجملہ بہتر، اکثر مزارات مردانِ خدا است، کہ بیشتری ازاں بتراکم درختان و خارستان نہاں شدہ و چندی چوں نقش بر آب محو گردیدہ مگر بعضی ازاں ہا کہ مشتہر و موجود است بفہرست تحریر می آید۔

حضرت حافظ حسین قادری

قدس سرہٗ الزکی جد امجد حضرت والدۂ ماجدۂ راقم سطور مدظلہا العالی در عصر خود فردی بود، صاحب کمال کہ ظاہرش بنہایت تشرع و صلاح آراستہ و باطنش بتقدس و دینداری پیراستہ، در قرات قرآن مجید نمونۂ اعجاز داؤدی بکار می برد کہ بحسن صوت مرغ را از ہوا باز می داشت، ہرگاہ نواب آصف جاہ مغفرت مآب وزیر دکھن واردِ ایں سرزمین شد بجوش اعتقاد بملاقاتش پرداخت و ہمت خواست، قصہ کوتاہ آنجناب در عنوان شباب خرقۂ خلافت از حضرت شاہ مصطفیٰ قادری خواہرزادۂ حضرت سید میران محمد مدرس قدس سرہٗ ہما پوشید و ہفدہم ماہ محرم محترم سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجری بیرونِ حصار بخلوت خاک خوابید چنانچہ تاریخ وفاتش مشعر ایں معنی است ؎

از کرم مصطفےٰ بجنت برد

گرد و پیش گنبد شریف او میدانی است فراخ و بارونق و چند درخت نیز می دارد و مضمونِ ایں بیت جناب بابائے ناشعا علیہ الرحمۃ والرضوان بر آں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صادق می آید ؎

چناں نادر افتاد در روضۂ
کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

اندرون قلعہ قبر والدۂ آنجناب وگنبد داماد کہ سیّد عالی خاندان ومرد صالح بود موسوم بسیّد محمد ومقبرۂ الیست کہ بنام ناصر ولی شہرت پذیرفتہ چہ ولی ممدوح بمقاتلۂ کفار پرداخت و بجہاد اکبر بمصداق آیۂ فخیمہ "واللّٰہ یوید بنصرہ من یشاءُ" تائید دین متین ساخت، بیرون قلعہ گنبد سیدی عنبر حسینی است کہ مرد حبشی بود ومتصف بہ بزرگی ظاہر و باطن، ہرگاہ فضل الٰہی شامل حال شود ادنیٰ را بمنصب اعلیٰ میرساند، کہ خود در محکم تنزیل خبر میدہد۔ "ذٰلک فضل اللّٰہ یوتیہ من یشآء" خوش گفت کسے کہ گفت ؎

ابجد عشق بیاموز ومگوازاب وجد
کاندریں راہ مراتب بحسب یافتہ اند

بفاصلۂ یک دو میل از حصن جانب پائیں مرقد فتحن علی صاحب کہ شخصی بود کہ از رجال اللّٰہ صاحب کشف وکرامات وخرق عادات، قبل از دخول بآبادی متصل آں تربتی است کہ بنام زنچہ بی بی شہرہ دارد، تاحال کرامت وفیض اوایں قدر جاری است کہ ہرکس بحسن اعتقاد از مزار رحمت بار او استمداد کند بترحم موصل الی المطلوب فوراً فائز مقصود میگردد انتہیٰ احوالہم خود بدولت صبحی بسواری اسپ بگلگشت شہر عنان عزیمت یافت وقریب شام راجہ چنجی قدیم کہ آں را ملیچیری[1] نیز گویند از اولاد نروپ سنگھ کہ

---

[1] Melcheri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

راجۂ مذکور مسمّی کشور ناتھ سنگھ که از قوم راجپوت جوانی است نوخیز و خوش رو برائے ملازمت حاضر شده باداۓ نذر بہرہ داخت، و بعطاۓ خلعت مہتابی کارچوبی بوٹہ دار و دو شالہ گلناری از حضور قامت خود آراست، ہماں روز از ارناچل وسنت وانادو رای بھنڈاری پالیگاری دیٹ دلم که در منزل گذشته بملازمت شرف اندوز شده بود از پیش گاہِ مراحم خداوندی بعنایت خلعت کارچوبی بوٹہ دار و فرد شال گلناری سرفرازی یافت۔

گلدستۂ دوازدہم

روز چہارشنبہ ۱۸ شعبان ۱۲۳۸ھ ۳۰ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بشب ہشدہم بوقت یکپاس و دو گھڑی بسواری مسطور جلوس فرمودہ بمنزل چیٹ پٹ که پانزده میل است قریب سہ پاس شب محل اقامت آراست بمجرد خروج از منزل گذشته چاوڑی میلچری است دیہاتے که بگذرگاہ در آمد مرقوم می شود. فتح پیٹھ شرقی است چشمہ کلاں در دو مختصر و مکان فقیر و منڈف وسی خانہ و یک دوکان دارد. کنّتم دیہ مختصر غربی است تالاب و کوہ قریب راہ می دارد گوڑا منڈی نیز متصل اوست چشمہ و منڈف براں مستزاد شده. چیٹ پیٹ فیمابین شمال و مغرب است دو مسجد و عیدگاہ و سہ صد و بیست خانہ و چہل دوکان و چہار چشمۂ آب و دو تالاب و چند تکیۂ فقراء و قلعۂ منہدم ویران میدارد در زمان سابق ہمراہ چنگل پیٹھ در علاقۂ نواب صلابت خان بود و بریاست نواب جنت مکان بمیر اسد اللہ خان بہادر جاگیر مقرر شد، و بعد انتقالِ

Chetpet ک۲ Vettavalam ک۱

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مشار الیہ ضبط گردید، جماعہ دار علاقہ مسٹر ہیڈ از آغاز سرحد تا اینجا ہمراہ رکاب بود، لہذا بعنایت تھان مہتابی طلائی بوٹہ دار و دستار چہ ندری سرخ مدہرائی سرفراز و مفتخر فرمود۔

گلدستہ سیزدہم

روز پنجشنبہ ۱۹ شعبان ۱۳۰۲ھ ۱۲ مئی ۱۸۸۳ء

بفضلہ تعالی بشب نوزدہم بوقت ہشت ساعت و دہ دقیقہ بسواری مزبور رکوب نمودہ بمنزل آرنی کہ چہاردہ میل است و بہنگام دوازدہ ساعت و نیم بالا رونق افزود۔ برائے راحت خلائق کہ صرف ہمت خاص بران است یک روزہ مقام فرمود حین جلوہ افروزی دو دیہ بنظر منور درگذشت یکے، اِندَراوَن دیہ غربی است کہ چہل خانہ و چشمۂ آب دارد دویم وِیناَمنگلم شرقی است فیما بین ہر دو قریہ رودے میگذرد سی خانہ و دو دوکان و چہار تالاب و سہ چشمۂ آب و یک مکان فقیر دارد۔ آرنی شہر یست مختصر آباد شمالی کہ از قدیم الایام جاگیر رنارہ دار است بالفعل راجہ ترمل راؤ کارفرمائی آنجا میدارد و در نگر کہ موضعے است برکنار رود آنجا سکونت اختیار کردہ۔ تفصیل آبادی اینکہ دو مسجد و درگاہ ہفت شہید و پنج تکیۂ فقرا، و پنج ہزار خانہ و صد دوکان و دہ چشمۂ آب و دو تالاب و قلعہ دارد و یکصد و سی دیہ ازان متعلق است و محاصلش سالانہ تخمیناً لک روپیہ باشد و چیزے پیشکش و محصول سایر بکمپنی می رسد، راجہ مذکور قریب شام حاضر بارگاہ خداوندی شدہ باد ائے یازدہ اشرفی نذر پرداخت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دبعطائے عطر و گلاب و پاندان بدست خاص در اماثل واقران عزت
واعتبار نمایاں حاصل ساخت، اگرچہ تہور و دلیری راجگان مشہور
عالم لکن ہرگاہ بحضور باریاب میجری شد باوجود صباحت ملاحت رنگش
پرواز نمود، دبے تکلف بشکل روباہ ناتوان بیش شیرژیان بود از ملاحظۂ ایں
صورت شعر جناب سعدی شیرازی مناسب حال افتاده

گربہ شیر است در گرفتن موش
لیک موش است در مصاف پلنگ

غرض از رعب رئیس ما طاقت جواب بر وطاق شد، ونقد ہمت
بے باق، وکیل راجۂ مذکور کہ در صحبت اہل اسلام تربیت یافتہ است
بمضمون ضرب المثل پیران نمی پرند و مریدان می پرانند، بہر مقدمہ کہ ارشاد
حضور می شد در عرض جواب تائید آقائے خود میکرد والا ایں مصرع
مصدق مقال او بوده

چوں گنگ خواب دیدہ ز تقریر عاجز است

روز دویم ہم قریب استوا حاضر دولت سرا شدہ خلعت جالدار مہتابی
با کمخواب و دو شالہ گلناری بحضور و خلعت دیگر بصاحبزادۂ بلند پایگاہ
گذرانید۔ از حضور فیض گنجور بعنایت خلعت ہفت پارچہ جالدار مہتابی طلائی با
کمخواب سرخ جالدار و دو شالہ گلناری با یک راس اسپ نیلہ مع زین و
سامانِ زر دوزی و پاندان و عطر و گلاب در ہمچشمان عزت و افتخار ے
حاصل نمود، واز حضور قدسیہ بعطائے خلعت جالدار نقرئی گنگا جمنی
دکمخواب عودہ و پاندان مع لوازم عزت بر عزت افزود، ضیافتِ ہندوانہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

با تکلف کہ باصطلاحِ ہنود سید ہا نامند مرحمت گردید۔ و در جلد وے
این مراحم کہ از عہد ریاست نواب جنت آرامگاہ تا زمان نواب رحمت
مآب رحمہما اللہ تعالےٰ این قدر افزائش مرتبہ و تفاخر باسلاف او نشدہ
بود بشکریہ بہر دو حضور نذر گذرانیدہ خواست کہ بہ مقابل ہر عنایت نذر
علیحدہ گذراند، خود بدولت بمقتضائے ترحم معاف فرمود، زیرا کہ ہمت
والا نہمت امیر خلائق پرور ما مصروف این معنی است کہ ہر یکے از اقاصی
و ادانی خواہ موافق باشد خواہ مخالف از فیض خود بہرہ یاب شود و از طرف
سرکار خاطر اعدے بازنگردد، غرض مشارالیہ بعد یک ساعت حسب الحکم
راہی شد، از روز خروج نوعے کہ فراہمی اسباب لشکر باہتمام کلکٹران در ہر
منزل بعمل می آمد، ہم چنان راجۂ مرقوم بدرستی و خوبی تا دو روز بسرحد خویش
بسر برابر داخت، ہمان روز مسٹر کلاک[1] کلکٹر دویم چتور از ملازمتِ حضور بہرہ
اندوز شد۔ موافق معمول عطر و پان وغیرہ مرحمت گردید۔ و از باورچی خانہ تورہ
ہفت خوان بفرودگاہ اور سید، ناگاہ بوقت نماز عصر گرد باد چنان
زور و شور از جانب شمال برخاست کہ از کثرت غبار نمونۂ شب دیجور بل
مقدمہ نفخ صور بنظر آمد، در آن حال بعض خیمہا چنانکہ شتر بسرحد باہنگ
حدی در رقص و طرب می آید رقصان شد و ہیچو بعض مشائخ روزگار وجد و
حال پیدا نمود، چند خیمہ و قنات سر بسجدہ نہاد و خیمہ مسجد قریب حرکت
رکوع در آمد فضلِ حق بحالی غربت زدگان مشمول گشت کہ ہوا باعتدال
در آمد و الا قیام خیم و قعود مسافرین درین بیدا و جبال وہم و خیال بود۔ حافظ

[1] Mr Clock

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مطلق و کریم برحق چہ در حضر و چہ در سفر کرمِ عام و ترحمِ تام شاملِ احوالِ ما بے وسیلگان دارد، بمصداق آیۂ کریمہ وھو معکم اینما کنتم از آفات و بلاہائے ناگہانی و فتنِ شیطانی در کنف حمایت و امانِ خود رساناد بمحمد و آلہ الاطہار۔ چوں روز گذشت و شب رسید داروغگی ملبوس خاص از برہان نواز خان عزل شد و حکیم باقر حسین خان نصب گشت و خدمت بلور خانہ بہ وجیہ اللہ خان تقرر یافت۔ آتشبازے مرسلہ راجہ مزبور بصحنِ خیمۂ خاص از افروختگی جلوۂ طاوسی می نمود، و قریب دو پاس شب برائے تفریحِ مزاج و دفع ملال ملاحظۂ رقص فرمود۔ می گویند کہ دراں محفلِ عشرت منزل صدائے ترانہائے یمن بصید دلہا کافی بود۔ و غزلیات سوہنی از خاطرِ عشاق نغمہ آشناسوہان وار زنگ کدورت می زدود، چہ عجب صدائے خوش راحت دل غمدیدگان است، بلکہ قوت روح و روانِ بنی نوعِ انسان۔ بشرطیکہ از ضم ذمیمہ خالی باشد و بخیالات فاسدہ عاری، محمود بحری قدس سرّہٗ کہ سینہ اش از گنج عرفاں مملو بود در کتاب من لگن کہ بے مرشد فہم مضامینش دشوار بود در داستان تعریف سماع می فرماید ؎

جس جی کے تیئں نہ راگ لاگے
اس جی کو بھلا ہے آگ لاگے

در بیشتر کتب وصف صوتِ خوب مالامال است؛ چنانکہ امام محمد غزالی رضی اللہ عنہ کہ مقتدائے اربابِ شریعت و پیشوائے اہل طریقت، و سرامدِ اہلِ مذہب ما بود در جلد ربع ثانی احیاء العلوم دادِ تحقیقِ آں دادہ و تدقیق شروطش پرداختہ، ازانجا کہ بعض ابنائے روزگار متصف بخباثتِ باطن اند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دہیچو نے خشک از معرفت خالی بہ طول این کلام اعتراضات دور از کار خواہند ساخت، و بہ مدریائی چوں طبل بلند بانگ بہ فغان خواہند پرداخت، لہذا بہ دو حرف مختصر مفید قناعت کردم۔

گلدستہ چہاردہم

روز شنبہ ۲۱ شعبان ۱۲۴۳ ہجری ۱۸ مئی ۱۸۲۸ء

بفضلہ تعالیٰ بہماں شب کہ بست و یکم بود بعد نصف اللیل بسواری صدر بارادۂ منزل تمرثی کہ مسافتِ یازدہ میل دارد بکمال آہستگی و تمکین باروشنی ہلال و مشعل و ترنمِ پاکوبان ہندوزاد جلوہ فرما شدہ بوقت باقی ماندن شش گھڑی شب رونق سراچۂ خاص افزود، چشم بد دور کہ زیب سواری سرسانی بشب گشت نوشہان زندہ دل می نمود، الحق رئیس بمنزلہ نوشاہ است و ملک بجائے عروس ہرگاہ جناب خداوندی بملاحظۂ ملک موروث جلوہ افروز شود چگونہ این لطف بظہور نیاید، در زمان پیشین مقام مذکور بطریق جاگیر از میر محمدی خان ہمشیر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بادشاہ کہ منصب دار پادشاہی و مرد قابل بود علاقہ میداشت و بعہدِ حکومت نواب مرحوم بنام والدۂ تاج الامرا محمد علی حسین خان مرحوم کہ منکوحۂ خود بود تقرر یافت، دیہاتے کہ براہگذر در آمد رقم آشنا می شود۔ وَلِیَّردی شمالی است تالاب و چشمۂ آب و منڈف و بست خانہ میدارد۔ واگرپاک نیز بآں طرف واقع تالاب کلان و دو چشمۂ آب دستی و پنج خانہ و سہ دکان و قلعہ شکستہ میدارد۔ در عصر نوابِ سعادت اللہ خان مرحوم برائے اخراجات احشام وغیرہ بجاگیر دارِ گلوہ مقرر بود۔ و بریاست نواب جنت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آرامگاہ بنام سیّد فتح علی خان کہ امیر کبیر و از اقارب روساء ملک بنگالہ بود جاگیر مقرر گشت ۔ مُوسُورُ نیز بہمال سواست و بجانب مذکور واقع فیما بین ہر دو جا پنج دوکان بشارع عام موجود است ۔ تمزنی شمالی است زیادہ از ہفت صد مکان و ہشت دوکان و چند قطعہ باغ و یک تالاب کلان و چہار چشمۂ آب و قلعہ منہدم شدہ و دو مسجد و چند تکیۂ فقیر میدارد اگرچہ منزل درین موضع تقرر یافتہ بود امابرائے وسعت میدان در دیہ مرتام باڑی کہ بہ فاصلۂ یک گھڑی ازاں بعید است مغرب خیام گردید و آن نیز مختصر شمالی است کہ بجانب راست اکنہ و بسوئے چپ تالاب واقع شدہ ، درین مقام بہر ۳ پسر راجۂ مذکور بملازمت حضور معز شدند ، از پیش گاہ عنایات خداوندی ۳ دست خلعت ماہتابی بوٹہ دار و فرد شال گلناری و ۳ تھان کمخواب از انجملہ دو مہرمات سرخ و یک بوٹہ دار زرد و بوکیل او فرد شال سرخ بوٹہ دار خرد مرحمت شد ، و از جناب قدسیہ بشار الیہم ۳ دست خلعت مہتابی طلائی جالدار و یک تہان کمخواب زرد بوٹہ دار و دو تہان کمخواب عودہ بوٹہ دار و بنام بردہ خلعت ماہتابی بوٹہ دار و یک فرد شال گلناری عنایت گردید ۔

گلدستہ پانزدہم

روز یکشنبہ ۲۲ شعبان ۱۲۳۸ ھ ۴ مئی ۱۸۲۳ ء

بفضلہ تعالی بہ بیست و دویم روز یکشنبہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز مہر دل فروز ما بخلعت زرکار و جواہر آبدار برنگے کہ خورشید بتار شعاعی زیباور می شود سراپائے خود زینت تازہ بخشیدہ بر نالکی زرد رنگ کہ طلائی کامل عیار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واہیچو نے خشک از معرفت خالی بہ طول این کلام اعتراضات دوراز کار خواہند ساخت، و بزمد ریائی چون طبل بلند بانگ بہ فغان خواہند پرداخت، لہذا بہ دو حرف مختصر مفید قناعت کردم۔

گلدستۂ چہاردہم

روز شنبہ ۲۱ شعبان ۱۲۳۱ھ ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بہمان شب کہ بست و پنجم بود بعد نصف اللیل بسواری صدر بارادۂ منزل تمرٔی کہ مسافتِ یازدہ میل دارد بکمال آہستگی و تمکین باروشنی ہلال و مشعل و ترنمِ پاکوبان ہندو زاد جلوہ فرما شدہ بوقت باقی ماندن شش گھڑی شب رونق سراچۂ خاص افزود، چشم بد دور کہ زیب سواری سرسائی بشب گشت نوشہان زندہ دل می نمود، الحق رئیس بمنزلہ نوشاہ است و ملک بجائے عروس ہرگاہ جناب خداوندی بملاحظۂ ملک موروث جلوہ افروز شود چگونہ این لطف بظہور نیاید، در زمان پیشین مقام مذکور بطریق جاگیر از میر محمدی خان ہمشیر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بادشاہ کہ منصب دار پادشاہی و مرد قابل بود علاقہ میداشت و بعہدِ حکومت نواب مرحوم بنام والدۂ تاج الامرا محمد علی حسین خان مرحوم کہ منکوحۂ خود بود تقرر یافت، دیہاتے کہ براہگذر در آمد رقم آشنا می شود۔ وَلیپَّر وی شمالی است تالاب و چشمۂ آب و منڈف و بست خانہ میدارد۔ واُمّرپاک نیز بآن طرف واقع تالاب کلان و دو چشمۂ آب دسی و پنج خانہ و سہ دکان و قلعۂ شکستہ میدارد۔ در عصر نوابِ سعادت اللہ خاں مرحوم برائے اخراجات احشام وغیرہ بجاگیر دارِ گلوّرہ مقرر بود۔ در ریاست نواب جنت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آرامگاہ بنام سیّد فتح علی خان کہ امیر کبیر و از اقارب روساء ملکِ بنگالہ بود جاگیر مقرر گشت۔ موضع مُوسُورُ نیز بہماں سو است و بجانب مذکور واقع فیما بین ہر دو جا پنج دوکان بشارعِ عام موجود است۔ تمزی شمالی است زیادہ از ہفت صد مکان و ہشت دوکان و چند قطعۂ باغ و یک تالاب کلان و چہار چشمۂ آب و قلعہ منہدم شدہ و دو مسجد و چند تکیۂ فقیر میدارد اگرچہ منزل دریں موضع تقرر یافتہ بود امابرائے وسعت میدان در دیہ مرتام باڑی کہ بہ فاصلۂ یک گھڑی ازاں بعید است مضرب خیام گردید و آں نیز مختصر شمالی است کہ بجانب راست آمکنہ و بسوئے چپ تالاب واقع شدہ، دریں مقام بہر سہ پسر راجۂ مذکور بملازمت حضور معزز شدند، از پیش گاہِ عنایات خداوندی سہ دست خلعت ماہتابی بوٹہ دار و فرد شال گلناری و سہ تھان کمخواب ازانجملہ دو مہرمات سرخ و یک بوٹہ دار زرد و بوکیل او فرد شال سرخ بوٹہ دار خزد مرحمت شد، و از جناب قدسیہ بشار الیہم سہ دست خلعت مہتابی طلائی جالدار و یک تھان کمخواب زرد بوٹہ دار و دو تھان کمخواب عودہ بوٹہ دار و بنام بردہ خلعت ماہتابی بوٹہ دار و یک فرد شال گلناری عنایت گردید۔

روز یکشنبہ ۲۲ شعبان ۱۲۳۸ھ ۴ مئی ۱۸۲۳ء

گلدستہ پانزدہم

بفضلہ تعالی بہ بیست و دویم روز یکشنبہ ہنگام طلوع نیّر گیتی افروز مہر دل فروز ما بخلعت زرکار و جواہر آبدار بہ نگے کہ خورشید تبار شعاعی زیبا در می شود سراپائے خود زینت تازہ بخشیدہ بر نالکی زرد رنگ کہ طلائی کار ملِ عیاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از ملاحظهٔ آں شرمندگیها دارد مع برادرِ والا اختر تا فضائے جانفزائے رُمْنا کر
متصل توپ خانه است فائز شده از سواری مرقوم فرود آمد بسر سبزی بخت و
اوج طالع بر فیل گردوں شکوه که از عماری سبز والاجاهی عزت و احترام می یابد
جلوس میمنت مانوس فرموده بشوکت تمام و شان مالا کلام متوجه سبک خرامی گردید
دو رجمنٹ سواران ترپ بهمراهی جنرل سویل که سر لشکر اینجا است مع کرنل
کول برک و کرنل فول و دیگر سرداران فوج و مسٹر کوک کلکٹر اول و مسٹر کلاک
برسم استقبال تا آنجا حاضر شدند، در تابش آفتاب شمشیرها که علم شده بود براقی
آں ببرق سرسائی می نمود و ہجوم خلائق برائے ملاحظهٔ سواری خاص برنگ مشتاقان
هلال عید بود، غرض بشکوه و تجمل بوقت بلند شدن شش گهڑی روز بعد ادائے
فاتحهٔ حضرت ٹیپو قلندر[1] قدس سرهٔ روشنی بخش دار الاماره قدیم که عبارت از
دار النور محمد پور عرف آرکاٹ صانها الله تعالیٰ عن الشرور و الآفات
است گردید جنرل و غیرهم را بعنایت عطر و پان و غیره رخصت کرده درآمد محل
فرمود، و بجنرل مرقوم تورهٔ یازده خوان و بکلکٹر اول تورهٔ هفت خوان مرحمت نمود
مقاماتیکه آں روز برہگذر درآمد به تسطیر می آید نمک پیٹھ خرد که راسته شمالی است
و زیاده از پنجاه خانه بهر دو جانب و پنج دو کان و دو چبوتره و دو چشمه و چند قطعه
باغ دارد. و رُمْنا که بهنگام ورود نواب ذو الفقار خان جولانگاهِ اسپان
بود و چند مکان و مسجد کمتو شاه بر پشته سنگ دارد و توپ خانه که تکیه فقیری
است متصل آں و بنام شاه صادق طبقاتی اشتهار دارد، فی الحقیقت آں
زمین مملوک جد اعلائے راقم سطور بود که بفقیر مرقوم حسبةً لله عطا فرمود

[1] در سنه یکهزار و دو صد و سی و یک در آرکاٹ وفات یافت.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و آنجناب ہم در ہماں مقام مع چند اہل خاندان خود بمحلہ خموشاں آسود۔ برخی از احوال جد معلی بحیز عبارت در می آید، تا بر جریدۂ روزگار وصف کمالش باقی ماند۔ و ہر شخصے بمعائینۂ احوالش بدعائے خیر و فاتحہ بیاد آرد۔ نام نامی واسم گرامی آنحضرت محمد حسین عرف شیخ احمد بود قوت دراکہ وحافظہ و استعداد فارسی باں مرتبہ داشت کہ دراں زمان مقابل آں کسے بندرت بودہ باشد، و در فنون عربیہ پایہ تحصیل تا مطول رسانیدہ، صاحب شغل و ریاضت و تقوی و عبادت بود و از مریدان نامور جناب سلطان سید عبدالرحمن قادری[1] علیہ رحمۃ اللہ الباری کہ خلف رشید و سجادہ نشین حضرت میران سید محمد مدرس[2] قدس سرہٗ فرزند ارجمند قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب رسول اللہ بود روح اللہ روحھم واعاد الینا فتوحھم نیت حق طویت خود را مصروف ابواب خیرات و کشائش قفل حسنات می داشت و در منصب دنیا ہم اعتبارے یافتہ کہ از حضور حضرت اورنگ زیب بر خدمت سوانح نگاری و بعد ازاں بر خدمت خفیہ نویسی احسن آباد گلبرگا[3] مامور گردیدہ و بعدہٗ پادشاہ معلی بمقتضائے نوازشات دلی و تفقدات قلبی نظر بجوہر شناسی بخدمت میر سامانی آنجا و عطائے خلعت و جاگیر جعفر آباد کہ بڈہفر آباد زبان زد عوام است و محاصلش سالانہ بست و چہار ہزار روپیہ بود سرفراز فرمود، چونکہ نگاہ عنایت و قدر دانی روز افزوں میداشت بخطاب خانی کہ بر امرائے ایں زماں گوئے عز و شرف می برد و دراں سلطنت عظمی نوبت بہفدہ شخص

---

[1] در سنہ یک ہزار و یک صد و نوزدہ ہجری وفات یافت
[2] در سنہ یک ہزار و ہفتاد و ہشت ہجری وفات یافت
[3] Gulbarga (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ذی اعتبار در آرزوئے سالہائے دراز رسیده بے سعی و سفارش احدے
تکلیف داد آنجناب بمقتضائے آزاد مشربی پہلو تہی کرد و بالتماس پرداخت
که فدوی خود را بخطاب خاکپائے احمد مخاطب کرده وہمیں نقش نگیں نموده
ہرگز تبدیل آں بعمل نخواہد آورد، چوں جناب ظل سبحانی مرۃً بعد اولے درین
امر بمبالغہ بالغہ بیش آمد و باسد خاں بہادر وزیر اعظم کہ با جد موصوف محبت
و سلسلۂ شاگردی داشت تاکید فرمود کہ بہر نحو مرضی مشار الیہ بر قبول خطاب
بیارد، چوں پیام وزیر ممدوح موصول شد بریں منوال جواب داد کہ خاکسار
از کار و خدمت بیزار است و خطاب را آفتے می داند از ہمیں روز ترک روزگار
می سازد و گوشۂ عزلت اختیار می نماید کہ ؎

ہیچ آفت نہ رسد گوشۂ تنہائی را

بمجرد اظہار مذکور عازم فرودگاه گردید و قدم بکنج عافیت کشید، از انجا کہ بادشاہ
دین پناه قدر دان اہل کمال بود بعمدۂ امرائے بارگاه عالی شان بخشی وقائع نگاران
یار علی بیگ خان، پیش جد معلے فرستاده بہ نہایت دلجوئی و استمالت حضور
طلب فرمود و ارشاد کرد کہ اے شیخ در آنچہ مرضی تست تابع آں ہستم، اما
ترک خدمت نہ کنی کہ مثل تو تقویٰ شعار و امانت دار بکار پرداز ان نمی یابم
معاً بعطائے ملبوس خاص و معافی وجہ تحریر کہ سالانہ سی ہزار روپیہ بود در دولت
احسن آباد نمود، آنجناب تا دو سال بسر براہی آں بدیانت و کفایت پرداخت
و بجوشش محبت الٰہی از امور دنیوی خود را برخواستہ خاطر ساخت
دریں اثناء مکتوب مولوی محمد حسین شہید قدس سرہٗ کہ بامام صاحب مدرسہ[1]

---

[1] در سنہ ۱۱۰۸ھ در محمد آباد بیدر شہید شد ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شہرہ آفاق و فرد وقت گشتہ وشرح فضل وکمال او درین مختصر گنجایش پذیرہ نیست، خالہ زاد وخسر پورۂ جد معلی و از روئے نسب بنی عم بود بنام آنجناب موصول گردید وبضمن کلمات نصیحت آمیز ایں فقرہ ہم تسطیر یافتہ کہ دنیا متاعے نیست کہ عاقل از بہر آں دست از حیات ابدی بشوید۔ بہر حال از خدمت مالی خود را برآرند کہ بجز خسران دارین حصولے نیست. بمجرد وصول نامۂ مرقوم و ملاحظۂ آں بمضمون ؎

سمند ناز کو یہ ایک تازیانہ ہوا

دلولہ محبت ومعرفت حق غالب گردید، فی الحال ترک خدمت فرمود وکاغذ استعفا بحضور بادشاہی ارسال نمود، از وجہ تحریر کہ پانزدہ ہزار روپیہ جمع بود دست برداشتہ بکنج تنہائی نشست وبحصول کنج قناعت کہ القناعۃ کنز لا یفنیہ آمدہ در خواہش دنیوی بر خود بست، ہر چند از جانب جناب ظل سبحانی خلد مکانی بوساطت وزیر ممدوح پیام طلب رسید و بخشی موصوف بکرات بجد معلے رسیدہ بپاس الفت قدیم فہمائش نمود بمضمون ترانہ بیدلانہ حضرت میرزا عبد القادر بیدل عظیم آبادی علیہ الرحمہ کہ از رفقائے اعظم شاہ بہادر شاہزادہ بود و ترک صحبتش نمود کارگر نشد

دنیا اگر دہند نخیزم ز جائے خویش ؎
من بستہ ام حنائے قناعت بپائے خویش

بعد چندے وارد آرکاٹ شدہ تا مدت بدائرہ حیات بود و تا دم زندگی آنجناب نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بموانست وحسن اعتقاد اکثر اوقات بملاقات می رسید، دبر سوخ دل مبلغ دو صد روپیہ ماہوار برائے خرچ باورچیخانہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وسہ صد روپیہ بنام ہر دو پسر والا گہرش میرسانید، آخر کار بمضمون صدق مشحون

ے
ہر کہ آمد بجہاں اہل فنا خواہد بود
آنکہ پاینده و باقی است خدا خواہد بود

بہ نہم ماه رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد وسی و چہار ے
زخود دار ہید و بحق آرمید

بعد چند روز از وفات آنجناب سواری سیدی جوہر خان کہ از خواص بارگاه بادشاہی بود ہمراه نواب ممدوح و بخدمات عمده قرار داشت از مقبرۂ حضرت معلے صبحے عبور نمود واز مزار رحمت بار صوت خوب تلاوت قرآن بگوش او رسید تا یک ساعت بسماعت آں توقف کرد و اعتقادش بحدے مستولی شد کہ بہ بیان نمی آید، از انجا کہ بخواجہ سرائے درعقل وے ہم نقصان کمال دارد نشده بود باین کار کہ از جملہ اسرار است نوبت اظہارش قریب جار زدن گردید از آں دم این معنی بموقوفی در آمد چہ سست اعتقادان امتحان آن آغاز نہادند القصہ تا کجا بتحریر اوصاف حمیده و فضایل سنجیدۂ آنجناب پردازم کہ نظر براحوال خویش فضل و کمال اسلاف بیان نمودن موجب ندامت و ما صدق مضامین این ابیات شدن است ے

ترا کہ ور نسب ہست بجز علم طلب
فان کثرۃ ملح یزید حسن ملیح
مباش غره، بجد و بجد علم درا
فرب ذی نسب کالحمار لا کمسیح

ہاتفی
گیرم پدر تو بود فاضل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از فضل پدر ترا چہ حاصل
ناخوش بود آں عروس در بر
کو ناز کند بحسنِ مادر
الحاصل۔ گر و نام پدر چہ می گردی
پدرِ خویش باش گر مردی

قادر مطلق بپر تو مہر اعظم خود باین سنگریزۂ آبداری لعلِ بے بہا نصیب کند و بوسیلۂ اعظم توفیق توبہ و گوہر عمل خیر عطا فزاید ؎

بندہ کو تو صاحب مرے قوت ہے خدا کی
اس کا نہ کرم ہووے تو کیا بندۂ خاکی

در تسطیر ایں احوال مقامات سواری کہ باقی ماند بحیطۂ تحریر می آید۔ دولت پورہ چند مکان و چند مقابرہ و چھتر جدید مع چشمۂ آب دار و دو چوپڑ محل کہ درانجا بود از پایہ انہدام یافت و باغ ستر راس بنا شد و نخاس یعنی مقام فروخت دواب و بازار شاہ گنج و ویلور دروازہ کہ درے است از ابواب شہر پناہ و بازار سورج مل بخشی و بازار ٹیپو قلندر و بازار میر اسد اللہ خان و بازار محمود شاہ و بازار سرکار و رکاب بازار در آمد۔ اکنوں برخی از احوال ایں سرزمین نگارش می یابد۔ بالفعل در معمورۂ قصبۂ ارکاٹ بسوئے جنوب از جانب رود جملہ مکانات خرد و کلاں سوائے مکانات فقرا و کلبہا از روئے قرارداد دفتر دو ہزار و ہفصد و نود و چہار است و دوکان ۳ صد و ہشتاد و پنج معہذا آں سوئے نہر کہ رانی پیٹھ و والا جاہ نگر است در منازل آئندہ مرقوم خواہد شد۔ تفصیلِ مساجد و آثار و گنبد و مقابرہ مسجد جامع کہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بصحنِ آں حوض و چاہ و گنبد نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم و قبور اکثر مومنین است خصوصاً سید محمد امین کہ بیشتر اشخاص کہ ہنگام نوم او از قلبش صدائے ذکر اللہ شنیدہ اند، و قاضی شیخ محمد تلمسانی[۱] و محمد عبداللہ مفتی عرف میانصاحب از جملہ اہل اللہ بودند، و در مقدمات شرعی پاس خاطر احدے نمی کردند، ہم دراں احاطہ مدفون اند، و نظام الدین احمد خان بہادر[۲] داماد نواب جنت آرامگاہ باوجود نیابت صوبہ داری فقیر مشرب بود صاحب علم و تقویٰ در ہماں جا دفن شدہ، مسجد اندرون قلعہ مسجد شاہ صادق حسینی چشتی کہ مرد بزرگ بود مع گنبد او و قبور دیگر و مقبرہ عبدالرشید خان بہادر مرحوم مدارالمہام نواب معلےٰ کہ بہ نیک طینتی و ہوا خواہی خداوند و نفع رسانی عالم مشہور بود در چوک نواب داؤد خان است کہ فرودگاہ چنڈول لشکر بود و ایں جا بہ پچہارڈی اشتہار دارد و ایں ہر سہ مسجد جانب شرقی دارالامارۃ

---

[۱] در سنہ یکہزار و دو صد و یک ہجری در محمد پور عرف آرکاٹ وفات یافت و در احاطۂ مسجد جامع مدفون شد۔ مولوی باقر آگاہ المتوفی سنہ ۱۲۲۰ھ قطعۂ تاریخ بدیں گونہ نوشت ے

تمسانی کہ سینہ اش در علم ہمچو بحرِ محیط میزد جوش
علم او بود با عمل مقرون عملش با خلوص ہم آغوش
داد ریغا کہ شد ز صرصرِ مرگ شمعِ جانِ منورش خاموش
خواستم سالِ رحلتش از عقل رضی اللہ عنہ، گفت سروش
۱۲۰۱ھ

[۲] در سنہ یکہزار و دو صد و دہ ہجری وفات یافت، مولوی باقر آگاہ بدینگونہ تاریخ نوشتہ

خان بلند مرتبت نیر اوج ابہت است آنکہ بفضل و کرمت پایہ بمنتہا رساند
کردہ ز خلق جاں فزا در دل و جانِ خلق جا رفتہ بروں ازیں سرا از دل و دیدہ خوں چکاند
سال ہجوم ایں الم جست دلم چو از قلم از سرِ درد زو رقم آہ نظام دیں نماند
بضم عدد سرِ درد کہ "دال" است ایں تاریخ بر می آید۔ ۱۲۰۶ + ۴ = ۱۲۱۰ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واقع گشتہ، مسجد و آثار شریف علاقہ سرکار مع گنبد پاپا صاحب مرحوم فرزند مجید مخدوم ساوی قادری علیہ الرحمہ است کہ مخدوم موصوف بہ تعمیرش پرداختہ، مسجد و گنبد شاہ عظمت اللہ قادری مع چشمۂ آب مسجد شیخ تہر مسجد مورت شاہ مسجد میر اسد اللہ خان مع چشمۂ آب و سرا و مقبرۂ او مسجد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ مع چشمۂ آب و گنبد و مسافر خانہ و نقار خانہ کہ نوبت و گھڑیال بران نواختہ میشود و بپائین آن مقبرہ سنگین ناتمام نواب ناصر جنگ بہادر شہید است اگرچہ بعد شہادت نعش آن شہید بخجستہ بنیاد اورنگ آباد در روضۂ حضرت برہان الدین غریب قدس سرہٗ نقل نمودند لیکن نواب جنّت آرامگاہ بجلدوے نمک خواری و دولت خواہی بجائے سپرد نواب شہادت انتساب بنائے گنبد کرد ہنوز باتمام نرسید کہ

بنائے عمر بانی منتہی شد

مساجد مرقوم غربی دار الامارہ است۔ مسجد مولوی جمال علی، مسجد سید احمد عرف پاپیر مع گنبد او، مسجد نواب شمس الدولہ عرف چندا صاحب مرحوم کہ بمسجد یک کمان مشہور است، مسجد سفالی مع چبوترۂ مزار حضرت عثمان خان سردر، مسجد مسکین شاہ و گنبد این پیر مع مسافر خانہ، مسجد مع مقبرۂ مغلانی، مسجد غلام رسول خان، مسجد شاہ غلام حسین درگاہی مسجد حافظ عبد العزیز، مسجد حافظ کریم اللہ مع گنبد و نقار خانہ ہمہ شمالی او است تفصیل مساجد و مقابر بیرون شہر پناہ گنبد شریف تاج پورہ مع مسجد و مقبرہ خاندان صبغۃ اللّہی و مقبرۂ اجداد این عاصی و قبور دیگر و خانقاہ است و چشمہ کہ آبش نہایت خوشگوار و مصفا است، و چراغ خانۂ باکیفیت دارد کہ در خط

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کرناٹک ہم پہلوئے آں نباشد، بے مرمت شدہ قبل از چہل و چند سال کہ بے
مرمت گشتہ بود جناب والدِ ماجد مغفور و حضرت عموی شرف الملک مبرور
نور اللہ مرقدھما وجعل الفردوس مثواھما بحضور نواب فردوس مکان در
باب ترمیم آں ساعی شدند از آنجا کہ نواب معلے الیہ مشتری جنس حسنات
بود فی الفور بدرستی آں پرداخت وجناب شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ
بتہِ دل دُعا داد کہ حق تعالےٰ چراغِ تو روشن دارد، مجیب الدعوات ناوک
دُعا بہدف اجابت رسانید یعنے باوجود عوارض کثیر چار بالش ریاست
بدولت سرائے او رسید، او تعالیٰ تا قیامت چراغ دودمانش برنگ مہر
انور و ماہ منور روشن فرماید، نمی دانم کہ ایں سعادت اعظم کہ عبارت از
مرمت آنجا است الحال نصیب کدام سعادتمند است، مقبرۂ بہادر حسینی
تکیۂ کھتیل پنڈاو سرکردہ بیرون تہرنگر دروازۂ گنبد موصوف مع مقبرہ جانب
جنوب شہر پناہ تکیہ سمت مغرب اوست مسجد احمد طاہر خاں مع گنبد
او گنبد زین الدین علی خان شہر اوستاد کہ ہر دو منصبدار پادشاہی واز
قوم نوالوایط بودند قبر سنگین سید محمد پیرزادہ کہ مسجد و گنبد او انہدام
یافتہ، گنبد حسن پورہ بہ نہایت خوش قطعگی است مع مسجد و خانقاہ و قبور
و چشمۂ آب، گنبد حضرت انترجامی مع مسجد ناطیار دسرا و خانقاہ، عیدگاہ
ہمہ بجانب فرودگاہ ہراول لشکر است باکارڈی مشتہر شدہ دغلی شہر پناہ
است، تکیہ ثابت علی شاہ متصل حسن پورہ برکنار رود عجیب مکان دلکشا است
کہ دریں آبادی، ہیچ مکان بکیفیت آن نمی رسد کہ چبوترۂ قبرش، ہیچ برج
مثمن است و مسافرخانہ و سرائے متعدد و سایۂ درختان خصوصاً سایۂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چہار درخت مولسری کہ بہ تحت آن تخت سنگین گذاشتہ اند. لطافتے دارد و نمونۂ کشمیر دریں جا یاد می‌دہاند۔ مقبرۂ سید کریم محمد قادری مع مسجد سفالی۔ مسجد سعاد تمند خاں مع گورستان، مسجد سفالی لقمان خان مسجد ابو الحسن ذاکر بیرون ویلور دروازہ واقع است۔ مسجد داؤد بیگ، مسجد مع گنبد حضرت شاہ ناصر و دیگر قبور مع مقبرۂ خیر الدین خان مرحوم و خانقاہ و دیوان خانہ و نقارخانہ با چند درختان است و سیرگاہ، مسجد پونجی، مسجد و مقبرۂ شاہ محمد علی متولی، چبوترۂ قبر یا داللہ شاہ مع قبرستان در صحن رنگین مسجد است کہ از صدمۂ طوفان و تموج نہر از پایہ انہدام یافتہ و ہم جانب شمال رو و واقع شدہ۔ معہذا بمساجد و مقابر دریں خطہ خواہد بود کہ بفرصت قلیل مطلع نشدم، و اکثرے ازاں برابر خاک گشتہ کہ اثرے نہ دیدم ؎

آہ کس کس کتیئں بیٹھ کے ہم یاد کریں
غم مجنوں کریں یا ماتم فرہاد کریں

بیان آثار مبارک کہ دریں آبادی شہرت دارند۔

یکے منجملہ علاقۂ سرکار است کہ در ہنگام ریاست جنّت آرام گاہ بہ تحویل و تولیت غلام محی الدین طالب العلم بود و اکنوں فرزندان او مامور خدمت گذاری اند ۳ روپیہ ماہوار برائے فاتحہ و مدد معاش خادمان مقرر است و مکانش ملحق از مسجد مخدوم ممدوح۔

دویم نیز از علاقۂ سرکار است کہ متصل دار الامارہ واقع و برائے مصارف صد روپیہ ماہوار معین و دہ کس بخدمت گذاری مشغول۔

سیوم ہم متعلق آنجا است و بتحویل ورثۂ ظہیر الدین خان متولی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در چنداپیٹھ آثار علاقۂ نعمت اللہ شاہ قادری، آثار علاقۂ سید مخدوم بغدادی در چنداصاحب بازار، آثار علاقۂ امام شاہ قادری در شاہ گنج، آثار علاقۂ غلام محی الدین اثناعشی، آثار علاقۂ حاجی دیوان، آثار علاقۂ عبد الرحمن متصل ویلور دروازہ۔ آثار شریف مع قدم مبارک علاقۂ شاہ خلیل اللہ قادری مرحوم در اکاڑی است، بازار و پورجات درون شہر پناہ، بازار ٹیپو صاحب، بازار میر اسد اللہ خاں، بازار محمود شاہ، رکاب بازار، بازار قلعہ، بازار قصبہ، دیوان بازار، بازار شیخ منہاج، بازار امام صاحب بخشی، چنداصاحب بازار، نائسر بازار، از آغاز ویلور دروازہ تا دہلی دروازہ بالفعل این قدر بازار است، چنداپیٹھ شمال رویہ قلعہ و دار الامارہ پیٹھ میر غلام حسین خان جنوب رویہ آں متصل نتھر نگر دروازہ واقع است، کالستری پیٹھ، نرسم نایک پورہ، بُندلے پالم، ریڈی پالم، شانائر پالم، گولڑ پالم، تین تٹی، بتمامہ شرقی است، بازار شاہ گنج بوقت تعمیر شہر پناہ در احاطۂ ویلور دروازہ آمدہ، والاجاگنج بازار سورج مل بخشی، لوازی بازار، بازار معتبر خاں، بازار سید مصطفٰے، بازار طاہر خان، بازار حاجی دیوان، صاحب زادہ بازار، کلوہ بازار کہ از بازار غلام حسین مشہور است، بازار سید محمد پیرزادہ، خواجہ بازار، دہپال سٹی بازار، بازار زین الدین علی خان، بازار ببر خاں، کونی سٹی بازار، بازار امام شاہ قادری ہمہ بیرون از ویلور دروازہ است، آبادی کنارۂ خندق کہ بزبان ہنود از اکل موڑ شہرہ دارد، قصاب وڈی، حسن پورہ، اگاڑی، دولت پورہ، جوہر پورۂ خرد، جوہر پورۂ کلاں، مانصاحبہ پیٹھ، چوکی مصری خاں منجن پورہ، جراست پورہ ہمہ جانب مغرب است، مشعلچی پورہ، آبادی چوبہر محل

۲۵

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آبادی توپ خانہ غالب پورہ سمتِ مغرب او است، تاج پورہ، تاج خاں پورہ جانب جنوبش واقع گشتہ، ابواب شہرپناہ کہ بعالم پناہ اشتہار دارد مفصلہ ذیل دیلور دروازہ، خان بہادر دروازہ، کیسر سنگھ دڈی یعنی دروازہ مختصر دلی دروازہ، رایچی دروازہ، کالستری دروازہ، مانگاٹ دروازہ، تاج پورہ دڈی، نتھر نگر دروازہ فہرست باغات سرکار از شہرتا والاجاہ نگر نولکھ کہ بورود رئیس ما باعظم باغ شہرت پذیرفتہ، علی باغ، حسن باغ، حسین باغ، منور باغ انور باغ، والاجاہ باغ، نواب باغ و آنرا باغ نواب عمدة الامرا نیز گویند، بیگم باغ باغ سید محمد خاں، باغ سید فتح علی خاں، فرخ باغ یک لکھہ سوائے ایں چند قطعہ باغ شہریاں ہم اند۔ احوال شہر کہ بقید قلم آوردم، بالفعل ایں قدر آبادی است، و بہنگام ورود نواب ذوالفقار خان بہادر مرحوم و صوبہ داری نواب داؤد خان، و بعدہ بہنگام فرمانروائی قوم بنوالوایط عبارت از نواب سعادت اللہ خاں بہادر و نواب علی دوست خان بہادر و نواب صفدر علی خاں بہادر و نواب شمس الدولہ بہادر مرحومین غفر اللہ لھم و تجاوز اللہ عنہم بایں معمورہ بچہ شاہ جہاں آباد می گفتند، بعدازاں بصوبہ داری نواب شہید، و اوایل ریاست نواب جنت آرام گاہ علیہما الرحمہ ہم رونق می داشت از حین نزول حیدر نایک کہ مرتبہ از مراتب تاراج ظلم رسانی فروگذاشت نمود ویرانی پذیرفت و خرابی یوماً فیوماً رو بترقی است او تعالیٰ بریں امت مرحومہ ترحم عظیم فرماید و رفاہ حال و مآل بنصرت کمال نصیب کند

المدد العجل اے شاہ کہ ہے وقت مدد
جلد اعدا کتیئں دیں کے کر مستاصل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اکنوں شمۂ وصف اولیا و صلحا و فقرائے ایں بلد رحمۃ اللہ علیہم اجمعین زیب صفحہ می کنم تا ذکر خیر آں ہا بلد مراد آباد دل باشد و جائزۂ مداحی عطا شود، کہ فعل مسنون است، زیرا کہ جناب سرور دو عالم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم بکعب بن زہیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ در جلد وئے قصیدہ بانت سعاد و بہ محمد بن سعید بوصیری در عالم رویا بر قصیدۂ بردہ یعنایت صلہا پرداخت و بخلق کریم و رحم عمیم از آفات دارین آزاد ساخت، بر عایت ایں امر مستحسن روساء دیندار نیز بمتبعیت آں لازم می دارند، چنانکہ نواب جنت آرامگاہ بمیر اسمٰعیل خاں ابجدی بعد گذرانیدن الوزنامہ از خلعت دو شالہ و سنجیدن خان مرقوم در پلۂ میزان از روپیہا کہ مبلغ ہفت ہزار روپیہ شدہ بود سرفراز فرمود و جناب خداوند طفلی راقم بشخصے از ملازمان سرکار در صلہ عظیم نامہ کہ منظوم مختصر بود افزوں تر از حوصلۂ او عنایت کرد و سرفراز یہا نمود یعنے بمرحمت دو ہزار روپیہ نقد و دو شالہ و تکمیل در ماہہ اش کہ عمل تنصیف جاری گشتہ بود سربلند و مفتخر ساخت، ہرگاہ اہل دنیا بپاس سنت نبوی چنیں مراعات از ثنا طرازانِ خود بعمل می آرند ہر آئینہ باعانت امرائے بارگاہ کبریا کہ عبارت از حضرات اولیا است حسب دلخواہ حلِ مشکلات ایں خانہ زاد جناب غوث الوریٰ علی جدہ و علیہ التحیۃ و الثناء خواہد گردید، و در ہر دو جہاں نفع عظیم خواہد رسید ؎

شاد باش اے دل کہ آخر عقدہ ات وامی شود
قطرۂ ما می رسد جائیکہ دریا می شود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حضرت سید علی محمد قادری

نبیرۂ فرزند و سجادہ نشین قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ
نائب رسول اللہ قدس سرہم سرآمد ارباب سلوک و مقتدائے اہل عصر
خود بود و مشابہ از شکل مقدس جناب و سیلتنا حضرت سلطان الاولیاء
علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء، اوصاف و بزرگیہائش خارج از اندازۂ شرح
وبیان، وقتے کہ برائے ملاقات ٹیپو قلندر کہ مجذوب بحت واز خلفائے حضرت
امین الدین اعلی قدس سرہما بود تشریف فرمامی شد پیش از ورود
آنجناب از اشراف باطن بخدام می گفت کہ انسان می آید برائے ستر پارچہ
بیارند فی الحال پوشش می نمود و با دب با دملاقات و تکلم می فرمود، بعد
تشریف فرمائی آنجناب مستانہ وار بانکشاف آں می پرداخت و ہمچو شمشیر برہنہ
خودرا از لباس آزاد می ساخت ہزاراں اشخاص ازجناب معلے
سلسلۂ ارادت می داشتند، واکثر اسلاف راقم رحمہم اللہ تعالےٰ بواسطہ
او از نعمت باطن حظ وافر برداشتند، کتابے است از مصنفات آنجناب در
علم تصوف موسوم بتجلیات رحمانی شرح نفس رحمانی کہ تصنیف والد
بزرگوارش حضرت سلطان سید عبد الرحمن قدس سرہٗ است کہ داد تحقیق
دادہ وبتدقیق کمال پرداختہ اگر کسے بخدمت مرشد کامل باستفادۂ آں پرداز د
بواقعی از علم حقائق بہرۂ بردارد وآنجناب شصت وسہ ۶۳ سال عمر عزیز
خود صرف معرفت الٰہی نمودہ بتاریخ ہفتم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار
دیکصد و سی وہشت بسجلو تکدۂ قدس رخ نمود و در وسط گنبد تاج پورہ آسود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عقب مزارِ فیض بار پسر والاگہر آنجناب است موسوم بسیّد محمد ثانی مشہور بدستگیر صاحب کہ بہ بیست و دویم شوال المکرم رخت ہستی بر داشت، و بجذب محبّت بحضور مولیٰ شتافت، فضایل و کمالاتش آویزۂ گوش روزگار است شمۂ ازاں برقم می آید کہ یکے از مریدان او جعفر علی خان نام جاگیردار کرگڈ پالہ بفیض تربیت قریب بمرتبۂ ولایت رسیدہ و از بس شہرت محتاجِ بیان نیست ہرگاہ ادنیٰ مریدی باین رتبہ فائز شدہ باشد منصب مرشد چہ قدر اعلیٰ خواہد بود۔ قِس علیٰ ہذا در آغوش جناب معلےٰ قبر خلف رشید او است مسمےٰ بشاہ صبغۃ اللہ ثانی عرف حضرت شاہ کہ لب لباب اجداد امجاد خود رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین بود در عین سلوک خرق عادات او چوں آفتاب نصف النہار ہویدا گردیدہ، از اکثر ثقات بدریافت رسید کہ بر پشت حضرت معلےٰ اجماع مو بنوع بود کہ تمامی الفاظ سورۂ اخلاص معاینہ می شد و آنرا نہایت اخفا می فرمود، بتاریخ بست و چہارم ذی قعدہ سنہ یکہزار و یکصد و نود و چہار وصل حق یافت و این مصرعہ مشعر سالِ وفات او است ؎

فرو شد زہے آفتابِ زماں

فرزند ارجمند آنجناب ہمنام جد امجد خود است و در بے نفسی و صاف باطنی و تقدس و بے ریائی زیب قلمرو کرناٹک اکنوں بر مسند خلافت قطب بلا اشتباہ تمکن دارد، ہادی مطلق ظلالِ باکمال او بر مفارق ارادتمندان باقی داشتہ بوساطتش ہموارہ سلسلۂ ہدایت و فیض جاری دارد آمین۔

لہ در سنہ یکہزار و یکصد و شصت و نہ وفات یافت ۱۲ ؎ یعنے سید محمد الحسینی القادری در سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ہجری متولد شد و بتاریخ سلخ جمادی الاولیٰ سنہ یکہزار و دوصد و چہل وفات یافت ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حضرت ثانی شاہ صبغۃ اللہ

بنی عم جناب معلّےٰ در بزرگی و فیضِ باطن شہرۂ آفاق بود، و ہمراہی جد بزرگوار خود حضرت میران سید محمد مدرس قدس اللہ اسرارھم بحرین شریفین زادھم اللہ شرفاو تعظیماً نمود، بعد وفات حضرت مدرس ممدوح در مدینۂ منورہ اعظم اللہ تعالےٰ عزّتہ' وارد ایں نواح گردیدہ توطن فرمود و پس از چند سال بہ بست و پنجم شوال بدار عقبیٰ شتافت و در وسط گنبد حسن پورہ آرام یافت بآغوش خلف رشید آنجناب موسوم بسید محمد مع کیلن و بقفا سید محی الدین قادری عرف پیر شاہ صاحب فرزند او مع مادر مدفون اند۔ الحاصل ہر فردے از اولاد جناب قطب بلااشتباہ تابع شریعت و صاحب طریقت است ایں ناچیز را چہ یارا کہ شرح بزرگیہائے شاں تحریر کند لہذا بر فرد بادہ کش خمخانہ جام قدس سرّہ' ختم می نماید۔

ایں جنس ہمہ طلائے ناب است
ایں خانہ تمام آفتاب است

حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہ الاکبر

مقتدائے مجاذیب زمان بود کہ بیشتر خرق عادات ازو صادر شدہ اکثر اوقات بدرختان زقوم اقامت میداشت و دوری از معورہ اولے می پنداشت، اگر جانور را از کسے ضرب می رسید فوراً اثرش برجسم قلندر ممدوح نمایاں می گردید، ولغزۂ می زد کہ مرا زد، لہذا اہل گذر بمواجہ او بہائم را زدوکوب موقوف نمودند۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگرچہ قلندر موصوف بمقتضائے جذب ہمیشہ عریاں می ماند اما بیش پنج شخص بستر عورت می پرداخت یکے جناب معلّے کہ احوالِ برکت مآلِ او قلمی شد دیگرے جد مادری راقم کہ شرح بزرگی ہائیش در گلدستہ نصر تگڈھ رقم آشنا گردید نام سہ کس باقی بالفعل بحفظِ عاصی نیست۔ مجذوب معلّے بہ ہفدہم ذی قعدہ[1] بملک باقی رسید و در عین آبادی مابین ویلور دروازہ و دار الامارہ براحتکدۂ خاک آرمید۔

حضرت انتر جامی

قدس اللہ سرہٗ السامی، نام اصلی او سید سر اللہ ساکنِ بغداد تقدس بنیاد واز طرفین نسب او بجانب وسیلتنا حضرت غوث الوریٰ علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود و پدرش موسوم بہ سید علی و مادرش موسومہ بفتح شاہ جامی موصوف در اواخر عہد نواب سعادت اللہ خاں بہادر فائز شدہ در جبال لالہ پیٹھ سکونت ورزید و باعث شہرتش محمد احسن اللہ خاں مرحوم کہ از قوم بنوالوایط منصبدار پادشاہی بود گردید، تا دم زندگی مراسمِ خدمتگذاریش با تہمار سانید حضرت ممدوح صاحب کشف و کرامت و مجذوب سالک بود، یعنی ہمیشہ جذب او بر سلوک غلبہ می نمود، و بعض اوقات برنگ فقراء شاہ سہاگ چوڑیہا می پوشید و گفتگوئے زنانہ بر زبانش می رسید، خان مرحوم در اول ملاقات آنجناب را بشکلِ شیر متشکل دید، و از ہوش رفتہ بعد از افاقہ معتقد گردید عرف مجذوب موصوف نیز معنی اسم او دارد کہ انتر بلسان سنسکرت معنی راز

---

[1] در سنہ یک ہزار دیک صد و سی و یک ہجری وفات یافت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آمدہ واہل آں زبان از واعتقادے پیدا کردند و بایں نام شہرہ دادند،

بچہارم شعبان المعظم سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و یک بجاذبۂ حقیقی بمقام اعلیٰ رجوع نمود، و بخیمہ گاہ پیش لشکر کہ باکاڑی معروف است بخطۂ خاک آسود۔ شاہ غوث جامی قادری غفر اللہ لہ، فرزند خان مرحوم کہ ازاں بزرگوار فیض یاب بود بمواجہہ او و زوجہ اش بر قفا مدفون اند و خان مرقوم مع برادر کلان یعنی حسین یار خاں بیرون گنبد بہ یمین و یسار آں دفن یافتہ اند۔ بالفعل جانشین درگاہ فرزند میانۂ شاہ مرحوم موسوم بہ مولوی حسین یار خان بود کہ شخص لائق وخوش اخلاق است۔

حضرت شاہ ناصر علیہ الرحمہ

احوالش میان سلوک و جذب بود و در وقت خود مغتنم، بہ بست و پنجم شوال از حرارت دنیا آزاد گردید، و بکنار شمالی جوئبار بآب و تاب یاد ناصر مطلق آرمید، بمقبرۂ متصلش کسانیکہ زیر زمین پنہاں شدہ اند قلمی میگردد، خیر الدین خان بہادر کلاں، محل او کریم النسا بیگم عرف حضرت بیگم صاحبہ خواہر خورد نواب جنت آرامگاہ و پسران او غلام پیر مخاطب بہ صمصام الدولہ خیر الدین خان بہادر صمصام جنگ داماد کلان نواب معلے، امیر الدولہ عبد القادر خان بہادر امیر جنگ کہ مرد نیک طینت و ہمہ روز بوظیفہ خوانی و نماز اشتغال داشت و نہایت کریم الاخلاق بود، خصوصاً بار اتم بپاس ہمسایہ از کمال خلق و مروت پیش می آمد، و در ہیچ حالت حتیٰ کہ وقت خواندن اوراد و ایام بیماری نیز در تعظیم و تواضع سر مو قصور نمی نمود و حاضر و غائب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

این ناچیز یکسو بود، خدا ایش بیامرزد و مقام جنّت عطا فرماید، بخلاف بعض اقارب آں مرحوم کہ نسبت آنہا باو چوں مضمون این مصرع است ؎

بسیار بود فرق بپائے و سرِ طاؤس

دود پندار بر غلط در دماغ شاں پیچیدہ کہ بسوء اخلاق طریقۂ درخور دمیدانند وایں خاکسار باتباعِ حدیث شریف " التواضع مع المتواضعین والتکبّر مع المتکبّرین " کاربند شدہ باآنہا دست بسر نمی شود، لہذا آں جماعہ و چند ہرزہ درایانِ دیگر در حق ایں عاجز تہمت غرور می کنند در حقیقت حال ازاں بری ہستم و باآں گروہ ضلالت پژوہ بخدا سپردم، جناب سعدی شیرازی حسب حال ایں نیاز خصال بیش از پانصد و ہشتاد و سہ سال فرمودہ ؎

کسے کہ لطف کند بر تو خاک پایش باش
وگر خلاف کند در دو چشمش افگن خاک

اعتماد الدولہ عبد الوالی خان بہادر داماد میانۂ نواب ممدوح کہ طالب العلم[۵] وصالح و مرد مخیر و قدر دانِ اہل کمال و سنی خالص در برادران خود بود و با حضرت والد ماجد راقم محبّت قلبی و رسوخ دلی میداشت بلکہ استفادۂ کتابی ہم نمودہ۔

محمد جان جہاں خاں نیز چندے در سلسلۂ شاگردی حضرت مغفور[۶] آمدہ، شخص خوش اخلاق و رنگین مزاج بود، خواہر آنہا مسماۃ بچنگلے بیگم محل[۸] امیر الدولہ مرحوم مع پسر کلاں موسوم برضا حسین غفر اللّٰہ لہم[۹]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حضرت عثمان خان سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر

گل سرسبد گلزار جہان و فرد یکتائے دوران بود کہ چشم روزگار چنیں فرد صاحب کمال کم خواہد دید حضرت ممدوح نسبت برادر زادگی نواب متہور خان بہادر خویشگی کہ عمدہ بخشی فوج و امیر کبیر سرکار نواب ناصر جنگ بہادر شہید بود میداشت، غرض در صورت اہل دنیا و لی جلیل الشان بود کہ چوں گنج بویرانہ پنہاں گردیدہ و خود را در چند اینٹھ متصل جدول نہر یکلبہ تاریک برنگ چراغ افسردہ داشتہ، وضع ظاہر بدیں منوال کہ ریش می تراشید و بروت دراز می گذاشت و ہیچ کس را بر در خود بار نمی داد، و لسان گوہر شاہوار در صدف مکنون بود، بنائے شہرتش اینکہ افزوں از شصت سال است کہ مزاج جناب قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بعارضۂ اسہال دموی سخت علیل شدہ بود و در شعبان روز نوبت بدو صد دست رسیدہ، و امید زندگی منقطع گشتہ، جد مادری او کہ مرد مقدس بود بسبب داغ بے مادری و بے پدری جناب ممدوح بمضمون ؎

اے دل بیکار آخر غمگسار من توئی
ہم چراغ خانہ ہم شمع مزار من توئی

فرزند احب و جان عزیز خود میدانست کہ بلا تشبیہ قصۂ محبت و تعشق حضرت یعقوب با حضرت یوسف صدیق علی نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام مطابقت تمام داشت، از معاینہ بیماری بتداوی و تعویذ و عزایم شوریدہ وار بہر کوچہ و بازار تکاپو می فرمود، شخصے اجنبی در راہگذر ملاقی شدہ بتقدس جد معلّے و ملاحظہ صورت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پریشانی کہ مثل بید مجنون لرزان و ہمچو عشیقۂ پیچان بود مستفسر حال شد، آنجناب
بتوقع این معنی کہ ے

مردے از غیب برون آید و کارے بکند

باظہار سرگذشت پرداخت، شخص معلوم گفت کہ بزرگے باین شکل و شمایل
وصباحت و ملاحت درین شہر کمیاب باشد بر فلان مقام مقیم است و بہ
تمثال خود از خلائق ہمچنان مستور دارد کہ شب قدر از چشم عالم بچشم خود مشاہدہ
نمودہ ام کہ دیدۂ از نابینائی آشوب دیدہ بقطرۂ آب دعائے او چون گوہر شب تاب
درخشندہ گردید اگر بعجز والحاح بالتماس درد دل پردازی ہر آئینہ آن صاحب دل
صرف توجہ باطن خواہد ساخت، باستماع این نوید جانفزا با وجود غنچہ خاطری
نسیم آسا بدروازۂ او کہ نمونۂ حدیقۂ مدعا بود رسیدہ بہ گلبانگ دستک
پرداخت، پرسید کہ کیستی واز کجائی؟ جد موصوف بکمال درد برنگ نالۂ
عندلیب جوابے کہ دلش را رقت بخشید ادا نمود، معاً تا دروازہ رسید و واکردہ
اندرون طلبید، واز سرگذشت استفسار فرمود، ماجراے طفل بے مادر و پدر
وصدمہ بیماری کہ بحالت نفس شماری رسانیدہ بود مفصل گذارش نمود
بعد اندک تامل از استماع بے اختیار نعرۂ زدہ گفت کہ شاد باش فرزند تو عنقریب
صحت می یابد، وتا مدت سلامت می ماند، وبفضل وکمال وراحت رسانی
خلائق مشتہر روزگار ومحسود عالم می شود، بعد این مقولہ بعطاے سہ نقش
رخصت دادہ فرمود کہ یکے الحال ویکے بشام ویکے بصبح فردا بآب شستہ
بنوشانی واز کیفیت شب وروز اطلاع نمائی کہ طبیعت چگونہ می باشد،
الحال بموجب حکم آن مرد خدا بعمل آورد در تمامی روز پانزدہ بار وبشب دو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دفعه اسهال شد واز صبح موقوف گردید، جد ممدوح بحضور او بکمال بشاشت حاضر شده از احوال مزاج آگہی داد، فرمود که فضل شافی مطلق شامل حال گشت واحتیاج علاج نیست در عرصۂ دو روز حضرت قبلگاہی روح اللہ روحہ الزکی بخدمت سراپا برکت او بقدم خود آمده بپابوسش سرفرازی یافت از دیدن حضرت معلے نہایت مسرور شد وبدعائے خیر پرداخت، نظر شفقت آنجناب خورشید رکاب بر جناب مغفرت انتساب والد ماجد راقم ہیچمدان ماه نو ترقی آشنا بود وازاں روز بظہور ایں معاملہ ہجوم خلق براں بزرگوار بوقوع آمد، چوں اژدحام عالم ملاحظ فرمود، بجد ممدوح بہ ہندی می گفت کہ "اے بڑے میاں" یعنے اے مرد بزرگ ایں آفت یعنے اجماع بسبب شماست والا ازیں کشاکش آزاد بودیم، جواب داد ؎

کہ ہیچ کس نزند بر درختِ بے بر سنگ

آنجناب بغربا در مقام خود وقتیکہ دل می خواست بار میداد واغنیا را دخل نمی شد، چونکہ نواب جنّت آرامگاه ونصیر الدولہ بہادر مرحوم بیشتر اوقات باراده ملاقات آنجناب رفتند ومحروم آمدند۔ القصہ در وضع سپاہیانہ مرد خدائے بود کہ بمصداق حدیث منیف "کم مومن فی قباء وکم کافر فی عباء" بساجبہ پوشان خصوصاً اکثر اشخاص زمانا بگرد او نخواہند رسید جناب ممدوح صاحب باطن واہلِ مجاہده وریاضت وصاحب اعمال واشغال بود واگر کسی را از بیعت مشرف میکرد در سلسلۂ علیۂ قادریہ داخل می نمود اگرچہ بعض اہل مشیخت روزگار کہ از فیض باطن ہمچو شاخ خشک بر ہنگی می دارند در فضل وکمال وسلسلۂ فقر آنجناب انکاری سازند، وبلفظ دنیاداری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اہتمام می کنند انتہی خلاصۃ قولہم ، اے یاران منصف بحق متصف بچشم انصاف نگرید واز تعصب وعناد باز آئید، کہ حضرت سلطان ابراہیم بلخی وحضرت خواجہ عبید اللہ احرار وحضرت علا والدولہ سمنانی وسلطان المشائخ حضرت نظام الدین بداونی وحضرت امیر خسرو دہلوی قدس اللہ اسرارہم وافاض اللہ علینا برکاتہم کہ بعض ازاں سلاطین نامدار وبیشتر آں امرائے کامگار بودند، وامیران عصر پیش ثروت واقتدار آنہا ناچیز محض اند چہ قدر دولت باطن داشتند، وکوس ولایت نواختند کہ اوصاف شاں نقش صفحہ روزگار است ودر کتب احوال اولیا مندرج واحتیاج ایضاح ندارد، نمی دانم کہ اہل انکار بر فرد چنیں افراد بدستخط منصب ولایت می پردازند۔ یا بمقتضائے بند غفلت وجہل بحرف خطاب دنیا داری خط نسخ براں می کشند، دریں جا بریاوہ گوئی وسست اعتقادی آنہا شعر جناب سعدی شیرازی قدس سرہٗ الزکی صادق آمدے

جائے کہ بدل حسد شرر زد
حسنِ یوسف بخس نیرزد

او تعالیٰ جلوۂ مردان خدا تا ابد برقرار داراد ، وچنیں منکراں را از زمرہ مادرد کناد ، جملۂ معترضہ کہ درمیان آمدہ بود باتمام رسید وباحوال مابقی تسطیر می کنم ، آنجناب در سخن گوئی نسبت شاگردی از میرزا مظہر جان جاناں علیہ الرحمۃ والغفران ہمراہ انعام اللہ خان یقین می داشت ، دیوان مختصر ہندی دارد ، بکمال متانت ومضامین سراسر لطافت چنانکہ ایں بیت تخلص در استغنای اوست ؎

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مشرب سرِ دردسے واقف کوئی کیونکر ہو سکے
عرض خود کرتا نہیں سنتا ہے بیگانے کی عرض

بہ بیست و نہم ماہِ رجب المرجب سنہ یکہزار دیکصد دنود ہجری مایدۂ نعمت زندگی ازیں عالم بپچید و باقامتگاہِ خود آرمید۔

شاہ عظمت اللہ قادری

از مشایخ مشہور و بزرگان ایں شہر است۔

سید احمد عرف یا پیر بعد ترک علاقہ روزگار از شاہ مرقوم خلافت یافت، مرد صالح بود۔

شاہ محمد علی علیہ الرحمہ

از قوم بنوالوایط بود از سلسلۂ مریدان شاہ کلیم اللہ دہلوی قدس سرہٗ در محلۂ احمد کلیم خان مرحوم مدفون است و در عصر نواب علی دوست خاں بود اگرچہ در عالم دنیا خدمت بخشی گری داشت و بعد ترک آں داروغۂ عدالت شد لکن دینداری و تقدس او بمرتبۂ کمال شہرت پذیرفتہ کہ خامۂ مقطوع اللسان بہ تحریرش عاجز کہ ہر روز نمازِ پنج گانہ بمسجد بیت الحرام بجماعت ادا می فرمود چنانکہ صدہا کس از حجاج بیت اللہ زادہ اللہ شرفاً و تکریماً بشہادت ایں معنی پیش معاصرین خود ہا پرداختند، واکثرے از مقیمانِ ایں جا کہ اکنوں بقید زندگی ہستند از راقم ظاہر ساختند، چوں درامور خیر نوبت بتواتر رسید شک را دخلے نہ باشد مرشدش درخط موسوم او نوشتہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ے
ترا ز کنگرۂ عرش می زنند صفیر
ندانمت کہ دریں دامگاہ چہ افتادہ است

بعدہٗ نصیحت بر ترک خدمت بخشی گری بود کہ بکمال تقوی بسوئے آں نسبت پاجی گری فرمود، غرض چیزیکہ از یاد الٰہی باز دارد ہماں دنیا است، واگر بکاروبار دنیوی رجوع الی اللہ دارد عین دینداری است وبس وَلِلّٰہِ دَرُّ قایلہ ے

نمی گویم کہ از عالم جدا باش
بہر حالت کہ باشی با خدا باش

ہمیں دنیائے محمود است کہ قادر مطلق بکرشمہ لطف اعظم نصیب فرماید و ہنگام دست رس توفیق خدمت یادر کلاں کہ زاد عظیم عقبی است عطا کند بریں مضمون دو بیت از مثنوی شریف و گلستان می نگارم کہ دفترے است و احتیاج بطول ندارد ے

چیست دنیا از خدا غافل شدن
نے تلاش نقرہ و فرزند و زن

گرت مال و جاہ است و زرع و تجارت
چو دل با خدا ہے است خلوت نشینی

بسبب رکوب ممدوح مغفور بمضمون ے

سگ اصحاب کہف روزے چند
پے نیکاں گرفت مردم شد

در اسپ سواری آنقدر تاثیر بوقوع آمد کہ بوقت مہم بر غنیم دانہ و کاہ غنیمت نمی خورد و فاقہ بر خود گوارا می داشت شاہ ممدوح بسیوم ماہ صفر وفات یافتہ۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یاد اللہ شاہ

پیش از چہل و ہشت سال دریں آبادی اقامت داشت از نام و نسب و سلسلۂ درویشی و وطن او احدے مطلع نیست لیکن از رجال اللہ بود و مجذوب صفت کلمات پریشان میکرد وہر کہ باستمداد بخدمتش می رسید پیش از اظہار در شوریدہ بیانی بر ہر سخن کلمۂ یاد اللہ منظم کردہ از زبانی الفقیر او اطلاع می داد، اگر مقصود شدنی است مطابق آں می فرمود، واگر بوقوع آمدنی نیست، موافق آں ظاہر می نمود۔ قبل از چند روز رحلت متواتر میگفت کہ اسپے براے سواری خرید می کنم، در ہماں ایام پورا فغان بے ایمان آں مقبولِ بارگاہِ رحمان بتوقع مال بمنصب شہادت رسانید، و عنقریب آں ظالم از حکم راجہ بیربر نائب صوبۂ آرکاٹ پامال قصاص دگرفتار عذاب گردید، جناب سعدی شیرازی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

پنداشت ستمگر کہ جفا بر ما کرد
بر گردنِ او بماند و از ما بگذشت

مقولۂ شاہ مرحوم در عرصۂ اندک رنگ تاثیر پذیرفت کہ عبارت از اسپ قاتل است یعنی بروز جزا مقتول راکب دوش قاتل می شود۔

امین پیر

کہ بامین پیر صاحب چہو مشہور بود، در بازار محمود شاہ بکوچۂ شمال متصل حویلی سید فریدالدین خاں کوتوال مرحوم مدفون است میگویند کہ مرتبہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غوثیت داشت و بہر پنجشنبہ اعضایش از ہم جُدا می گردید۔ بزمان وفاتش چہل وشش سال شدہ باشد۔

کمتوشاہ

کہ بر پشتہ سنگ بمیدان مدفون است، نام آں کریوہ چھنال بنڈا بود کہ کنیزکان گریختہ بوقت شب دراں مقام بہ پیشۂ فسق می پرداختند، چوں مسجد بنا یافت بنور بنڈا اشتہار پذیرفت و بعضے اسلام بُنڈا نیز گویند، احوال شاہ ممدوح کہ مرد مقدس بود چناں بسمع رسید کہ چوں نواب ناصر جنگ شہید وارد ایں سرزمین گردید بشب تاریک با تبدیل لباس تن تنہا بخدمت آں مرد خدا رسید، می بیند کہ ہلال آسا مشغول مراقبہ نشستہ وازجبینش چوں بدر کامل لمعات معرفت ہویدا گشتہ، بر آواز قدم نواب متنبہ شدہ پرسید کہ کیستی واز کجا آمدی، جواب داد کہ منم غریب مسمّٰی بسید احمد، باز گفت کہ نمی دانم باید کہ بسراغ خود آگاہ نمائی، گذارش کرد کہ با فواہ خلق شخصے کہ بحرف ناصر جنگ بدنام گشت ہمیں عاصی است، فرمود کہ ایں صاحب رتبہ بلند دوزیر دکن ہستی چرا ازیں حالت آمدی، بجوابش پرداخت کہ از جاہ و شوکت دنیا تنفر کلی دارم، وخواہان منصب شہادتم، باز بریں عنوان لب جنباں شد کہ اے بابا تو دنیا دار ہستی چگونہ دعوی تو صادق آید، جواب آں سوال چنیں ادا کرد کہ آنحضرت از صفای باطن وبمراقبہ باید دریافت، ہر آئینہ صدق وکذب منکشف خواہد گردید۔ بمجرد استماع بعمل آوردہ دید کہ بلا تصنع صورت حال بیان کردو مستعد شہادت است، گفت اے بابا

۲۳۴

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

شاد باش و از بند رنج و غم آزاد که از حضور اقدس جام شربت شهادت بتو مرحمت گشته، باید که ثابت قدم باشی و بسبر خروی ابدی فائز شوی ۔ آخر الامر در فرصتِ قلیل بفتور نمک حرامان سیما از ستم همت خان که افغان بے ایمان و پروردش یافته ایں خاندان عالی شان بود بکمال پریشانی و آفات طوفان و صدمهٔ بارش که از غرهٔ ذی حجه تا شانزدهم ماه محرم علی الاتصال بود و مهلت یک لمحه نداد و خسارهٔ مال و متاع و ہلاک دواب بمضمون ؎

اول قدم عشق ہے گھربار لٹانا
محراب میں شمشیر کے گردن کو جھکانا
کر خوں سے وضو پڑھنا شہادت کا دوگانا
ہو سُرخرو دلبار میں معشوق کے جانا

بهفدهم شهر محرم الحرام ۱۱۶۴ھ بگوله بندوق از دستِ ظالم بے همت بمعراج شهادت رسید و بجماعه شهدائے کربلا که نسبت فرزندی ازاں خامس آل عبا شهید گلگون کفن خونی قبا، قتیل خنجر جور و جفا سر بازِ معرکهٔ کرب و بلا الموکل بالولا، سید الشهدا، علی جده وعلیه التحیة والثنا داشت فائز گردید، چنانکه تاریخ گفته آزاد بلگرامی مشعر ایں معنی است ؎

نوّاب عدل گسترِ عالی جناب رفت
فرصت نه داد تیغ حوادث شتاب رفت
در هفدهم ز ماه محرم شهید شد
فریاد و گفت نوحه گرے آفتاب رفت ۱۱۶۴ھ

غفر الله له وجعل الفردوس مسکنه، بعض اشخاص می گویند که هنگام ورود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نواب شہادت انتساب بزرگے دیگر در آنجا اقامت داشت و گفتگوواعانت فرمود، واللہ اعلم۔

کاسکے میاں صاحب وترتاترت بی بی

رحمہما اللہ تعالیٰ بفاصلہ قلیل از دار الامارہ سمتِ شمال درراہ نایر بازار بکوچہ مدفون اند، اسم سامی آنہا ببزرگی شہرتے دارد، اگر کسے برائے حصول مدعا دراں جانیت کند بفضلہ تعالیٰ جلد کامیاب می شود، تُرتاتُرت بزبان دکھنی بمعنی فی الفوراست، درخندق جانب شہر نگر دروازہ قبرے بنا یافتہ کہ بحین تعمیر شہر پناہ وکندیدن آں بصدمہ کلِ صفا از زمین خون جاری شد چوں حفرہ نمودند مستورۂ عفت نشاں بنظر آمد کہ بالباس سفید بخواب راحت است، معاً پنہاں ساختہ ترتیبے ترتیب دادند، مثال چنیں نسار ارابعہ زماں باید گفت کہ بصفِ رجال اللہ حشر و نشر خواہند یافت، معہذا بسا اولیا وصلحا و درویشانِ آزاد دریں خاک تیرہ رفتہ اند کہ اثرے ازانہا باقی نماندہ، او تعالیٰ بطفیل آں غریقان لجۂ رحمت و خاکساران صحرائے محبت، رنج ظاہر و باطنِ راقم دور سازد، وبحصول گوہر مقصود بساحل نجات رساند ؎

حبیب ابتک ہے سرگرداں بصحرائے ہوس یارب
یہ دیوانے کو کر پابند اپنے عشقِ سرمد کا

روز دوشنبہ ۲۳ شعبان ۱۲۳۸ھ ۵ مئی ۱۸۲۳ء

از تحریر تفصیل آبادی شہر مع سرگذشت گذشتگان پرداختم واز روداد حضور اجمالاً بطریق روزنامچہ بقصد قلم می آرم، بہ بست وسیوم بوقت ۳ پاس روز بزیارت حضرت ٹیپو اولیا حضرت انترجامی و بزرگانِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

حسن پورہ و شاہ عظمت اللہ قادری قدس اللہ اسرارھم و آثار شریف علاقہ سرکار کہ بتحویل ورثہ ظہیر الدین خان است مستفید شد از درگاہ اول دستار مع تیر و کمان و از درگاہ دویم فقط دستار ہدیہ سرکار گردید، پس از فراغ آں بمقتضائے نیت خیر طویت کہ مصروف امور حسنات است بمضمون ؎

شکلِ عبادت ارچہ نظیرِ عیادت است
اما بہ نکتہ ز عبادت زیادت است

روز شنبہ ۲۲ شعبان ۱۲۳۸ھ ۶ مئی ۱۸۲۳ع برائے بیمار پرسی شرف الامرا بہادر و نجم الملک بہادر تشریف فرما شدہ طریقۂ سنتِ نبوی بجا آورد، بہ بست و چہارم سمت رانی پیٹھ کہ آں سوے رود واقع است، بسواری سکھپاون طلائی برائے سیر و تماشاے آبادی و ملاحظۂ فوج جلوہ افروز شدہ بشب معاودت فرمود، فی الحال در جاے مرقوم پنج ہزار خانہ و پانصد دوکان و چند مسجد و دو تالاب و ہفت چشمہ آب و بست قطعۂ باغ و بارکش متعدد و گیارسین عمدہ است و حسن علی خان پیٹھ، و لالہ پیٹھ و غیرہ ازاں علاقہ دارد راقم در آبادی شہر مسجد

روز چہارشنبہ ۲۵ شعبان ۱۲۳۸ھ ۷ مئی ۱۸۲۳ع مع گنبد حضرت شاہ ناصر و غیرہ کہ متعلق رانی پیٹھ است بخامہ در آوردہ اگرچہ ازاں خارج است اما تحریر مساجد و مقابر دراں مقام اولے دانست، بہ بست و پنجم در محل لوز سم شادی چلہ بظہور آمد و از حضور بچند اہل امتیاز بشب دعوت ضیافت ہم رسید، چنانکہ بفرط عنایت براقم نیز مکرر یاد فرمائی شدہ بود لکن بعارض شدن ورم از ساق تا پشت پا و درد آں اضطراری داشت و از فصد تنقیۂ آں نمودہ بود لہذا از محفل صدر مقصر ماند

و بهر ۳ پسران علی نواز خان حال قلعه‌دار آرکاٹ که باریاب جوکی شده بودند روز پنجشنبه ۲۶ شعبان ۱۲۳۸ھ ۸ مئی ۱۸۲۳ع
از باورچی خانه تورہا مرحمت گردید به بست و ششم حسن رضا خان بهادر عنبر
خانی جاگیردار ادل کنده مع پسر خود که حیدر حسین خان نام دارد بوقت چهار گهڑی
شب حاضر بارگاه خداوندی شده بادائے نذر پرداخت، و به عنایت عطر و گلاب
و پاندان سرمایهٔ فخر و مباهات حاصل ساخت، درین اثناء مشرف میر سامانی افراد
حساب پخت گذرانید، دران میان افراد پخت فاتحهٔ فایحه جناب خلیفهٔ اول که سرآمد
اهل تحقیق و پیشرو ارباب تصدیق، دافع کفر و قاتل زندیق اعنی حضرت امیر المومنین
ابی بکر صدیق رضی الله تعالیٰ عنه وارضاه و لا حرمنا من برکاته وفاتحهٔ مقدسه
جناب ام المومنین حضرت عائشه صدیقه رضی الله تعالیٰ عنها ملقبه بحمیرا که احب
خلوتکدهٔ حضور اقدس شاهنشاه دین پناه ما صلی الله علیه و آله وصحبه وسلم بود موجود
بود، رئیس ما بمقتضائے نسبت خالص و تائید دین متین تا مدت دراز بمذاکرهٔ این
اسمائے مقدسه میداشت، از استماع این احوال برکت مآل حالتے بر بعض حضار
مجلس لسبب میراث رفض آنها مستولی گردید که گویا کباب شامی بل کباب سوختهٔ
سیخ شدند نعوذ بالله منهم ومن سیئات اعمالهم بصورت حال این
بیت مثنوی شریف مطابقت تام پذیرفت ؎

خوشتر آن باشد که سرّ دلبران
گفته آید در حدیث دیگران

• بجنرل مرقوم که بتقریب ملاقات فائز حضور شده بود موافق معمول توره از بکاول روز جمعه ۲۷ شعبان ۱۲۳۸ھ ۹ مئی ۱۸۲۳ع
خانه روانه شد، بتاریخ بست و هفتم بیه بها در مرقوم مع فرزند تورہائے پنج خوان د
بقاضی اسد الدین احمد خان و عباس حسین خان پسر محمد احسن الله خان که بملازمت

شرف گشته بودند تورہائے دو خوان مرحمت گردید، بتاریخ بست و ہشتم پیش از طلوع
آفتاب با چند پالکی نشین و سواران ترپ وغیرہ بجلوس سکھپالن طلائی بعزم
ویلور که از محمدپور مسافت پانزده میل دارد بپوشش نیم آستین و کوشش
پنج شال سفید مہرمات مستعد جلوه آرائی شد و بیرون ویلور دروازه سواری مزبور
فرود آمده بہل اسپان رکوب فرموده تا کنجی گنٹھ که بفاصله دو میل این طرف
از منزل مقصود است فائز شده بر عماری مع برادر والا اختر رونق افزا گردید و
بوقت یکپاس روز بقطعۂ ویلور بشوکت و شان عزتے بخشید موافق معمول
بر قلعه توپہائے تعظیم سر شد و نشان برپا گشت کرنل ہاربس فوٹ اجیٹن باچند کپتان ہا
برائے استقبال رئیس اعظم و ادائے مجرا در میدان روبروئے قلعه صف آرا بودند
و از اطراف و جوانب برائے ملاحظۂ سواری خاص ازدحام خلائق گشته تا خیمه گاہ
مشارالیہما ہمراه رکاب بودند بعد نزول اجلال بعنایت پاندان وغیره رخصت فرموده
تورۂ ہفت خوان و پنج خوان مرحمت نمود، در راهگذار چند بازار و پورجات مذکور
که باحوال صوبه مرقوم شد واقع گردید حاجت اعاده ندارد و مساجد و مقابر متعدد
واقع شده از انجمله مقبرۂ سید شاه اسمٰعیل قادری ملتانی و نبی شاه قادری
که ہردو بزرگ طریقۂ مشیخت می داشتند، تراست پوره یکصد و دوازده خانه
و شش دوکان و سه قطعه باغ دارد، سنگ پیٹھ کلاں مسجد و گنبد سید اولیا
دارد که مرد مقدس بود و بزمانش ہفتاد سال منقضی شده برائے مصارف مسجد
و گنبد ہیچ مدد خرچ معین نیست، لیکن که درین زمان حرارت اسلام درانہا
غالب است و درین جا امکنه آنہا است بتعمیر ہردو پرداختند و آں غربا بصدق
دل از وجه حلال خود بخدمت مسجد وغیره می پردازند، و از حضور اعانت می خواهند

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چھتر بنا کردہ سلطان النسا بیگم مرحومہ عرف بڑھی بیگم دختر کلان نواب جنت آرامگاہ
مع چشمۂ آب و دو صد و پنجاہ و شش خانہ و پانزدہ دوکان و چہار قطعۂ باغ در انجا
است، فیمابین این دو دیہ آئندہ غارے ہست کہ زاید از قد آدم عمق دارد کہ
بسبب سیل آب از کوہ بوقوع آمدہ، و صورت جدول پذیرفتہ، در ایام برشگال
آب در آن جاری می ماند، و برود آرکاٹ می رسد، نَنْدیالم چند خانہ نساج
و چند کلبۂ خس پوش دیگران دیک تالاب دیک دوکان و چند ہزار درخت
نیرہ کہ اکثر بسکان آرکاٹ دویلور از نشہ ہمین آب آتش دوزخ تیز می کنند
و بہوائے غفلت شیطانی خاک بسر می شوند، از آغاز سرحد این دیہ قریب دو
تیر پرتاب فرش سنگ است کہ در ایام برسات بشدت گل و لالہ گذر انسان
و مواشی دشوار بلکہ خوف غرق بود وازین کار بمسافرین راحت عظیم رسیدہ
رکپل منّل دیہ صغیر است مُورکلم آن را مجگی گنٹھ نیز می گویند و آن چشمۂ آب
است کہ بر کنارۂ آن جعزات و دوغ فروشان بکثرت جمع می شوند، چہ در
زبان اردی "مُور" و "مجگی" بمعنی دوغ و جغرات آمدہ چشمۂ مزبور حد فاصل
است در صوبۂ مرقوم و منزل۔ پرتاک مع دیہ آئندہ و چند خانہ و کلبہ و منڈف
و چہار دکان و چہار پنج چشمۂ آب و قلیچہ شکستہ کہ بلال گرانی مشہور است
میدارد، از سرکار نواب جنت آرامگاہ بطور جاگیر بنام میر اسد اللہ خان مقرر
و تا حیات میر اسماعیل خان فرزند او جاری بود۔ اَرپاک چہل کلبہ و منڈف
و پنج دوکان دارد۔ پرمی مسجد بنا کردہ بہادر مرحوم مع قبور و درختان انبہ و
چھتر و دو چشمۂ آب و دو دوکان و مکان گھنکرو شاہ مستان کہ از سلسلہ
لال شاہباز بود و بو فاتش افزون از چہل سال است میدارد۔ اَلپتیل منگاپور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ بآلمینل منگاپور مشہور است، بزمان نواب مرحوم بقاضی سید علی جاگیر
شدہ بود، ہفتاد خانہ و چہار دکان و یک تالاب و چشمۂ آب و چہتر و منڈف
دارد، منجملۂ شتران باربرداری کہ از کمپنی ہمراہ لشکر ظفر اثر بود دراں مقام
یک شتر بار زندگی خود انداخت، ہکپنجی گنٹھہ متعلق از دیہ سواچپراست و
آں دیہ بنام چشمہ شہرت دارد واز ویلور دروازہ مع منزل ہمہ دیہات
غزلی واقع شدہ۔ بیگم پورہ اندرون دروازہ اول بداماں مرتضی گڈھ است
وکاغذ گندۂ آنجا صاف وہموار می شود وبکاغذ بیگم پوری نامزد است
ویلور کہ از رائے ویلور اشتہار دارد ودر قدیم الایام جاگیر نواب غلام علی خان
پالکر برادر نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بود۔ بعد رحلت او بکو
فرزند او نواب باقر علی خان وپس ازاں بتصرف پسرش نواب غلام مرتضی
علی خان بہادر ذوالفقار جنگ درآمدہ من بعد بادج اقبال نواب جنت
آرامگاہ کہ صوبۂ آرکاٹ مع ہشتاد و چہار جاگیر و قلعجات از پنجۂ اقتدار
قوم ہنوالوایط کہ بنوایط زبان زد عالم اند بدر رفتہ بقبضۂ تسلط او درآمد
ایں قلعہ نیز بکلید اقبال نواب معلّی مفتوح گردید، و جاگیردار ممدوح بحلقۂ
اسیران در رسید، و ہماں حالت بیچارگی جاں بجاں بخش بخشید،
ہر آئینہ ایں قصص طولانی است و نقل مقصود، چوں جاگیر بضبط نواب
معلّی درآمد بنام ولی عہد خود بطریق تمخا مقرر فرمود و محاصلش سابق
مبلغ پنج لک وبست و پنج ہزار روپیہ بلکہ بالحاق سنرؔ وایلّی وغیرہ نہ لک
بود، الحال باوصف ویرانی خطۂ کرناٹک ایں مقام نہایت آباد است،
می گویند کہ فی الحال عمارات مع امکنہ سفال وغیرہ زاید از دہ ہزار دکاکین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سہ صد خواہند بود، و چند چشمۂ آب خصوصاً چاہ ملک سندر کہ بطور چشمہ است و سورج گنٹھ کہ بسورگنٹھ اشتہار دارد موجود است و چند مقام و گنبد دہشت مسجد و تکیۂ فقراء زیادہ از سی باشد، قلعۂ سنگین آں بچناں درستی و استحکام ترکیب پذیرفتہ کہ دریں ملک قلعۂ بعد قلعۂ بدراس ہم پہلویش نخواہد بود و خوش اسلوبی آں بداں ماند کہ عروسی است بکمال محبوبی آرائیش یافتہ، و خندقش گرداگرد بنہایت آب و تاب ترتیب یافتہ، متصل آں سہ کوہ گردوں شکوہ است موسوم بساجرہ و کوجرہ و مرتضی گڈھ کہ ہر یکے از انہا حصنے است متصل و محکم تا دقتیکہ بند و بست جبال باشد از مخالف صورت مورچال بندی وہم و خیال است، و چوں دشمن بر یکے ازاں دست یافت بلا تامل بدست عدوے بدسگال، اکنوں سطرے چند از احوال صاحب لان اینجا کہ ازیں خاکدان تیرہ بخلوتگاہ قدس چراغ ہستی خود افروختہ اند زیب ایں اوراق می نمایم، و در جایزۂ ایں خدمت عظیم از ارواح پاک آنہا استمدادے می سازم، تا دنیاے محمود و عاقبت مسعود نصیب شود، و فضل قادر ذوالجلال ناظر حالِ ایں عجز اشتمال باشد۔

حضرت نور محمد قادری

علیہ رحمۃ اللہ الباری، کہ فردِ عصر و مغتنم دہر بود، اکثر بتخانہا را از پایہ بر انداخت و بعض را ویران و بے چراغ ساخت، مدفن خود را ہم در جاے بظہور آورد کہ گرد و پیش آں بتکدہ ہا است، غرض صاحب قدرتے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بود کہ بزرگیہایش یادگار زمانہ شدہ، زیادہ از پانصد سال است کہ از شمع وجود بیگانۂ خاک نور آگیں نمود و بکنار رود بخواب راحت آسود۔

حضرت شاہ ابو الحسن قادری قربی تخلص نور اللہ ضریحہ،

سید عالی نسب و شیخ گرامی حسب، ذائقہ چشِ مائدۂ حال، و قدوۂ اہل کمال بنہایت تقدس و دینداری و تشرع و تقوی شعاری شہرۂ روزگار بود، اگر کسے بدریافت تفصیل بزرگیہایش تمنا داشتہ باشد در مصنفات علامۂ زماں و جامعِ کمالات بیکراں، اوستادی حضرت مولوی محمد باقر آگاہ ویلوری اثواہ اللہ فی مقام النوری، کہ مرید خاص و شاگرد سراسر اختصاص او بود معاینہ نماید، و از ملاحظۂ آں بواقعی حصول سعادت سازد شاہ معلے بہ بستم شہر رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو از کارگاہ ہستی روے خود تافت، و بحسن خاتمہ قرب مولے یافت۔

سیّد عبد اللطیف ذوقی تخلص

المعروف بہ سید محی الدین ذوقی علیہ الرحمہ خلف رشید آنجناب در فضل و کمال ہم پہلوے پدر بزرگوارِ خود بود و در فنون فارسیہ سیما بصنایع و بدایع شعر وانشا پردازی بس ممتاز کہ گلِ منتخب گلستان جہاں تواں گفت، بسیزدہم رجب سنہ یکہزار و یکصد و نود و چہار بیش از دہ روز نزول حیدر نایک ببارگاہ الٰہی شتافت و بہ پہلوے والد ماجد خود کہ مقبرہ اش از قلعہ قربت دارد آسائش یافت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شاہ علی حسینی چشتی رحمہ اللہ تعالےٰ

از مشائخ قدیم و بزرگان نامورِ ایں بلاد بود قریب صد سال است که ودیعت حیات سپرد شاہ ممدوح و چند مردان راه خدا دراں مقبره مدفون اند مقبره نہایت خوش ترکیب وصحن آں فضائے جان آسا است که سایۂ درختانِ مولسری در حق تفسیدگان وادی اضطرار جلوهٔ باد بہاری میکند و نظارہ اش دیده را نضارت و دل را راحت می بخشد، مسجد و گنبد نبیرۂ او مع خانقاه ہم دراں احاطہ واقع شده و نقار خانۂ عالی شان بر دروازه میدارد

حضرت علی سلطان علیہ الرحمۃ والغفران

مردے بود سیاه فام مجذوب بحت از سلسلۂ چشتیہ میگویند که ہنگام ورود نایک مذکور تقید آمد ورفت بلشکر بخاطره بیروں شدن اخبار بآں درجہ بود که احدے دراں بار نمی یافت، مجذوب ممدوح باوجود تقید شدید چوں نسیم سبک سیر اندرون لشکر می رسید نایک مزبور بہ بدگمانی جاسوسی از آنجا اخراج نمود و در عرصۂ قلیل باز یافت، علیٰ ہذا القیاس سہ بار کاربند ایں حرکت شد و بازدید ازیں معنی نایرۂ غضبش مشتعل شد و حکم بہ قتل نمود ناچار قاتلاں با قدام آں پرداختند، باز روز دوہم بچشم خود او را زنده معائنہ کرد و آنقدر شعلۂ قہرش زبانہ کشید که فوراً خرمن جمعیت آنہا سوختہ خاکستر نماید بدیں وجہ که عدول حکم نمودند خود بنیت متوجہ شده پیش چشم بآں مظلوم بے تقصیر بمنصب شہادت رسانید ولاش او بیرون لشکر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گردانید کہ سزاے جاسوسان چنین است، ازانجا کہ ترانہ جاں بخش حضرت خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ الزکی ؎

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

برامثال چنین طالبان حق صادق می آید ہمارؔ روز اندرون لشکر بہ تمثال زندگاںؔ از ہیئات رفتار مشاہدہ نمود وازیں کارنمایاں نہایت ہراساں گشت ودر نکش پرواز یافت، بمعذرت پیش آمد وبانات دورخی مع مبلغ صدروپیہ تواضع کرد، ازاں جاکہ مقبولانِ بارگاہِ الٰہی ہدیۂ ظالمان قبول نمی کنند بلشکریان او تقسیم کردہ بردں شتافت ودر عرصۂ اندک بدہم شعبان المعظم برآت رزق وحیات خویش بکشور خاک یافت واز کارگاہ دنیا کہ وبال جان ومنزل آفات وافر است سرتافت۔

امین پیر

شخصے بود در زمرۂ مزدوران، حمالی می نمود، وہیچ کس او را صاحب کمال نمی دانست، چہ صورت ایں حال بچشم اہل ظاہر بحسن سیرت کمال پے نمی برد، روزے یک عصار جوال گراں بار بتخفیف کرایہ برسرش گذاشت واو بلا عذر عقب نامبردہ میرفت، ناگاہ بخاطرش گذشت کہ دیگراں باوجود بارِ قلیل اجرت کثیر خواستند وایں بیچارہ بار گراں باجورۂ ارزاں بے اجبار واکراہ قبول کرد، حالتش دیدنی است، وبواماندگی اور سیدنی، بمجرد نگاہ چناں دید کہ خریطۂ بفاصلہ یک دست از سر او بالا است واو چوں پرکالہ ابر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دواں، بمشاہدۂ ایں احوال بے اختیار بر قدمش افتاد و داد اعتقاد درداد، چونکہ افشائے راز شد پیر ممدوح از انفعال فرسود و بزمان قریب وداع دنیا نمود، بمیدان قلعہ مدفون است و عصاران از رسوخ عقیدت بعرس او پرداز ند۔

شاہ لطف اللہ قادری

از اقارب و خلفائے حضرت قربلی بود و بفیض تربیت آنجناب در علم حقائق واستعداد فارسی بہرۂ میداشت و مرد صالح و منزوی بود بسیوم ذی قعدہ سنہ یکہزار و دو صد و بیست و نہ ہجری بعد نہ روز از ارتحال جناب قبلگاہی واستادی روح اللہ روحہ الزکی رحلت نمود، اندرون آبادی سمت مسجد نواب شمس الدولہ بصحن دیوان خانۂ خود آسود۔

صاحب پادشاہ قادری

از اقارب حضرت قادر پادشاہ علیہ الرحمۃ ساکن کیسرمور مرد صالح و کریم صفت بود، پیش از سہ چہار سال تپ خفیف موجب مرض الموت او گشت، روز سیوم بیماری باہل مسجد اعلام کرد کہ پس فردا روز جمعہ است بعد نماز تا فقیر خانہ قدم رنجہ کنند و بوداع پرداز ند کہ روز رحیل است، حضار مذکور باستماع ایں معنی استہزا نمودند، و کلامش قرین صدق ندانستند چوں روز موعود رسید برائے نماز مجتمع شدند و بعد ادائے آں باز مدعو شدند و اجباراً بخدمت آں عارف رسیدند درآں وقت از ہمگناں ملتجی شد کہ بدعائے مغفر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

من پرداز ند کہ رخصت می شوم، آناں بدیں عنوان مجیب شدند کہ ما مردم امیدوار دعائے گرامی ہستیم، و بہ حضور سامی یارائے لب کشائی نمیداریم زمود نمی دانم کہ غفران ایں عاصی وابستۂ کدام زبان است، لہذا التجادارم درہمیں گفتگو بسبقت سلام کہ سنّت است پرداخت و جوابش حاصل ساخت بازاز کردہ چادر کشید و بعدازے یاہو برفیقِ اعلیٰ دررسید، ومتصل دروازہ شہر بر شارعِ عام بخاک آرمید۔

بخشی بیگم

والدۂ غیر حقیقی ٹیپو سلطان شہید علیہما رحمۃ اللہ الوحید مع چند اہل خاندان خود متصل مقبرۂ شاہ علی حسینی دفن یافتہ، گنبد عالیشان خوش طرح مع مسجد و باغیچۂ تروتازہ وشاداب میدارد کہ واربند تاک بادرختان فواکہ واقسام گل خصوصاً گلِ درد بکمال خوبی ولطافت میدارد، بیشترے از سکنہ اینجا چنیں اظہار کردند کہ ہرگاہ مرقد بیگم مرحومہ بعد یک سال از وفات او برائے تعمیر واکردند، کفنش راسفید ومصفا ولاشش ثابت معائنہ نمودند، رحمت الٰہی بہانہ جو است کہ اگر بندۂ عاجز را برتبۂ اعلیٰ رساندن خواہد، ادنیٰ فعل را بدرجۂ قبول می رساند و با خلعت بخشایش آرایش می دہد احسن ما قال ؎

رحمت حق بہانہ می جوید
رحمت حق بہا نمی جوید

معہذا مقابر متعدد است علی الخصوص۔ مقبرۂ نواب علی دوست خان وغیرہ واقع، انتہی احوالہم۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جناب خداوندی بعد ادائے نماز عصر بسواری اسپ متوجہ
نظارہ شہر گردیدہ بزیارت این پیر د علی سلطان مجذوب نور اللہ مرقدہما
مستفید گردید، و بر طبق عادت نذر اللہ برائے صرف خادمان آنجا رسانید
بعد ازاں بملاقات عطا شاہ مجذوب کہ بیرون در ٹھٹھہ اقامت دارد
و از ہنگام زیب افروزی مسند ریاست با مشارٌ الیہ تعارف است
ملاقات فرمودہ چیزے عطا نمود و ازانجا فراغت یافتہ بمکان شاہ
لطف اللہ مرحوم بتقریب فاتحہ فائز گشت و با مجذوب تازہ وارد کہ موسوم
بمیر صاحب مجذوب در ہماں موقع ملاقی شدہ حسبتہً للہ از و چیزے سلوک
ساخت و در عرصہ عین بارش بمقبرہ حضرت شاہ ابو الحسن قربلی رسیدہ باد ائے
فاتحہ و نیاز بر ہر دو مزار پرداخت و در حویلیہائے نبیرہ حضرت ممدوح کہ
ہماں نام دارد تا زمانے توقف فرمود اگرچہ مشارٌ الیہ راہی با لاگھاٹ شدہ
اما خلف رشید او کہ با سم جد خود مسمّٰی است و باین کم سنی لیاقتے پیدا نمودہ
ضیافت حضور مع جناب قدسیہ و محل عالیہ و صاحبزادہ و صاحبزادی و غیرہم
بدرستی ادا کرد، و بہمہ ارباب عزت کہ ہمراہ رکاب بودند تا دو روز خوانہائے
ضیافت می فرستاد چنانکہ براقم نیز بکمال محبت فرستاد، روز دوم ورود
بشاگرد پیشہ و فوج سرکار وغیرہ قریب دو صد نفر کہ ہمراہ جناب قدسیہ بمکانش
آمدہ بودند طریقہ مہمانداری ادا نمود، جزاہ اللہ خیر الجزاء مشارٌ الیہ بحضور
تسبیح عقیق کہ بتبرک حضرت خواجہ بندہ نواز بود مع دستار سفید ہدیہ داد۔
بتاریخ بیست و نہم بوقت یکپاس روز بسواری سکھپال طلائی بطریق
سیر بلا احمال و اثقال با چند رفقا بجینین آباد عرف کیلاس گڈھ کہ در قدیم

روز یکشنبہ ۲۹ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱۱ مئی ۱۸۲۳ء

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

الایام جاگیر نواب عاقبت محمود خان پدر نواب بدرالدین حسین خان بود واز ویلور مسافت شش میل و حصۂ چہارم آں وارد رونق افزا شده درہمان مقام خاصہ صبح تناول فرمود، وبعد فراغ نماز عصر ازانجا مستعد سواری گردیده تا باقی ماندن یک گھڑی روز بخیمہ گاہ معاودت نمود، از ویلور بمنزل حسین آباد دو راه است، یکے از جانب تالاب چیتپیری بود که درا ثنائے راه گنبد نازک رتن است و آں کنیزک عبداللہ خاں جاگیر دار قدیم تر ویلور بود و قصہ اش بالنواع بیان می سازند، خلاصہ اش اینکہ او صاف رجال اللہ داشت انتہی، و دو سہ دیہ حایل می شود، دیگرے از محاذی قلعہ سمت جنوب است بالائے سورج کنٹہ و عیدگاه که بارکش فوج انگریز دران راه واقع و وسعت میدان میدارد، دریں راهگذر دو دیہ متصل منزل مرقوم واقع شده اول ازگم پاک مابین شمال ومشرق است تالاب و چند کلبہ دارد، ثانی اروُز که یک مسجد و دو چشمۂ آب و یک تالاب و پنجاه خانه و دو دکان و چہتر دارد اگرچہ سواری خاص ازہمیں سو گذر نمود اما براقم واکثر ہمراہیان بسبب قربت راه وآمد و شد بیشتر راه نوردان از سمت تالاب اتفاق گذر افتاد، دریں راستہ کیفیتے بود که از ابتدا تا انتہائے آں چبوترۂ سنگ بست است که سوار و پیاده بہماں عبور می کنند وجانب شرقی آں تا عرصہ دراز شالی زار بہ نہایت لطافت و سرسبزی است که فراش کار خانۂ قضا فرش زمردی گسترده ودراں زمان احاطۂ ابر و تموج آب تالاب جانب راست وجنبش سبزه زار جانب چپ درحق غریبان وطن وحرارت زدگان رنج ومحن اعجاز میحائی

Barracks ے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بکار می برد کہ چشم ناظر را نضارتے و خاطرِ فاتر را راحتے می بخشید، ہم دراں حالت ترشح خفیف بدفع شدت گرمی ایں ایام کہ آفتاب ببرج ثور درآمدہ نمونۂ حرارت دوزخ داشت مضمون بردًا وّ سلامًا یاد دہانید و بانبساط و آرام بمنزل رسانید بداہتہ ایں شعر آبرو بیاد آمد۔ ؎

یہ سبزہ اور یہ آب رواں اور ابر یہ گھیرا
دیوانہ نہیں کہ میں گھر میں رہوں اب چھوڑ کر صحرا

اگرچہ جناب خداوندی بایں خاکسار ہنگام تشریف فرمائی حکم ہمراہی نہ فرمود لیکن بدو وجہ رفتن آنجا ضرور افتاد اولاً اینکہ مرقدِ جدۂ مادری راقم جعل اللہ الجنۃ مثواھا بآں سرزمین است و زیارتش بر ذمۂ ایں ناتوان از اہم مہمات، ثانیاً حکمِ تحریر احوال منازل است لہذا بمضمون ؎

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

بلا تامل با وصف تعب مزاج نسیم آسا رواں شد، وقتے کہ راقم سطور داخل منزل شدہ بزیارت معلے الیہا از صدق اخلاص باداۓ فاتحہ کسب سعادت می ساخت بہماں دم سواری حضور بفاصلہ دہ تیر پرتاب از آنجا روانہ شد، احوال حسین آباد ایں کہ پرگنہ ایست کہ محاصلِ آں سالانہ ہفتاد ہزار روپیہ بود یک مسجد و صد مکان سفالی مع خس پوش و دوازدہ دوکان و باغات متعدد دارد، انبہ آنجا بکمال شیرینی و بے ریشگی و پوست باریک و لبوے خوش اشتہار دارد خصوصاً انبہ شاہ پسند و انبہ بدرالدین حسین خان پسند و انبۂ باغ پنجدر و انبہ گدہی مارو کہ از سنگین ضرب آں خر بیچارہ تاب نیاوردہ غلولہ اجل خوردہ بود مشتہر آفاق گشتہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

د تعریف قلعه کوهی آں چه نگارم که آب و هوایش حکم هلاهل داشت، در حکومت
نواب جنّت آرامگاه سیما بزمان تسلط نواب مرحوم که خمیرش برحم تمام
بود اگر اسیران را بر منصب اعلیٰ رسانیدن میخواست بطوق و زنجیر طلائی
کامل العیار که نصیب آنهااست بگردن و دست و پا آرایشے داده بخلوتگاه
حصن مذکور که مشابه بالاخانهٔ جحیم است سپردهٔ ساں آنجا که قطعاً پشیدستان
خازن بودند می ساخت، اتفاقاً بعض کم طالعان ازاں قصر بلند نزول می
نمودند، و اکثرے ازانها بفرصت اندک بکمال راحت بتاثیر آب و هوائے آنجا
بسیر شبستان عدم می شتافتند، قصه کوتاه جناب خداوندی پیش از غروب
آفتاب بر سواری مذکور از ویلور قصد دار الاماره فرمود، د توپهائے تعظیم
مرشد، بر سر راه برائے ملاقات عطا شاه مجذوب تازمانے توقف نمود، د قریب
سه پاس شب زیب سراچهٔ خاص افزود بغرهٔ رمضان المبارک روز شنبه
بعد نماز عصر سکهساون طلائی بباغ رائے جی تشریف فرما شده سر شام معاودت
فرمود، بدویم شهر موصوف بعد بلند شدن یک و نیم پاس روز بعزم جاگیر
کلوه که از صوبهٔ مرقوم مسافت ده میل دارد بسواری بهل اسپاں با چند پالکی
نشین و جلو مختصر تشریف فرما شده بر کنار تالاب ینیث پاک که گذرگاه برحاشیه
آں واقع و تنگی دارد فرود آمده بر کوب سکهساون طلائی بعد نصف النهار
فائز گردید، دیهاتے که براه در آمد قلمی میشود، مانکا ٹهه جنوبی است تالاب
و پنجاه خانه و دو دوکان دارد و چادڑی تیلی و چند دوکان و چشمهٔ آب متصل
ازاں است، ینیث پاک هم مثل اوسط و تالاب کلاں دارد، و پی پاک
هم چند خانه و دو سه دوکان دارد، کلوه سمت اگنی واقع مسجد و دو مقبره سوائے

روز شنبه ۱ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۴ مئی ۱۸۲۳ء

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قبور کہ باحاطۂ آں وارد است و دو صد و بیست خانہ و سی دو کان و تالاب و دو چشمۂ آب میدارد، و آب یکے ازاں بکمال شیرینی و لطافت و تاثیر ہضم مشہور است، مقام مرقوم درزمان پیشین جاگیر زین العابدین خان جدی بود کہ نقش نگین ے

مالِ ربّ العالمین تحویلِ زین العابدین

میداشت و بمقتضائے نیت خیر طویت باوصف قلت محاصل آں کہ ازروے دفتر یہ چہل ہزار روپیہ بود بسائلین از یک تا ہزار عطا فرمود و کسے را از درخود محروم نمی نمود، و جہ جلوہ افروزی حضور دراں جا ایں کہ پادشاہ بیگم مرحومہ بنت صفدر حسین خان مرحوم بن خان ممدوح کہ از عمدہ محلات نواب جنّت آرام گاہ بود و راحت النسا بیگم مبرورہ دختر خواہر بیگم موصوفہ مغفورہ محل نواب فردوس مکان دراحاطہ مسجد آنجا دفن یافتہ اند مقصود زیارت قبور آنہا بود و بس کہ خصیصۂ رئیس ما خوشدلی زندگان و راحت رسانی روح مُردگان است، او تعالےٰ باچنیں توفیق خیر نام نامی آنجناب برصفحۂ جہاں باقی داراد، و خوبیہاے حال ومآل نصیب کناد کہ دریں وقت نازک ذات فیض آیات ولی نعمت ما از جملہ مغتنمات روزگار است، بوقت عصر بمسجد تشریف فرمودہ باداے نماز و فاتحہ جدتین و نیاز پرداختہ بمقبرۂ مستان ولی کہ از مشاہیر آنجاست و شاہ عزیز الدین حسینی چشتی کہ از اولاد حضرت تیغ برہنۂ خواہرزادہ حضرت خواجہ بندہ نواز قدس سرہٗ بود نہضت نمودہ بعد فراغ فاتحہ وغیرہ بخیمہ گاہ معاودت فرمود، و صفدر حسین خان حال برادر خورد بیگم صاحبۂ دویم چیزے از نمکین و شیرین بمقتضائے ے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ارسل النمل النصف من جراد
توسلیمانی کن اے عالی نہاد

بر مائدۂ سراسر فائدہ حضور ارسال کرد، خود بدولت بسرور خاطر کہ قبول
ہدیہ مسنون است ذائقہ فرمود، وبتقریب انعام آدماں کہ بہ پخت وپزآں
پرداختند، چیزے عنایت فرمود، القصہ از افطار وتناول خاصہ فارغ
شدہ مع ہمراہیان رکاب بنصف اللیل محمل سفر آراستہ کنانید وبسواری
(روز جمعہ ۴ رمضان ۱۲۳۸ ۱۶ مئی ۱۸۲۳ء) مذکور بعد سہ پاس شب رونق دار الامارہ بخشید، بشب چہارم دعوت میجر
جنرل سویل وغیرہ سرداران آنجا وہمراہی ہمگی بچہل وپنج کس فرمود بطوریکہ
درمنازل گذشتہ آرائش محفل بوقوع آمدہ بود، ہمچناں ظہور یافت مستزاد
براں اینکہ داربند عظیم الشان باستونہائے کہ برگ سبز براں پیچیدہ بود بصحن
دار الامارہ ترتیب پذیرفتہ کہ گویا سروجویبار درصحن دیوان خانہ نمودار شدہ
وصفوف قنادیل آویزاں کہ براستی وصفائی برنگ خط کہکشاں بود زینتے
گرفتہ، الغرض جماعۂ مرقوم بعد اکل وشرب وتماشائے رقص قریب دوپاس
(روز جمعہ ۴ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۶ مئی ۱۸۲۳ء) شب رخصت یافتند وبفرودگاہ خودہا مدہوشانہ شتافتند۔ بتاریخ چہارم
بوقت سہ پہر دو گھڑی روز با چند کس بسواری بہل اسپاں بنواب باغ جلوہ
افزا شدہ تا شام مراجعت فرمود۔ بتاریخ پنجم بسواری مرقوم بعد نماز صبح بزیارت
(روز شنبہ ۵ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۷ مئی ۱۸۲۳ء) اولیائے تاج پورہ قدس اللہ اسرارہم سعادت اندوز شدہ بحسن اعتقاد بادائے
نیاز پرداخت، جناب مرشد راقم مدظلہ العالی کہ سجادہ نشین درگاہ معلے جاہ
بل مسند آرائی نایب رسول اللہ یعنے شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ وافاض علینا
برکاتہ، واز مغتنمات زمان است تبرک درگاہ دستارے برسر سردار ما پیچید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

او تعالےٰ ببرکات ارواح آں بزرگان کہ جگر گوشگان جناب سرور دوعالم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلّم اند بوی لی نعمت ماطول حیات و اعتلائے درجات نصیب کند و بطفیل ہماں اسمائے مقدسہ براقم پر جرم وخطاکہ بہ بیعت وہفتم ماہ گذشتہ حسب تمنائے صمیمی بحسن طالع ارث آبائی خود حاصل نمود یعنی بسلسلۂ بیعت آں خاندان ہدایت نشان دراید بعزت وحرمت بدفع حاسدین بے منت مخلوق مایحتاج رساند و بمرآت دل بمصقلۂ ذکر اللہ مجلا فرماید و ایں سینۂ خالی اگنجینۂ محبّت و عرفان خود عطا نماید۔ و باہل و عیال بخوبیہائے حال و مال ہموارہ درظلال حمایت دارد ایں خاکسار بصدق خاطر بفحوائے اُدعونی اَستجبْ لکم دست دعا برمیدارد و بفضل قادر مطلق کہ امن یجیب المضطر اذا دعاہٗ فرمودہ درجۂ قبول می خواہد ؎

یارب تو چناں کن کہ پریشاں نشوم
محتاجِ برادران وخویشاں نشوم
بے منّتِ مخلوق مرا روزی دہ
تا از درِ تو بردرِ ایشاں نشوم

بعد سہ پہر روز بجلوس سکھساون طلائی بزیارت مزار رحمت بار حضرت عثمان خان سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر، وشاہ ناصر ولی قدس سرہٗ الزکی مستفید شد، دریں اثنا برائے راحت خلایق علی الخصوص بہ تسکین صائمین ومسافرین کہ از شدت حرارت نیم جاں شدہ بودند بمضمون ؎

ابر دریا دل زدست گوہر افشاں می رسد
اے صدف دامن کشا کارت بساماں می رسد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

رحمت الٰہی جوش فرمود و ہر یک از حیوانات و نباتات لب تر نمود۔ جناب خداوندی بمصداق ؎

آرے آرے رحمت حق بر گنہگاراں خوش است

در ہماں رشحات لطف رحیم برحق تر و تازہ برنگ گل ہمیشہ بہار بباغ یک لکھہ کہ سمت والاجاہ نگر است جلوہ افروز گردیدہ در ہماں مقام افطار و تناول فرمود و بشب بدولت سرا نہفت نمود، بتاریخ ششم بوقت باقی ماندن پنج گھڑی روز بسواری بہل اسپاں بکوہچۂ انبیا آدم علی نبینا و وعلیہ الصلوٰۃ والسلام کہ از دار الامارہ فاصلۂ پنج میل دارد تشریف فرما شدہ بزیارت تربت بزرگے کہ موسوم بسید میراں حسینی درآں جا آسودہ است پرداخت، و درانجا افطار نمودہ قصد دولت خانہ ساخت، بہفتم ماہ بوقت یکپاس روز باعظم باغ بر سکھساون طلائی رونق بخشی نمود، و بعد سہ پاس روز مراجعت فرمود، دریں عرصہ بزیارت آثار شریف علاقہ سرکار متصل دار الامارہ وزیارت بعض قبور خصوصاً مرقد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ مستفیض گشت و بملاقات سید عثمان کہ مرد معمر مجذوب و مشرف احوال قلوب است و مشہور ریکمندران مستفید شد، و حبۃً للہ چیزے تواضع فرمود از جبہۂ او آثار بزرگی یافتہ می شود و بعارضۂ فالج زمیں گیر شدہ، و آفتاب زندگیش تا لب بام رسیدہ، بایں خیرہ سراں بآں واماندۂ ناتواں اذیت می رسانند و دست بر ما حضر او دراز می کنند، الحاصل تا وقتیکہ رئیس ما دراں معمورۂ اقامت داشت اکثر اوقات بزیارات و ملاحظہ باغات ہنگامہ آرا می شد۔

روز یکشنبہ ۲۹ رمضان سنہ ۱۲۴۳ھ ۱۸ مئی سنہ ۱۸۲۸ء

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چمن چهارم

در بیان جلوه پیرائی از انجا بسوئے دار الامارهٔ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نه گلدسته است

گلدسته اول

روز دوشنبه ۷ رمضان سنه ۱۲۶۳ھ ۱۹ مئی سنه ۱۸۴۶ع

بهاں تاریخ که روز دوشنبه بود بوقت ماندن دو گهڑی روز بعزم مسقط الراس که عبارت از مدراس است واز پنجاه سالے دار الامارهٔ اخیر اسلاف تقرر یافته مستعد گردید و بجلوس عماری خاص مع برادر والا اختر باراده منزل کادیری پاک[۲] که از دار الامارهٔ محمد پور مسافت نه میل دارد متوجه جلوه نمائی شد جلو سرکار مع فوج همراهی بر کاب سعادت حاضر و هر دو رجمنٹ رانی پیٹھ با جنرل وغیره سرداران بیرون دهلی دروازه بکنار رود برائے مجرا بهر دو جانب صف آرا تماشائیان آنقدر اجتماع نمودند که شمار آں خارج از اندازهٔ بیاں بود و خود بدولت تا آبادی والاجاه نگر[۱] بعد غروب آفتاب که در اثنائے راه منزل مذکور واقع است

---

[۱] نواب محمد علی والاجاه بتاریخ بیست و هفتم ذی حجه سنه ۱۱۸۱ هجری از محمد پور عرف آرکاٹ باراده دفع حمله حیدر نایک روانه شد واز راه ویلور وگڈیاتم بتاریخ غرهٔ محرم سنه ۱۱۸۲ھ به کشن گیری رسید وازانجا بکولار رفته چندے درانجا قیام نمود وازانجا بتاریخ پانزدهم رجب سنه ۱۱۸۲ھ به ویلور آمد. و بتاریخ هجدهم رجب سنه الیه به محمد پور عرف آرکاٹ رسید بوقت شب بتاریخ مذکور از محمد پور روانه شده از راه کنجیورم بتاریخ بست و یکم رجب سنه ۱۱۸۲ هجری به چینا پٹن مدراس رسیده آں را دار الامارهٔ خود ساخت.

Ranipet ۳ع Kaveripak ۲ع

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فائز شده بباغ یک لکهه نزول اجلال فرمود، و بافطار و تناول طعام پرداخته درہماں حدیقہ شب باشی نمود، در راہگذار دیہ ڈلویٹ کہ آں را ڈنویٹر نیز گویند شمالی است حایل شده جدول رود و پل و باغ سرکار موسوم بنواب باغ دستہ چہار باغ اشخاص متعدد و چند قطعہ باغ علاقۂ بتخانہ دارد، مٹھ دیال داس بیراگی خارج از شاہراہ است، نامبرده بکیمیاگری و سخاوت نہایت شہرت میداشت

گلدستہ دویم

روز یکشنبه ۸ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۰ مئی سنہ ۱۸۲۳ء

بفضله تعالیٰ بتاریخ ہشتم بوقت برآمدن چہار گھڑی روز بسواری سکھپاون طلائی بفاصلہ پنج میل از کاویری پاک در اُدچیری چھتر کہ لایق فرودگاہ لشکر بود بوقت یکپاس روز نزول فرمود، دیہات و چھتر کہ عبور سواری از انجا گردید رقم آشنامی شود نیمابین والاجاہ نگر و چھتر آئندہ کوہچہ ایست بجانب شمال مشہور بہ پہاڑی پیر صاحب کہ براں مسجد و قبر مشارٌالیہ واقع است، کونیری سیٹی چھتر ہفت دوکان و یک چشمۂ آب و منڈف دارد، سُنمد انگی بہماں طرف است، پنجاہ خانہ و دو باغ و منڈف و چشمۂ آب و جدول دارد کہ از پالار می آید و بتالاب کاویری پاک می رسد، درانجا گنبدے است مختصر متعلق از دیہ، کنڈاپور کہ دو مستورہ عفیفہ دراں مدفون اند، یکے خوشدامن و دیگر کیلن فیمابین ہردو مؤانست تام والفت تمام بود، ہرگاہ مستورہ ثانیہ ازیں دامگاہ نجات یافت، مستورہ اولیٰ تاب مفارقت نیاورده از حضرت مجیب الدعوات طلب مرگ نمود فی الحال ناوک التجا بہدف اجابت رسید و جاں بجاں بخش گذرانید، دراں واحد ہردو خاتون عفت نشان ہم آغوش خاک شدند و بفرط اتحاد بہ پہلوے یکدیگر آسودند رحمہما اللہ تعالےٰ۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایماپور سی خانہ و پنج دکان و باغ و تکیہ فقیر طبقاتی کہ مشہور بعاشورخانہ دوازدہ علم ہست دارد و چشمۂ آب کہ دران تختہ گل خورشید پرست دائمی میشود و بہارے جلوہ می دہد موجود و عیدگاہ کاویری پاک درہمیں جا است، کاویری پاک بزمان پیشین جاگیر سعادتمندخان جدّی بود بجانب مذکور واقع سہ مسجد و دو ۲ مقبرہ و چند تکیۂ فقیر و قلعۂ شکستہ و پانصد خانہ و چہل دوکان و یک تالاب و دہ چشمہ آب و بیست قطعہ باغ انبہ وغیرہ و باغات روز افزوں از صد قطعہ میدارد۔ پٹماپاوڑی باغ نارجیل و چشمۂ آب و تکیۂ فقیر دو ۳ خانہ و چہار دکان دارد۔ سیٹی چھتر دران بیست مکان و یک عاشورخانہ و چہار دوکان و دو چشمۂ آب موجود است، اوچیری چھتر سہ ۳ قطعہ باغ و چشمۂ آب و چھتر و منڈف و دہ دکان وارد و میدان اوسیع است۔

گلدستۂ سیوم

روز چہارشنبہ ۹ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۲ ۲۳ مئی ۱۸۲۳ع

بفضلہ تعالیٰ بعد نماز صبح بسواری مذکور پچھتر بالسیٹی کہ مسافت شش میل وارد قریب برآمدن چہار گھڑی روز نزول اجلال فرمود۔ و دیہاے کہ بقدم لشکر فتح اثر گذشت مفصلۂ ذیل۔ چھتر اڈور بر سر راہ واقع و خانہاے آں کہ پنجاہ بود و سہ ۳ دکان بفاصلہ دو تیر پرتاب جانب جنوب است و مکان فقیرے است متصل آں متعلق از پرنلی پاک موسوم بہ واحد شاہ جمپرپوش ساکن گوپاموازگروہ مقیم شاہی کہ از خانوادہ علیہ قادریہ است از سرکار دولتمدار رئیس ما بنام خدمتگذار آنجا چیزے مدد معاش

دارند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مقر راست شنکر بارڑی پھتر ہشت دوکان و چشمۂ آب و چند کلبہ دارد رو بروے آں چند درخت مہاو تمر ہندی است، شنکر بارڑی نام ساہوکارے بود کہ ہنگام ورود نواب سعادت اللہ خان از وطن بریں سرزمین از قرض بکار آمدہ بود واز انقلاب روزگار احوال ساہوے مذکور مضمون ایں اشعار کہ شاعرے[1] در ایام سلطنت حضرت اورنگ زیب قصیدۂ مدحیہ بجناب جد اعلائے[2] راقم علیہ الرحمہ براے حصول مدعا باظہار پریشان حالی گذرانیدہ بجائزۂ معقول جیب و دامان خود مملو نمودہ بود اشعار می نمود

س

خالی است جیب و کیسۂ ما از پشیز و دام
محتاجِ قوتِ شب شدہ ایم اندریں دیار
داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک
چوں طرۂ بتاں شدہ دستار تار تار
ساماں ز رخت و پخت نداریم ہیچ چیز
فرشم زمین و ابر لحافست پنبہ دار
باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط
پوشیدہ نیست در نظرِ مردِ ہوشیار
دستم بگیر و جوہرِ ما را نگاہ کن!
عریاں شدم چو برہنہ شمشیر آبدار

افتان و خیزاں خود را تا آرکاٹ بر در دار الامارہ رسانید و از ہر فرد ملتجی می شد کہ تا حضور عرض رسانند، احدے نظر بہ تباہی حال او ملتفت نگشت مگر

---

[1] نام آں شاعر برہان بودہ [2] مراد ازاں مولوی محمد حسین عرف شیخ احمد سوانح نگار المتوفی ۱۱۳۲ھ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مردے معمر از خدمت گذاران نواب ممدوح از نام و احوال نامبردہ بحضور اطلاع داد و ازاں جا کہ شرفا علی الخصوص بکسانیکہ حق تعالے از عہدۂ ریاست سرفراز می کند ترحم بر احوالِ بندگان الہی مصروف می دارند و تدارک محسن و ذی حق بہ نحوے می نمایند کہ بر صحیفۂ دہر یادگارے ماند فرمود کہ اندرونش بطلبید و خود بہ رسم استقبال برخاست نظر بصورت حالی او کہ در ایام ماضی ثروتے داشت و بوقت مشکل بسلوک پیش آمدہ متاسف شد و در جلدوے مروت سابق بمراعات و عنایات فراواں پرداخت و دلجوئی او بآں مرتبہ ساخت کہ مزیدے براں متصور نہ باشد غرض سا ہوئے مرقوم منجملہ زر مرحمت برائے راحت مسافران بنائے چھتر نمود و تا حال باقی است و بلسان عوام بچھتر شکر بارہ شہرہ دارد، وآمزلاً زیادہ از صد کلبہ و ۳ دوکان و یک تالاب و چشمۂ آب دارد۔ پدوچھتر یعنے چھتر نو احداث بایک دوکان و چشمۂ آبست، با تسیمی پھتر مکان فقرائے طبقاتی و پانزدہ دوکان و چشمۂ آب کہ سنگ بستہ و خوش اسلوب است میدارد و بفاصلہ تیر پرتاب چند خانۂ اہل اسلام و محلۂ برہمنان و کلبہائے دیگر ہنود است ہمگی قریب یکصد و پنجاہ باشد و مندرف و تالابے است و دو باغ موز و نارجیل دارد از یں جا سرحد کلکٹر چیتور بپایاں رسید واز کنچی تا سعید آباد علاقہ کلکٹر چنگل پیٹھ است۔

گلدستۂ چہارم

روز پنجشنبہ ۱۰ رمضان ۱۲۸۸ھ ۲۲ مئی ۱۸۷۲ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ دہم بوقت برآمدن ۳ گھڑی روز بسواری بہل اسپاں بمنزل کنچی کہ پنج میل است جلوہ پیرا شد و تا یازدہم مقام فرمود

Conjeevaram (R. S.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دیہات و چھتر کہ بگرد و غبار لشکر ظفر پیکر در رسید بہ تحریر می آید، مِیل اَنجی جنوبی است کہ بفاصلۂ دو تیر پرتاب از گذرگاہ می ماند مگر تالابش سرِ راہ بسوے شمال واقع و جدولش نیز ازاں مقابل است۔ کِی اَنجنی ہم بفاصلۂ مسطور است و چشمۂ آب بر شارع عام بطرف جنوب موجود شُورِیا چھتر مع دو منڈاف متعلق از دیہہ دویم است و دو چشمہ و دو کلبہ و چہار دوکان دارد۔ پُتیٔری دیہے است کہ تالاب و دو چشمۂ آب و منڈف آں بر شاہراہ است و مکاناتش بطوفانے کہ بعد دو ماہ از وفات نواب جنت آرامگاہ بظہور آمد ہمہ برباد شد و نام مقیماں نیز از سیلاب اجل چوں نقش بر آب محو گردید آرے جملہ مخلوقات انجامِ آنہا فنا است تا بکے تاسف او نمائیم کہ باقی مطلق خبر می دہد کل من علیہا فان و یبقیٰ وجہ ربک ذوالجلال والاکرام۔ باین مضمون شاہ سراج اورنگ آبادی کہ بہندی گویاں شاعر خوش فکر و از شاگردان رشید میر ولی شاہجہاں آبادی کہ سرآمد ریختہ گویان بلکہ بانی آں شدہ بر دوش خوب چراغ سخن روشن میکند ؎

خوابِ آشفتۂ ہستی کی یہی ہے تعبیر
سب تو فانی ہے مگر جلوۂ حق باقی ہے

ولی محمد پیٹھ یک مسجد و چاہ و چشمۂ کہ بطرز مطبوع تیار شدہ است و بیست خانۂ اہل اسلام و ہماں قدر امکنۂ ناجان ہنود و یک دوکان میدارد و ہمیں مقام مضرب خیام گردید از کنجی اتصال دارد۔ کنجی در اصل نامش کنجن نگر بود و منجملہ ضبط شدہ سرکار است و معبد قدیم کفار چہ قوم مزبور برائے پرستش از راہ دور و دراز می آیند، از دور و شوربت کنجی خرد کہ آں ہم از کنجی کلاں قریب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دارد از شیطان مشہورتر است تا کجا نویسیم، در کنجی کلاں بطفیل ورود حضرت بابا حمید اولیا که از خلفاے حضرت امین الدین اعلی قدس سرهما بود و دفن آنجناب بهما نجا بوقوع آمده، عجز و سرنگونی آں سنگدلان است ورِالّا باہل اسلام گام برداشتن محال بود، القصہ شہریست که بالفعل این قدر آبادی میدارد که گنبد ولی ممدوح و نہ مسجد و پنجاہ خانۂ اہل اسلام و امکنۂ برہمناں و دیگر کفار سہ ہزار و سہ صد و بیست و پنج و شصت کوچہ و دو صد دوکان و صد قطعۂ باغ و یکصد و چہار چھتر و مٹھ و چہل چشمۂ آب و لبست و دو بیٹھ و چہل منڈف و شصت بتخانہ از روئے دفتر قرار یافتہ، بیازدھم بعد فراغ نماز عصر بزیارت مضجع آں خدا آگاہ بہرہ اندوز گردیدہ بمسجدے کہ در وقت نواب ذوالفقار خاں امیر ہمراہی او موسوم بہ غضنفر بہادر کہ بنظامت آنجا مامور شدہ بشکست بتکدہ مرتب نمودہ بود تشریف فرما شدہ بافطار و ادائے نماز مغرب پرداخت و بقدوم میمنت لزوم بکاشانۂ دولت منور ساخت، چنانکہ تاریخ گفتہ ناصر علی سرہندی کہ از رفقائے بہادر ممدوح و در عصر خود سرآمد شعرائے ہندوستان بود، مؤید مضمون شکست بتکدہ و طرح مسجد است و در آنجا بر لوحۂ سنگ کندہ شدہ۔ رباعی

روز جمعہ ۱۱ رمضان ۱۲۳۸ ۲۳ مئی ۱۸۲۳

آں خان غضنفر جگر دشمن کاہ

مسجد آراست نقش بت کرد تباہ

تاریخ بنائے او علی میگوید

اینک شدہ حسن مطلع بیت اللہ

بمظفر الدولہ کہ بالفعل خدمت داروغگی باغات محمد پور و ساتگڈھ دارد دوشالہ گلناری و بتحصیلدار والاجاہ نگر خلعت مہتابی بوٹہ دار از پیشگاہ عنایات

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حضور مرحمت گردید۔

گلدستۂ پنجم

بفضلہ تعالیٰ بشب دوازدھم بوقت دوازدہ ساعت دہ دقیقہ بسواری سکسادن بمنزل وانڈرواشی کہ از مقام گذشتہ پانزدہ میل بعید است قریب یکپاس روز از بیرون آبادی والاجاہ آباد کہ بیپورم مشتہر است جلوہ فرما گردید وتمامی اہل لشکر از اندرون گذر نمودند بعد وصول بمنزل مذکور متحقق گشت کہ از روز گذشتہ بآبادی مرقوم شدت وبا است واز روی حدیث شریف ممالعت این معنی بثبوت رسیدہ کہ بہرجا آفت وبا باشد دران جا گذر نباید کرد ازانجا کہ خداوند ما در اکثر امور متابعت سنت نبوی میدارد چگونہ بران مقام قدم گذارد از جانبی کہ گذر سواری خاص شد دیہات مفصلۂ ذیل بجیب دراست ماند، دیاادر، کلی نوز، اونٹ کاڑ، بودور، کتہ واکم، تاڑیام بیڑ، وانڈرواشی، جای نزول وديه ويران است كه هيچ چيز دران آمادہ نيست ازراہی کہ گذر لشکر بود تفصیل دیہاتش اینکہ نتہرکاخان پیٹھ جنوبی است مسجد سفالی و پنج خانہ ویک باغ وچشمہ وچھتر ومنڈف دارد، نتیال پیٹھ نیز ہمان سو است پنجاہ خانہ و یک دوکان ومکانی دارد کہ درانجا عسکر علی شاہ وتارا علی شاہ مدفون اند و جدولی جاری است کہ از رود کیخی می آید وچھتر وباغ نارجیل وتاڑ بنداست ایتم پیٹھ ہم بآن طرف است محلۂ برہمنان ویکصد وپنجاہ خانۂ لساجان وپنج دوکان وجدول رود ودرختان تمرہندی وچھتر می دارد۔ کرنگ پیٹھ نیز بہمان سمت واقع شصت خانہ وہشت دوکان ویک منڈف وچشمۂ نو طیار وتاڑ بند وبہردو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جانب درختان دارد۔ پُوچ واک مابین جنوب و مشرق واقع بیست خانہ کشاورزان و یک چھتر و سہ چشمۂ آب و تاڑ بند دارد۔ راجام پیٹھ سی خانہ و یک دوکان و دو چشمۂ آب و قطعۂ باغ می دارد، آلی واک شرقی است بیست خانہ مزارعان و یک چھتر و قطعۂ باغ دارد۔ وِنکورِی صحرائی است کف دست کہ یک جدول مختصر جاری است چند خانہ بطرف جنوب بفاصلۂ اندک از شاہراہ واقع و یک تکیہ فقیر و منڈف دارد۔ سیورم کہ بوالاجاہ آباد مسمّٰی و آباد کردۂ نواب جنت آرامگاہ است عمارات انگریز و چند بارکش فوج و بنا یافتہ دو بٹالین بارو یک رجمٹ سولجر دریں گیاریسین قائم می ماند، اکثر اوقات فراہمی لشکر برائے مقابلۂ مخالف بہمیں مقام می شود و درینجا یک مسجد و مقبرہ و ہزار خانہ و صد و پنجاہ دوکان و چبوترہ کوتوالی و نہر مع پل و چند قطعۂ باغ است، بعد آبادی از علاقہ ہماں موضع تا دور میدانی است فراخ کہ مطلقاً از سایہ و آب تعلق نہ دارد باعث رنج و کربت غربت زدگان است بعدہٗ واندرواشی است کہ فرودگاہ لشکر شدہ۔

گلدستۂ ششم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ سیزدہم بعد طلوع صبح صادق بسواری مذکور بمنزل مُوڈچُوڑ کہ پانزدہ میل مسافت دارد، بوقت چہار گھڑی روز رونق بخش گردید و تا چہاردہم مقام فرمود، تفصیل و دیہات سواری اینکہ پنڈرلی چہل خانہ و یک دوکان و تالاب و دو چشمۂ آب و کوہ دارد۔ ناولور از شاہراہ جانب جنوب بفاصلہ می ماند لکن چشمۂ آں بر سر راہ است۔ کاواکینی شمالی است یکشنبہ ۱۴ رمضان ۱۲۳۸ ۲۳ مئی ۱۸۲۳ء

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

یکصد و دو خانہ و یک تالاب دارد ۔ سرپنم چیری[۴] راستۂ شرقی و آبادی جنوبی دارد یعنی بیست و پنج خانہ و یک دوکان و چھتر و دو چشمۂ آب و یک تالاب و قطعہ باغ است ۔ پڑیا نیز بہمان اسلوب است، یکصد و پنجاہ خانہ و سہ دوکان و دو چشمۂ آب و یک تالاب و قطعۂ باغ دارد ۔ کرسنگال ہم بسمت مرقوم است و آبادی بشمال کہ بیست و پنج خانہ و یک چشمۂ آب و تالاب دارد ۔ تنڈاکینی ۔ نیز بطرف مذکور است چہار خانہ و تالابے مختصر دران باشد مودچور[۱] درنام این آخر بیست و پنج خانہ و سہ دوکان و دو چشمۂ آب و دو باغ و یک چھتر و تالاب و مڑو دارد ۔

گلدستہ ہفتم

روز دوشنبہ ۱۵ ربیع الاول ۱۲۳۸ھ ۲۶-۱۲-۱۸۲۳ء

بفضل تعالیٰ بتاریخ پانزدہم بوقت یکپاس روز بسواری مزبور جلوس فرمودہ با چند پالکی نشین و جلو عمدہ بمنزل فرنگی کنڈہ در باغ علاقہ سرکار بوقت بلند شدن یازدہ گھڑی روز جلوہ آرا شد کرنل نوبل[۲] سردار گن رجمنٹ[۳] و کرنل گیارسین[۴] آنجا و برگٹ میجر[۵] بارجمنٹ مذکور کہ دران اہل اسلام و انگریز ہر دو باہم بودند از صبح تا یک گھڑی پیش از ورود رئیس مالکر بستہ در دامان کوہ برسم استقبال سرگرم نوکری بودند ۔ چونکہ از وقت معہود آمد حضور تجاوز نمودہ کرۂ آفتاب بنہایت گرمی رسید تاب شدت حرارت نیاوردہ بے تاب شدند و ببارکس[۶] مراجعت کردند کہ دریں تابستان چنیں حرارت

۱ے Modichchur ۲ے Col Noble ۳ے Gun Regiment

۴ے Garrisons ۵ے Brigade Major ۶ے Barracks

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گاہے نشده بود، ہرگاه سواری خاص نائزگردید موافق معمول النواب سررشته گولندازان حسب قانون باداے سلام صف آرا[۱] و بر قلعچه نشان عزت برپا دیهات وغیره که بسواری در آید برقم می آید۔ پرُنکلتور[۱] پنجاه خانه و یک دوکان وتالاب وچشمۂ آب دارد، تانبرم[۲] سی و پنج خانه و دو دوکان و یک چشمه آب وباغ وتالاب وکوه دارد۔ کدپیری[۳] چهتر سه دکان و یک چشمۂ آب و تالاب دارد۔ بندلن چاوڑی دوازده چهتر و دو دوکان و یک چشمۂ آب دارد۔ کلم چاوڑی[۴] یک چهتر و منڈف و قطعۂ باغ و چشمۂ آب و سه دوکان میدارد[۵] پلیوارم چهتر سه چهتر و یک منڈف و دو دوکان و چشمه و باغ دارد و مقبره فیض بار حضرت شیخ حسین قادری علیه رحمة اللہ الباری المعروف بدد شهید که همراه میر جمله بمقابله کفار بدکیش یعنی نصاریٰ پرتگیش در عنفوان جوانی بمعراج شهادت رسیده بود بهمان مقام واقع است که به نهم و دهم جمادی الاولی بتقریب عرس شهید معلّی هزاران عالم چه کافر و دیندار فراهم می شوند و بکوه و صحرا ہیچو شهر عظیم الشان می نمایند، رئیس باتوفیق نیز بر طریقۂ اسلاف خود رحمهم اللہ تعالےٰ هرسال بزیارتش تشریف فرما شده در باغ فرنگی کنڈه اقامت میدارد و بوقت عصر بمزار آن شهید حاضر گشته باداے فاتحه و نیاز و شیرینی و غلاف ذخیرۂ سعادت حاصل می فرماید۔ منروپیٹھ[۷] درین ایام بنا کرده میجر جنرل سر طامس گورنر منرو بهادر است یکصد و پنجاه دوکان و عمارات و امکنۂ سفالی و پارکش قریب

Kadapperi ۳ Tambaram (R. S.) ۲ Perunkalattur ۱

St. Thomas Mount (R. S.) ۶ Pallavaram (R. S.) ۵ Kollam ۴

Munro Pet ۷

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکہزار و سہ بٹالین بار بالفعل در گیارسین آنجا است بطریق عادت برائے مجرائے حضور صف آرا شدند و صدائے طنبور بلند نمودند، چشمۂ آب و تالاب و باغ ہم ترتیب یافتہ، ہر روز آبادیش رو بترقی است از قراین چناں مفہوم می شود کہ در عرصۂ چند سال بچۂ مدراس خواہد شد بلکہ ازاں رونق و درستی افزوں یابد کہ چنیں سردار مدبر متوجہ طرح معمورہ گشتہ است ہر آئینہ بحسب ناموری و خوش حوصلگی خویش بانتظام آں خواہد پرداخت تفصیل آبادی منزل اینکہ مسجد سفالی و مقبرۂ شاہ علی مستان کہ مرد بزرگ و مجذوب بود و قریب پنجاہ سال کہ بہم شہر مذکور از دار فانی رخت ہستی بر داشت و ببارگاہِ باقی مستانہ وار شتافت و یانصد مکان اہل اسلام و چند تکیۂ فقرا و ہزار عمارت انگریز و ہزار خانۂ ہنود و دو بازار معتبر یکے بنگالی بازار و دیگرے بازار کلان کہ ببازار فرنگی کنڈہ مشہور است، ہمگی دکاکین تخمیناً قریب سہ صد خواہد بود و کوہچہ مع قلعہ مختصر و پنج بارکش و یک چشمۂ آب و سہ قطعۂ باغ سرکار و زیادہ از صد قطعۂ باغ انگریزان دارد۔ بالفعل در گیارسین آنجا یک رجمنٹ مذکور سواران و دو بٹالین گولندازان بایشیدستان آنہا است بوقت سہ پہر کرنل مرقوم وغیرہ بملازمت حضور بہرہ اندوز گردیدہ پاندان وغیرہ حاصل کردند و تحصیلدار بعنایت فرد شال بوٹہ دار و چیرہ و کمربند ماہتالی سرفراز فرمود۔

چہارشنبہ ۱۶ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۸ مئی ۱۸۲۳ء

گلدستۂ ہشتم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ شانزدہم بوقت بلند شدن دو گھڑی روز بسواری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہل اسپان بر دشن باغ کہ فاصلۂ دو میل دارد در عرصۂ اندک چون برق سبک سیر جلوہ افروز شد و بوقت سواری موافق قانون النواب تعظیم سر شد بعد ورود بباغ مذکور گولندازان سرکار توپہائے عزت سر نمودند و اکثرے از علماو مشائیخ و اہل خاندان و ملازمین کہ ہر فردے در آرزوے مقدم حضور ے

چوں گوش روزہ دار بر اللہ اکبر است

از کمال محویت بے اختیار سیماب وار برائے ملاحظہ جمال جہان آرائے خداوندی دویدند از نزول لشکر و ہجوم تماشائیان آنقدر کثرت بظہور آمد کہ حکم شہر عظیم الشان پیدا نمودہ کہ اگر اعظم آباد گویند زیباست ہر واحد از ہمراہیانِ رکاب آں قدر بشاشت داشت کہ گویا بدار الملک مراد رسیدہ سرمایۂ جمعیت انباشت و رنج و ملال را پامال ساخت رئیس مادراں مقام بہ تہیۂ اسباب میز پرداختہ بہ سرداران ہمراہی رکاب ظفر انتساب و سرداران فوج منزو بیٹھ و فرنگی کنندہ کہ بہیئتِ مجموعی پنجاہ کس بودہ باشند دعوت فرمود و خیمہ ہائے عالی شان بر کنار نہر سعید آباد از پائین باغ روان است نصب شد و صدہا قنادیل چمنی دو راستہ چوں سرو چراغان بافروختگی در آمد بیقین می دانم کہ از روز بنائے ایں باغ کہ در قدیم الایام ہفت قطعہ بود و بحسن سلیقۂ نواب فردوس مکان بدیں وضع ترکیب پذیرفتہ باین اسم مسمیٰ گردید۔ تا حالت چنیں رونق و آبادی نشدہ بود۔ القصہ مجلس میز بہ تکلف ترتیب یافتہ و پاکوبان کہ از بلدۂ آرکاٹ ہمراہ لشکر حاضر بودند و لولیان مدراس بحصول گوہر مراد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

صدف وار لب کشادہ رسیدند، ہمہ شب پیش اہل دعوت داد طرب دادند و مطربان ولایت انگلستان بانواع مزامیر تا گنبد خضرا صدا رسانند

گلدستۂ نہم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہفدہم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح کہ

روز پنجشنبہ ۱۷ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۹ مئی ۱۸۲۳ء

ہنوز آفتاب عالم تاب از دریچۂ مشرق سر بر نیاوردہ بود مہر خلایق پرور ما بخلعت زرکار نمودہ کہ نقاش کارگاہ قضا ہزاران کواکب را بر جامہ نقش نمودہ، و جواہر آبدار بوجود باجود خود زیب بکمال بخشیدہ بر سکھہاون طلائی اندک راہ روانہ شدہ بعماری خاص شکوہ و تجمل چنانکہ خورشید از افق خاور ہویدا می شود رخشندگی فرمود و برادر والا اختر نیز بخلعت فاخرہ و جواہر آرایشی یافتہ مورچل جنبانی بران ہمای اوج طالع می نمود چشم بد دور تشین سواری چہ بیان نمایم کہ بہ تفصیلش ساحت این اوراق تنگی می سازد لہذا اجمالاً می نگارم کہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز ہر دو نشان طلاکار کہ بر فیلان فلک شکوہ وا شدہ عجب صولت و شان نمایان میکرد کہ بقدرت عظیم قادر مطلق د آفتاب جہانتاب بر علم مذکور جلوہ نما میگردید۔ و زیب سواری را شوکتے می بخشید، بملاحظہ اش بے اختیار این شعر برجستہ بیاد آمد

شعر
ہوا سوار وہ شاید مرا شہنشہ حسن
کہ آفتاب نے زرّیں نشان کھول دئے

ہمراہ آن طوغ یعنی پنجۂ طلائی کہ آیات فتح و نصرت بران کندہ می شود وخصیصۂ جلو امرائے عظام است موجود بود. درعقب آن قطار شتران

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باجلہاے باناتی رنگارنگ کہ بہار چین و فرنگ گل میکرد و صداے رنگہاے
آں کیفیت آواز خیر بیں ادامی نمود وپس ازاں اسپان نوبت کہ بران
صوت شہنائی و کرنا و نائے ترکی بلند شدہ، و صولت ڈنکہ بگوش ہوا
خواہان راحتے و بمخالفین ہیبتے رسانده، کثرت نیزہا باسماک رامح برابری
و بیرق باسیارہا جادہ ہمسری می پیمود، و نا چنیخ زہر آلودہ برجگر
مخالفان دین و دولت کار تیر ناوک می نمود، بمیمنہ و میسرۂ سواری
مبارک خاص بردار و برق انداز اردوئے معلی صف آرا، و مہاڈول تجلی افزا
و نالکی عنایت سلطانی و نالکی مخمل زرد و پالکی سبز زردوزی جھالردار
بارواق لاجوردی و سکہاسن شیردہان و سکہاسن طلائی وغیرہ سامان
باڈی گارڈ جلوس و اسپان خاصہ باساز طلا و نقرہ مہیا، سواران باریکاٹ بجلو پیش
عماری، ودر پس آں عماریہا وہودج باجریب شماری، پس ازاں کثرت پالکی
نشینان و ترپ سواران سرکار باسواران رجمٹ ہمراہی گرم جولان، سپس
بٹالین بارکہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب بود و بہل بادشاہی و دیگر بہلہاے
رنگارنگ اسپان جلوہ می نمود، بعدۂ ماہی مراتب کہ سمک زمین از تماشائے
رفعت و شان آں بے نشان شدۂ و صداے ہردو نقارہ کہ از صد منتش
گوش مخالفان کراست بلندگردیدہ بنظارۂ سواری ہمایون عالمے از اعلےٰ
وادنیٰ ہمچو نرگس چشم واکردہ، وچوں گل خورشید پرست منتظر نشستہ سواری
حضور باین طمطراق قریب چہار گھڑی روز از راہ راے پیٹھ تا چبوترۂ کوتوالی
رسید، ازانجا تا باغ نظام الدین احمد خاں بہادر مرحوم یک رجمٹ سولجر
بنادیق بدوش گرفتہ بقاعدہ سلام صف آراستہ طنبور می نواختند، خود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدولت بسر سواری بر باب مسجد والا جاہی توقف فرمودہ بفاتحہ جناب نواب رحمت مآب نور اللہ مرقدہٗ پرداخت، وبمقتضائے سعادتمندی بترویح روح پاک ممدوح سرمایۂ دولت ابدی حاصل ساخت، بعد فراغ ازاں تا باغ کمپنی کہ اقامتگاہ گورنران است فائز شدہ بمقتضائے محبت بتقریب ملاقات محب صمیم خود یعنی گورنر بہادر کہ بوقت نہضت سبقت نمودہ بود تا نیم ساعت ہنگامۂ صحبت گرم داشت گورنر موصوف بکوشش الفت قلبی باستقبال رسید، و توپہائے تعظیم حضور سوائے توپہا کہ بسبب مراجعت از سفر بر قلعہ سر شدہ بود سر گردید، و بعطر و گلاب و پاندان و ہار و گل کہ رسم معمولی است مع ہمراہیان تواضع نمود، رئیس جواں بخت ما بعد رخصت بہماں شوکت داخل دار الامارہ شدہ. بچار بالش ریاست زیب و زینتے بخشید، و دیدہ و دلِ آرزومندان نور و راحتے رسانید، نمک خواران بخلوص عقیدت باد ائے نذر پرداختند، واز گوہر مراد جیب و دامان خود را مملو ساختند، ہر آئینہ صدائے شادیانہ بچار سوئے عالم بلند آوازہ گردید، و در ہماں حالت بطریق الہام ایں تاریخ میمنت اثر بخاطر عجز مآثر رسیدے

از سیر و سفر آمدہ آں سرور اعظم
گردید دل خلق چو گل تازہ و خرم
در سالِ ورودش دل من گفت یکایک
اے آمدنت باعث آبادی عالم

بعد ورود دو بار منی مذکور یعنی شاطور از عطائے دوشالہ عمدہ گلناری سر فراز فرمود۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خیابان

بعد درود دریں جا متحقق شد کہ رویت ہلال فرخندہ فال ماہ رمضان المبارک بموضع رحمت آباد وغیرہ بہ بست و نہم شہر گذشتہ بوقوع آمد و پیش شریعت پناہ بشہود معتبر بثبوت رسید، دریں صورت روز خروج از دار الامارۂ محمدپور ہشتم ماہ بود و روز دخول دار الامارۂ اینجا ہشتم ہم آں از ہمیں حساب بشب بیست و دویم بسپاہ لشکر بتقریب ضیافت فراہم نمودہ حکم فرمود کہ ہر فردے از جماعۂ مذکور کہ برائے نشست آنہا خیمہا عقب دیوانخانۂ ہمایوں محل برپا شدہ بود سیر و تماشا کنند، و محلی بالطبع بانبساط خاطر داد طرب دہد، چوں ایں ارشاد سرزد ہمگناں نعمت غیر مترقب پنداشتہ بے محابا ہمچوں طفلاں کہ بروز جمعہ از دبستان نجات یافتہ مطلق العنان می شوند تگاپو آغاز نہادند و دل را از فکر آزاد ساختند و در بنگلۂ تازہ بنا حوضے کہ بسنگ مرمر از اختراع حضور ترکیب یافتہ است شست و شو میکردند و مانند ماہی کہ بآب حرکت و تفریح میکند بلا تصنع دراں دست و پا می زدند و بعد لہو و لعب مشغول تناول شدند۔ بفضلہ تعالیٰ بہ ہمت علیائے ولی نعمت مایدۂ متعدد در دیوان خانہ مزبور و نعمت خانہ کہ بحجرۂ فرش بانانی مشہور است گستردہ شد، و پلاؤ نفیس مع مزعفر و فیرنی و نان و کباب و مثمن مرغ و چند نان خورش و لب حبش و بورانی و میوہ و شیرینی ترتیب پذیرفتہ، الغرض بسرور خاطر از کمال بے تکلفی کار کام و زبان ساختند و ہمچو ترکان خوان یغما پنداشتند، زیرا کہ احدے از انہا چنیں مرتبت عظمیٰ و عزت کبریٰ بخواب ہم ندیدہ کہ عمر آں غربا در بندوق برداری و صفائی سلاح و مالش اسپان و ادائے قواعد نوکری و ہمراہی لشکر تا راہِ دور و دراز و مقابلہ با غنیم صرف شدہ، و ہر واحد بہ آمال و امانی جہاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

الوداع خوانده، چگونه از ظهور این کار اعظم منشرح و فارغ البال نشود، و بمصقلۂ سرور و جمعیت زنگ از آئینۂ دل نزداید بعد فراغ ازاں بیڑہائے پان و انعام موافق طلب نیم ماہۂ ہریک که عبارت از صفدار و جماعه دار و اجیٹن و حوالدار و عملدار و سپاہی باشد مرحمت کرده رخصت فرمود، رئیس ما که بخلق و آدمیت دام عالم شکار است فراخور مرتبه ہرکس دلجوئی و عنایت نمود و بسپاه ہنود ضیافت خام عطا گردید، و یک یک ازاں بدعائے قلبی و مقصد دلی رسید ہمگناں از ته دل بدعائے ازدیاد عمر و دولت پرداختند و بخوش دلی بحصول نقد مقصود ازاں مقام سرا سر آرام که از روز ورود در آنجا مقیم بودند روانه شدند، خود بدولت دریں سفر خیر اثر دقیقهٔ از دقائق مہمات نہضت و کثرت خرج بمضمون ؎

تہی کن کیسه کاں غارت سامان دریا کن
بمن ده آنچه داری اے خدا ہمت تماشا کن

و توجه بر امور جزئی و کلی فرو گذاشت نفرمود، و بسبب توغل کار ہا و رعایت بر حال رعایا و برایا خواب و خور بر وقت نمود، اکثر لشکریان خصوصاً ہنود بصدمه وبا و بعض ازاں از امراض دیگر از مدراس تا ناگور شریف قریب سه صد کس و از آنجا تا معاودت ثلث آں ہلاک شده باشد ہرگز سر رشتهٔ استقلال از دست نگذاشت، و بمضمون مصرع شاه صوفی سرمد که ؎

مردانه پاے دار جہاں پائدار نیست

نظر بر کارساز مطلق میداشت و باین شدت حرارت روزهٔ ماه صیام قضا نمود، و بر نماز جماعت و اوراد معمولی قصور نفرمود، اگر باراده سفر از ناگور فیض معمور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یرواڑی کہ قریہ ایست متعلق از رامنات واز مقام ممدوح مسافت ہشت
منزل دارد، بتقریب زیارت حضرت سید ابراہیم شہید و دراثنائے راہ بزیارت
حضرت سید فخر الدین شہید عرف کاٹ بابا صاحب قدس سرہما کہ از اجل
اولیائے این بلاد بودند میداشت، اما غلغلۂ وبا و آفات راہ آنسو کہ بس
تنگ و تاریک است بتواتر رسیدہ، درین صورت اذیت خلایق بود و رنج
آنہا از روے آیۂ کریمہ وماجعل علیکم فی الدین من حرج
ممنوع لہذا پہلو تہی فرمود، لوابین مرحومین باوصف تسلط و حکومت قلمرو
کرناٹک از ہنگام مہم کولار کہ در ماہ رجب سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو
بعمل آمدہ بود کمر عزم بسفر نہ بستند، دگوشۂ عافیت اختیار کردند، آفرین
بر ہمت جوان دولت ماکہ باوجود عدم کارفرمائی ملک بصرف لکوک
روپیہ برین سفر اعظم عزم بالجزم فرمود و بعد عائے دلی رسیدہ مراجعت بجانب
دار الامارہ نمود، قادر حقیقی بطفیل حبیب خود صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم
ومحبوب او علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بجناب خداوندی باخوبیہاے حال ومآل
واقتدار کمال مع سایر علایق ہرگاہ سلامت داراد وبہمہ عائیکہ باعث
منتہائے سرور و دلجمعی ماہوا خواہان است فائز کناد وبمخالفین دین و دولت
کہ بعض از انہا بفحوائے آیۂ کریمہ یقولون بالسنتہم مالیس فی قلوبہم
دم محبت زدہ مختلط می شوند چون نقط غلط محو سازاد ے

بمحمد، وآلہ الامجاد

بطفیل شہنشہ بغداد

ا؎ Yarwadi

27

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

...tion Chennai and eGangotri

راقم عجز سرشت کہ بمشقت ماہہا چہ روز وچہ شب. تحریر ایں اوراق پرداخت، جزا بخش حقیقی بتدارک آں ناظر احوال نیاز خصال مع اہل و عیال شدہ ہموارہ بمعیت فضل خود دارد، واز جملہ مصایب وآفاتِ دنیا ورنج وعقوبات عقبیٰ بکنف حمایت رساند. اللّٰھم احسن عاقبتنا فی الامور کلّھا واجرنا من خزی الدنیا وعذاب الآخرۃ

رباعی

قد تم رسالتی بعون الوھاب
امید کہ باشد ہمگی صدق وصواب
گرسہو وخطائے شدہ باشد واقع
رب اغفرلی انک انت الوھاب

بفضل قادر عزّ وجل وعظیم لم یزل وتصدق روح پرفتوح وشاہنشہ عرب وعجم حضرت رسول اکرم صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم واعانت وسیلۂ معظم یعنی جناب غوث الاعظم علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بشب دوازدھم ماہ مبجل ربیع الاول ۱۲۳۹ھ ہجری کہ لیل ولادت باسعادت باعث ظہور کائنات وخلاصۂ موجودات است بعد ادائے نماز مغرب شب یکشنبہ کتاب بہار اعظم جاہی تالیف ایں عاصی عجز مظاہر، غلام عبدالقادر المتخلص بناظر کان اللّٰہ لہٗ من الاوّل الی الآخر بن غلام محی الدّین معجز تخلص مغفور مبرور

ملاء اللّٰہ تبرہٗ بالنّور

حسب الحکم شہسوار عرصۂ کشورستانی، رونق بخش محفل کامرانی، لونہال حدیقۂ جوانی، بہار گلستان زندگانی، مدار ملک وملّت، سراج روشن دولت، ماہ منور سپہر امارت، نیّر اعظم برج ریاست، نواب والاجاہ امیر الہند اعظم جاہ، فخر الامرأ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خان بہادر، بہادر جنگ اللّٰھم طول عمرہٗ و زد دولتہ و ونقۂ لما تحبہ و ترضاہ کہ رئیس مومنین و حامی دین متین و مرجع مسلین و دلی نعمت موروثی این نیاز قرین است و از ہجوم افکار و مکروہات دور دوار صورت اختتام پذیرفت، آبیار ریاض ازل باین گلزار ہمیشہ بہار، از خزاں دیدۂ ناتواں بین شیاطین سیرت، بد اطوار کہ خارخسران نصیب آنہا باد محفوظ داراد، و بچشم معنی شناس کہ از حرف عناد و عیب چینی پاک و صاف است، از نظارۂ این ریاحین محظوظ نماید آمین بحق طٰہٰ و یٰسین ے

ہر حرفِ خطا کہ رفتہ باشد ز قلم
شویند بآب لطف و باران کرم
الحمد للہ علی اتمامہ

MUHAMAD YOUSUF KOKAN

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Abu Ahmad Muhammad Abdullah, a great grandson of Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk Madar-al-Umara Bahadur, of whom a mention has previously been made in this preface.

I came to know of the existence of the original manuscript of the said book, lying with the said Hajee Abu Ahmad Muhammad Abdullah only when a greater half of the book was lithographed and sent to the press. But after comparing both the manuscripts with each other, I found that the present work has been re-written by the author, and it completely differs with the original one in language and the arrangement of facts, sentences and passages. Hence there was no question of comparing the two manuscripts with each other and recording their differences in reading. I referred to the original manuscript only certain doubts which came to my mind, at the time of editing this work. I feel that my efforts to write a more detailed introduction in Persian will be much appreciated by the revered readers and scholars.

MADRAS
25—2—1961

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN
Reader, Department of Arabic, Persian, and Urdu, University of Madras
MADRAS-5.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the first in the year 1238 A.H. – 3rd February, 1823 A.D. and returned to Madras after visiting Nagore, Tiruchirapalli, Gingee, Chetpet, Arni, Arcot, Vellore and Conjeevaram etc., on Thursday the 17th Ramazan 1238 A.H. – 29th May 1823 A.D. The journey to and fro Nagore covered a period of about four months and lakhs of rupees were spent during this trip by way of purchasing provisions for themselves and valuable presents to be presented to the chieftains, collectors and other officers of the districts. The people in Carnatic had never seen before such a pompous and glorious journey undertaken by any ruler of this country.

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was commanded by the Nawab at the sixteenth halt at Shiyali on Wednesday the 7th Jamadi II 1238 A.H. - 19th February, 1823 A.D., to commit to writing all that he observed on his route to Nagore and back in this journey. He completed the book *Bahar-e Azamjahi* on Sunday the 12th Rabi the first in the year 1239 A.H. – 1823 A.D. and presented it to the said Nawab.

This book contains not only a brief description of the Royal journey, halt by halt, but also furnishes valuable information about the Muslim saints and savants, buried in places, visited by the Nawab. It also records the names and condition of many important buildings, gardens, mosques, markets, villages, ponds etc., which have now fallen in ruin, and their exact positions can not now be located. It also gives us a picture of the life, civilization and culture, with its noble and lofty ideals, notions and aspirations, prevailing during this period.

Nazir died at the age of 43 years on the 4th Shawwal 1243 A.H. 19th April 1828 A.D., survived by a son, Muhammad Hussain (d. 1299 A.H. - 1881 A.D.) and two daughters, Shahar Banu (d- 1259 A.H. – 1843 A.D.) and Bibi Makhdooma Ashraf (d 1304 A.H.–1887 A.D.) Their descendants are still to be found in Madras and Hyderabad. Nazir has left many other works in Persian and Urdu, of which I have discussed in some detail in my introduction to this book in persian.

I am thankful to Sri T. Chandrasekharan, Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras, for the kind favour of providing me an opportunity to edit this interesting and valuable work. I made a careful study of the single manuscript copy of this book, available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and corrected the mistakes. I also added to it necessary notes here and there, with the help of the old records and writings, available in the personal library of Haji

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and Moulvi Baqir Agah (d. 1220 A.H. - 1805 A.D.) and then became a tutor to Abdul Ali Khan, son of Nawab Amirul-Umara, the second son of Nawab Muhammad Ali Walajah, who ascended the throne in 1216 A.H. - 1801 A.D. with the title of Nawab Azimuddawla, Mujiz also undertook tution to some of the members of the Walajah's family. He did not receive better encouragement during the reign (1210 - 1216 A.H. - 1795 - 1801 A.D.) of Nawab Umdat-ul-Umara, the eldest son of Nawab Muhammad Ali walajah.

Mujiz did not accept the post of diwan when it was offered to him by Nawab Azimuddawla. Hence the Nawab granted him a monthly allowance of Rs. 140/- per month, which continued till his death. He was considered as a master of Persian language after Moulana Baqir Agah. Students from different parts of the city approached him for getting their newly composed verses corrected by him. Mujiz died in 1229 A. H. 1813 A. D., leaving two diwans one in Persian and the other in Urdu.

Mujiz had four sons of whom Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was the eldest. Nazir was born in 1200 A. H. – 1785 A.D. and was brought up with great care by his father. He studied Persian under him and also got his newly composed verses corrected by him. After the death of his father he was employed in the service of Nawab Azimuddaulah as a Persian Munshi (clerk) on a monthly allowance of Rs. 30/. But he soon became the superintendent of the Royal Library and also as the chief steward of the Royal Palace, drawing a monthly salary of Rs. 130/-.

Nawab Azamjah succeeded his father Nawab Azeemuddaulah, as Walajah IV, on 17th Rabi-us Thani 1235 A.H. – 3rd February, 1820 A.D. Even During the reign of his father, he cherished the hope of visiting the shrine of Hazrath Shahul Hameed Meeran Abdul Qadir, Gunj Sawai (d 976 A.H. – 1568 A. D.) interred in Nagore (Tanjore District) and that of Hazrath Tabal Alam Nathar Vali interred in Tiruchirapalli in 673 A. H. 1274 A. D. This was made possible for him by the Major General Sir Thomas Munro, the Governor-in-council, at Madras, in 1823 A.D. The Nawab took, in his company, his mother, his wives, his brother Nawab Azeemjah and other members of the Royal family with many other courtiers, dignitories, learned men, servants and army men. There was a large number of bullock carts, horses, elephants and camels. He started from the Royal Palace at Chepauk, Madras on Monday, the 21st Jamadi

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir is a direct descendant of Hasan Fazlullah, the son of Qazi Raziuddin Murtaza. We know nothing about him and his son Abdul Qadir, his grandson Shaikh Muhammad Hussain and great grandson Shaikh Abu Muhammad, except that they had good grounding in Islamic studies. Moulvi Muhammad Husain, alias Shaikh Ahmad, son of Shaikh Abu Muhammad, became popular and powerful when he was appointed by the Emperor Aurangzib, as an Intelligence Officer in the district of Ahsan Abad, known as Gulbarga. He was born in 1064 A.H. - 1654 A.D. and studied Arabic and Persian under different teachers of Bijapur. He married Shahar Banu, the sister of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*, who introduced him to the Emperor Aurangzib. Shaikh Ahmad sent all his secret reports to the Emperor through the chief officer Yar Ali Beg Khan. He was pious and of saintly character and the Emperor had so much confidence in him that he gave priority to all his reports over others. He died at Arcot in 1134 A.H. – 1722 A.D. Nazir also has made a reference to him in his book *Bahar-e-Azamjahi*.

Shaikh Ahmad had two sons (1) Muhammad Abdul Qadir (1105-1163 A.H. - 1693-1749 A.D.) and (2) Muhammad Makhdoom (1115-1185 A.H. - 1703 - 1771 A.D.) and a daughter married to Nizamuddin Ali, son of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*. Muhammad Abdul Qadir was the father of Muhammad Nadeemullah, who was born in 1149 A.H. -1735 A.D. and got married to Shahar Banu, the daughter of his uncle Muhammad Makhdoom, in 1172 A.H. - 1758 A.D. But Nadeemullah lost his wife just after a year of his marriage and he himself died at the prime of his youth in 1180 A.H. - 1766 A.D., leaving his only seven year old son Ghulam Muhyuddin Mujiz, to be nurtured and brought up by his maternal grandmother, Bibi Makhdooma Ashraf, the daughter of Muhammad Abdullah, *the martyred* and wife of Md. Makhdoom, son of Shaikh Ahmad. Nadeemullah has left a short *Diwan* in Persian, containing only lyrical poems, which though not so brilliant, as to place him among the first rate poets, but are characterised by loftiness of conception, sublimity of thought, chaste language and refined sentiments.

Mujiz studied Persian for some time at Arcot and then shifted to Madras in 1190 A,H. - 1776 A.D. and here he studied under able teachers and scholars like Mir Muhsin Imtiyaz (d. 1199 A.H.–1784 A.D.) Ali Dil Khan Murawwat (d. 1201 A.H. - 1786 A.D.), Moulvi Mir Muhammad Bakhsh (d. 1208 A.H. - 1793 A.D.) Syed Asim Khan Mubariz Jung (d. 1216 A.H. - 1801 A.D.),

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of Bijapur. Some of his poetical compositions are to be found, quoted in his book, referred to above.

Qazi Murtaza had five sons: (1) Hasan Fazlullah alias Muhammad Niamathullah (2) Qazi Husain Lutfullah (3) Qazi Mahmood, the younger, (4) Muhyuddeen Ruhullah and (5) Hussain Shukrullah. Of the last two, we know nothing. Qazi Mahmood, the younger, abridged the famous Persian work of *Ma La Budd Shafai*, on Islamic theology, written by Nuruddin Muhammad *Al-Iji*. Qazi Husain Lutfullah was the father of (1) Miran Abdul Qadir (d. 1074 A.H.–1663 A.D.), (2) Muhammad Ali and (3) Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder (died after 1100 A.H.–1688 A.D.), who all were men of high repute. Miran Abdul Qadir was the father of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*, who had been appointed, by the Emperor Aurangzib, as the principal of the famous Arabic College at Bidar, started by Mahmood Gawan, the chief minister of the Bahmani Kingdom . He met his mournful death due to a fall of lightning and thunder on the Royal magazine by the side of the said institution and mosque, when he was leading the *taravih* prayer, on 12th night of Ramzan in the year 1108 A H.–25th March 1697 A.D. He married Bibi Muhammadia. the daughter of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, by whom he had four sons and a daughter and their progeny thrived and prospered at Gulbarga, Udgir, Budwail, Siddhawt, Arcot and Madras.

Muhammad Abdullah, *the martyred*, son of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, held the post of Qazi and Kotwal for some time at Gulberga and then as the *Qiladar* of Tarpatri, where he fell fighting with the zamindars of the place, in 1145 A.H.–1733 A.D. Of his sons, Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger, earned great name and fame, as a scholar, author and jurist. He settled down at Arcot and died there in 1189 A.H. – 1775 A.D, at the age of 76 years. He has to his credit several works in Arabic and Persian. Moulvi Muhammad Ghouse, Sharaful Mulk, Ghalib Jung Bahadur (1166-1238 A.H. - 1752 - 1822 A.D.)- and his two sons *viz.*, Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk, Madar-ul - Umara Bahadur (1208 - 1285 A.H. - 1793–1868 A.D.) and Moulvi Muhammad Sibghathullah, better known as Qazi Badruddawlah Bahadur (1211 - 1280 A.H. - 1796 - 1863 A.D.), of whom we find occasional references in *Bahar-e-Azamjahi*, are respectively the grandson and great grandsons of Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger. They have left several works in Arabic, Persian and Urdu. Greater details about them, can be had from my book in Urdu, *Khanwada-e-Qazi Badruddawla*, which is under print now.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PREFACE

PREFACE

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir, the author of "*Bahar-e-Azamjahi*", hails from a "*Nawait*" family, which produced several scholars and poets of repute. His ancestors are supposed to have migrated from "Nait" a place near Basara in Iraq, to Konkan on the western coast of the South Indian peninsula, in the fourteenth century of the Christian era. His progenitor, Faqeeh Ata Ahmad Shafai, was a theologian and a contemporary to the well known savant and scholar Mulla Faqeeh Makhdoom Ali Mahaimi (d. 835 A.H.—1431 A.D.) His son, Faqeeh Makhdoom Ishaq, grandson, Faqeeh Makhdoom Ismail, and great grandson, Faqeeh Abu Muhammed, all were great theologians and savants. Ahmad, the son of Faqeeh Abu Muhammad, held the post of Qazi at Goa, which continued to his son Qazi Mahmood, the elder, (d. 995 A. H.-1587 A.D.), who left a book in persian, "*Taliqat bar Muamala-e-Goa*" (Notes regarding the Goa principality) which contains his observations and remarks regarding the judgmentsand decrees issued by the other Qazis under his jurisdiction. His brother and brother's son, Mulla Khaleelullah (d. 968 A.H.—1560 A.D) and Mulla Ahmad (d. 985 A.H.—1577 A.D.) held high position during the reign of Sultan Ali Adil Shah (965–988 A.H. – 1557 – 1580 A.D.) of Bijapur. Mullah Ahmad was a mystic and a sufi and hence he was highly respected by the king and his courtiers. Mulla Habeebullah (979-1041 A.H.1572-1632 A-D.) son of Mulla Ahmad, commanded a greater respect at the court of Sultan Ibrahim Adil Shah (988-1037 A.H.—1580-1627 A.D.) of Bijapur; for he happened to be the disciple of and worthy successor to the great saint Syed Shah Sibghatullah (d. 1015 A.H. -1606 A.D.), better known as the "Deputy of the Prophet of God". Mulla Habeebullah has written a short treatise in Persian, *Kalimat-e-Kufr* (Blasphemic Utterances), by name, and his words and writings have been recorded by his two disciples Shaikh Abdul Fattah and Abdul Qadir, in two works, known respectively as "*Rahat-al-Qulub*." and "*Manaqib-e-Hazrath Shah Habeebullah*".

Qazi Raziuddeen Murtaza, with the poetic surname of *Razi*, held the post of Qazi from 980 A.H.—1572 A.D., when his father, Mahmood, the elder, retired from service; and he compiled in Persian a book '*Tuhfat-al-Haqeer*' on rhetorics in 998 A.H.-1589 A.D, and presented it to Sultan Ibrahim Adil Shah

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

number of manuscripts published by this Library in this series is as follows.

Tamil	...	21
Sanskrit	...	18
Telugu	...	7
Malayalam	...	9
Kannada	...	7
Marathi	...	2
Persian	...	3

All the manuscripts in this series are edited by the Curator of this library with the help of the staff in different languages except the Stotrarnavam that was edited by the Curator himself.

This book is based on a single paper manuscript described under D.No. 529 available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. It contains 324 pages with 11 lines on a page and is written in Persian script.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by collating them with other copies. The editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in the foot-notes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the foot-note or incorporated in the text itself in square brackets.

The Government of India and the Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee and the Editorial Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors, who are experts in their own field, for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the press. The various presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

It is hoped that the Government of India will be continuing their financial grant to this library year after year for undertaking the printing of other manuscripts.

MADRAS,
21st February 1961.

T. CHANDRASEKHARAN.
Curator.
Govt. Oriental Manuscripts Library.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Government of India will be contributing 50% of the cost for the printing of the above works, which has to be completed by the end of March, 1961. With the exception of Brahmasiddhi in Sanskrit and the Catalogue of the Marathi manuscripts, the other works may be printed before the end ofthe financial year. Except the catalogues and Stotrarnava in Sanskrit, all the other works have been edited by outside scholars and hence they have been issued under the Madras Governmsnt Oriental Series as numbers 166 to 177. Stotrarnavam in Sanskrit is edited by the Curator himself under the Madras Government Oriental Manuscripts Series as number 70.

The Government of Madras have constituted an Expert Committee for each South Indian language in which there are manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, for the purpose of selectiug rare and important manuscripts for publication in the Madras Government Oriental Series. Till now the following number of manuscripts have been published in different languages.

Tamil	... 34
Sanskrit	... 23
Telugu	... 20
Malayalam	... 20
Kannada	... 14
Persian	... 8
Arabic	... 1

Under the same series the number of works published from the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore is as follows.

Tamil	... 12
Sanskrit	... 10
Telugu	... 5
Marathi	... 6

The Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, has published under this series three Tamil works.

An Editorial Committee has been formed under the orders of the Director of Public Instruction, Madras, for selecting manuscripts in different South Indian Languages for publication in the Madras Govt. Oriental Manuscripts Series. The

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of Madras in G.O. No. 81859 E6/59-15 Education dated 5th January, 1960 sanctioned the publication of the following seven manuscripts.

1. Tanippadarrirattu.
2. Keraladesa Varalaru.
3. Kattabomman Varalaru.
4. Kalambakakkottu.
5. Uttara Ramayana Natakam.
6. Yapparumkalam.
7. Palamolittirattu.

Of these, the last one was dropped as it was found to contain a large number of colloquial terms. The printing of the other six manuscripts has been completed in the Madras Government Oriental Manuscripts Series as numbers 55,56,67, 68.69 and 66.

During the year 1960-61 the Government of Madras have sanctioned in Memorandum No. 47522-E6/60-9 Education dated 30-12-60 the publication of the following manuscripts.

TAMIL

1. Sivapuranatottiramanjari.
2. Tiruvoymoli-Ittupravesa Sangraham.
3. Vetalakkathai.
4. Homer's Iliad.
5. Saptarishi Nadi—Kanya Lagnam.
6. Kunrakkudi Kumaran Peril Kirtanaikal.
7. Divyaprabanda Akaradi.

PERSIAN

8. Tarikh-e-Hafeezullakhan.
9. Bahar-e-Azamjahi.
10. Sawanihat-i-Mumtaz.

SANSKRIT.

11. Nyayaratna Dipavali.
12. Nyayasara.
13. Stotrarnavam.
14. Brahmasiddhi.

CATALOGUES.

15. Triennial Catalogue of Tamil Mss Vol. 12.
16. do. do. do. 13.
17. Descriptive Catalogue of Marathi Mss. Vol. 3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

INTRODUCTION.

The public are perhaps aware of the fact that the Government of Madras have launched upon a scheme of publication of rare manuscripts treasured in two premier institutions of this State, namely, the Madras Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore. Financial help has also been extended to Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, Madras, for similar purpose. Though the publication of rare manuscripts was started as early as 1909 by this library, only 12 works were taken up for publication till 1942. Of these, the printing of three works has not yet been completed.

Only in the year 1949-50 a regular scheme for the publication of manuscripts was prepared and accepted by the Government of Madras under the MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES. This scheme included the manuscripts in all the South Indian Languages in which there are manuscripts in the library. Till now 158 manuscripts in different languages have been printed. Of these, 35 manuscripts are from Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, and three from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar. In addition, from 4 manuscripts, 3 from this library and one from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, are in the press.

All the manuscripts under the Madras Government Oriental Series were edited by various scholars drawn from different learned institutions. The publication of manuscripts under the Madras Government Oriental Manuscripts Series was resumed in the year 1950-51. All the manuscripts published under this series before 1942 were in Sanskrit. But since 1950-51 the manuscripts in other languages also were included. These are edited by the Curator with the assistance of the Pandits in respective languages. Till now 60 works have been printed including 51 works since 1951.

The Government of India also have decided upon a programme of printing rare and useful manuscripts in the different languages of India. For this purpose the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs have come forward with grants-in-aid for some of the manuscripts libraries maintained by the State Governments and also for certain reputed private libraries. In the year 1959-60 the Government

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Printed by the Madina Electric Litho Press
Madras-5.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BAHAR-E-AZAMJAHI

COMPLEMENTARY COPY

EDITED
BY
AFZALUL ULAMA MOULVI MUHAMMAD YUSUF KOKAN UMARI, M.A.,
Reader, Department of Arabic, Persian and Urdu,
University of Madras, Madras-5.

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY,
MADRAS.
1961

Price Rs. 11-25

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(C)

GOVERNMENT OF MADRAS

MADRAS
GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of
The Government of Madras

GENERAL EDITOR:
Sri T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
MADRAS-5.

No. CLXXVI

بہارِ اعظم جاہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...base
12/2/06
Signature with Date

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ILM ILAHI KE BYAN

G.K.U.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar